

Latvijas Universitāte

Pēteris Šķiņķis

**TERITORIJAS
un
TERITORIĀLĀS STRATĒGIJAS LATVIJĀ**

Promocijas darbs



Promocijas darbs izstrādāts doktora grāda iegūšanai
ģeogrāfijas zinātņu nozarē
cilvēka ģeogrāfijas apakšnozarē

Rīga 1999

SATURA RĀDĪTĀJS

	lpp.
Ievads	1
Pētījuma metode	7
1. Teritorijas un to izpausmes	11
1.1. Teritorijas un to izkārtojums	11
1.1.1. Teritorijas	11
1.1.2. Administratīvās teritorijas	14
1.2. Teritoriju reprezentācija	16
1.2.1. Vieta	17
1.2.2. Reģions	19
1.2.3. Teritorialitāte	22
1.2.4. Teritorialitātes reprezentācijas formas	27
1.3. Teritoriju maiņas	35
1.3.1. Reģionālā līmeņa struktūru attīstība	35
1.3.2. Teritoriju noturība	37
1.3.3. Intencionālais teritoriju attīstībā	38
1.3.4. Teritoriālās stratēģijas un administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņas	39
2. Teritoriju veidošanās un attīstība Latvijā	41
2.1. Teritorijas Latvijā līdz 1918.gadam	41
2.1.1. Teritorijas Latvijā līdz Livonijas karam	41
2.1.2. Administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā pēc Livonijas kara	45
2.1.3. Latvijas administratīvais iedalījums Krievijas impērijas sastāvā	49
2.2. Administratīvais iedalījums laikā no 1918. gada līdz mūsdienām	57
2.2.1. Administratīvais iedalījums laikā no 1918. - 1940.gadam	57
2.2.2. Administratīvais iedalījums laikā no 1940. - 1990.gadam	69
2.2.3. Izmaiņas administratīvajā iedalījumā pēc 1990.gada	74
2.3. Līdz 1940. gadam pastāvējušo teritoriju galvenās iezīmes	75
3. Reģionālā politika un teritoriālo struktūru maiņas 1940 – 1991	79
3.1. Reģionālā politika un administratīvi teritoriālās reformas	80
3.1.1. Reģionālās politikas iezīmes	80
3.1.2. Teritoriālo struktūru maiņas līdz 1950.gadam	81
3.1.3. Rajonu veidošana 1946.- 1950.gadā	91
3.1.4. Teritoriālo struktūru maiņas 1950. - 1956.gadā	95

3.2. Reģionālā politika un ekonomisko rajonu veidošana	98
3.2.1. Ekonomiskie rajoni, to veidošana un loma	98
3.2.2. Tautsaimniecības vadība un plānošana	101
3.2.3. Tautsaimniecības vadības politika un administratīvo rajonu veidošana (1953 –1967)	104
3.3. Reģionālā politika un lauku apdzīvojuma regulēšana	107
4. Teritoriālo stratēģiju izpausmes un ietekmes	114
4.1. Teritoriālo stratēģiju izpausmes	114
4.1.1. Reģionālā politika	114
4.1.2. Teritoriālās stratēģijas un teritorialitātes izpausmes	116
4.2. Teritoriālo stratēģiju ietekmes	120
4.2.1. Administratīvi teritoriālās struktūras maiņas	120
4.2.2. Zemes izmantošanas struktūras maiņas	121
4.2.3. Apdzīvojuma maiņas	127
4.2.4. Sociālās izturēšanās maņas	129
5. Teritoriālās organizācijas meklējumi mūsdienās	131
5.1. Administratīvo teritoriju būtība un pārvaldes efektivitāte	131
5.1.1. Administratīvo teritoriju būtība un loma mūsdienās	131
5.1.2. Teritoriālā iedalījuma reformas Eiropas valstīs	132
5.1.3. Efektivitātes meklējumi teritoriālā iedalījuma reformās	134
5.2. Reģioni un reģionālās politikas veidošanas nosacījumi	140
5.2.1. Latvijas reģioni	140
5.2.2. Reģionālā līmeņa administratīvi teritoriālā iedalījuma problēmas	144
5.3. Teritoriālās reformas virzieni Latvijā	146
5.3.1. Priekšstati par reformu	146
5.3.2. Reģionālo izmaiņu ietekmēšana	147
5.3.3. Reģionālā līmeņa teritoriālā iedalījuma veidošanas nosacījumi	148
Nobeigums	152
Atziņas un secinājumi	
Galvenie pētījuma rezultāti	
Atsauces	158
Pielikumi	171

IEVADS

Darba aktualitāte

Cilvēka dzīves norises pastāvīgi un cieši ir saistītas ar telpu, kurā tas dzīvo, pieņem lēmumus, orientējas, kuru uztver un veido. Dzīves telpa cilvēka uztverē un rīcībā ir specifiski strukturēta. Viena no būtiskajām telpas strukturētības izpausmēm ir cilvēka priekšstats pastāvošās vai mērķtiecīgi veidotās telpas robežas. Telpas, kuru galvenā iezīme ir robežas, sauc par teritorijām.

Teritorijas Latvijā šodien, galvenokārt valsts administratīvi teritoriālā iedalījuma aspektā, ir nokļuvušas sabiedrības uzmanības lokā sakarā ar idejām, priekšlikumiem un diskusijām par valsts teritorijas teritoriālā iedalījuma pārkārtošanu. Teritoriju, teritoriālo struktūru attīstības jautājumi parasti tiek skatīti ģeogrāfiskās telpas vai arī vadības izkārtojuma griezumā. Nepilnīgie priekšstati, skatījumu vienpusība, teritoriju būtības un lomas vienkāršošana šodien dažkārt neļauj sekmīgi risināt aktuālos administratīvi teritoriālās reformas, kā arī citus vietu un reģionu attīstības jautājumus.

Līdz šim Latvijā nav veikti kompleksi teritoriju un teritoriālo struktūru pētījumi, kas varētu būt esošās teritoriālā iedalījuma struktūras analīzes pamats un teorētiska iestrādne praktiskai šodienas teritoriālo reformu un reģionālās politikas realizēšanai.

Pētījumu ir rosinājusi vēlme padziļināt izpratni par (1) teritoriju lomu sabiedrības dzīvē, (2) teritoriju veidošanos un attīstību saistībā ar cilvēka mērķtiecīgo darbību, un (3) iespējām ietekmēt teritoriju attīstību, galvenokārt, reģionālā mērogā.

Darba mērķis

- noskaidrot un izvērtēt vispārējās teritoriju attīstības likumsakarības un to izpausmes Latvijas teritoriālā iedalījuma izmaiņās

Darba uzdevumi

- Izstrādāt teorētisko pamatu teritoriju veidu un lomu atšķirību izpētei
- Sniegt pārskatu par teritoriju attīstību Latvijā un teritoriju lomu maiņām
- Izanalizēt mērķtiecīgo teritoriālās struktūras veidošanos Latvijā no 1940. gada līdz 1990. gadam
- Izvērtēt teritoriālās struktūras maiņu ietekmes
- Pamatot teritoriālās struktūras veidošanas nosacījumus atbilstoši mūsdienu apstākļiem

Darba ierobežojumi

Arhīva dokumentu detalizēta analīze veikta, galvenokārt, lai noskaidrotu pašreiz Latvijā pastāvošās teritoriālā iedalījuma struktūras rašanās procesu periodā no 1940. gada līdz 1990. gadam.

Darba novitāte

- Izstrādāts reģionālā līmeņa teritorialitātes pamatojums saistībā ar individuālo teritorialitāti un teritoriālo struktūru attīstību Latvijas apstākļos
- Veikta Latvijā esošās teritoriālās struktūras un teritoriju veidu attīstības analīze vēsturiskā kontekstā
- Izvērtētas padomju laika reģionālās politikas un teritoriālo maiņu sakarības Latvijā
- Uz analīzes pamata parādīta teritoriālo stratēģiju ietekme Latvijā
- Balstoties uz citu valstu un Latvijas teritoriālo reformu pieredzi, pamatoti vispārējie Latvijas apstākļos piemērojamie teritoriālā iedalījuma veidošanas principi un kritēriji

Pētījuma objekts un galvenie pētījuma jautājumi

Teritorija. Teritoriju būtība un loma tiek skatīta saistībā ar teritoriju veidošanās procesiem, saistībā ar teritoriju pastāvēšanas ilguma un formu nozīmi pagātnē un šodien. Tiek mēģināts izprast teritoriālā iedalījuma ietekmi uz cilvēka sociālo un individuālo darbību.

Teritoriālā struktūra un tā izmaiņas. Teritoriālās stratēģijas. Tiek pētīta agrāk pastāvējušo teritoriju un teritoriālo struktūru attīstība saistībā ar šodien pastāvošo administratīvi teritoriālo iedalījumu. Galvenā uzmanība veltīta jautājumiem - (1) kādos valsts pārvaldes organizācijas, jeb izkārtojuma apstākļos ir veidojies pašreizējais Latvijas administratīvi teritoriālais iedalījums, (2) cik lielā mērā administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņas bija pakārtotas vispārējiem sabiedrības attīstības mērķiem, (3) vai un cik lielā mērā administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņas bija līdzeklis vispārējo sabiedrības attīstības mērķu sasniegšanai, (4) kādas ir teritoriālo struktūru izmaiņu ietekmes.

Administratīvi teritoriālais iedalījums un tā reformas. Izvērtējot Latvijas un citu Eiropas valstu pieredzi, tiek skatīti vispārējie administratīvi teritoriālā iedalījuma reformas principi un kritēriji.

Darba saturs un tā izklāsta veids

Darbs ir veidots, balstoties uz empīriskā materiāla analīzi, kura rezultāti tiek teorētiski vispārināti. Darba teorētisko koncepciju pamatojumā, galvenokārt ir izmantoti kartogrāfisko materiālu analīzes un aptauju rezultāti. Kartogrāfisko materiālu analīzes rezultāti darbā ir daļēji atainoti arī ilustratīvu piemēru veidā, papildinot un pamatojot izklāstu. Strukturāla pieeja caurvij visu pētījuma saturu un tā izklāstu, analizējot un raksturojot teritoriju izmaiņas.

Promocijas darbs satur piecas nodaļas. 1.nodaļa TERITORIJAS UN TO IZPAUSMES ir galvenokārt teorētisko nostādņu un pētījuma jautājumu pamatojums, atsedzot teritorijas būtību un izpratni par parādībām, kas saistītas ar cilvēka teritoriālo dzīvi. 2.nodaļa TERITORIJU VEIDOŠANĀS UN ATTĪSTĪBA LATVIJĀ ir vēsturisks pārskats par teritorijām un to izmaiņām Latvijā no 13.gs.

līdz mūsdienām, sniedzot priekšstatu par teritoriju atšķirībām pēc to nozīmes pašreizējā teritoriālā iedalījuma struktūrā. 3.nodaļa REĢIONĀLĀ POLITIKA UN TERITORIĀLO STRUKTŪRU MAIŅAS 1940 – 1991 ir teritoriju veidošanās nosacījumu analīze Latvijā padomju varas periodā, parādot pašreizējā Latvijas administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūras izveidošanās iemeslus un veidu. 4.nodaļā TERITORIĀLO STRATĒGIJU IZPAUSMES UN IETEKMES izvērtēta teritoriālo izmaiņu nozīme, parādot izmaiņu ietekmju dažādību. 5.nodaļā TERITORIĀLĀS ORGANIZĀCIJAS MEKLĒJUMI MŪSDIENĀS tiek vispārināta vēsturiskā un mūsdienu pieredze administratīvi teritoriālā iedalījuma reformu sagatavošanai.

Pētījuma rezultātu aprobācija

Ar pētījuma rezultātu izklāstu autors uzstājies 8 konferencēs, tai skaitā 4 starptautiskās konferencēs:

1. Evaluation and management of cultural landscape. *IALE (Starptautiskās ainavu ekoloģijas asociācijas) konference.- Noszvaja (Ungārija), 1990.*
2. Динамика культурного ландшафта окрестностей города Риги. *Vēsturiskās ģeogrāfijas konference.- Petrozavodska (Krievija), 1991.*
3. Formation of cultural landscape in the metropolitan regions: Riga and Stockholm features. *Autorseminārs Stokholmas Universitātes Cilvēka ģeogrāfijas departamentā.- Stokholma (Zviedrija), 1992.*
4. Territorial organization and changes of cultural landscape structure. *IALE - Starptautiskās ainavu ekoloģijas asociācijas konference.- Varšava (Polija), 1993.*
5. Reģionālā un teritoriālā kultūrainaviskās struktūru attīstība Rīgas apkārtnē. *LU gadskārtējā (54.) zinātniskā konference.- Rīga, 1994.*
6. Teritorialitātes ģeogrāfiskās izpausmes pēckara perioda Latvijas sociāli-teritoriālo struktūru attīstībā. *LU gadskārtējā (54.) zinātniskā konference.- Rīga, 1994.*

7. Reģionālā politika un administratīvi teritoriālās struktūras maiņas Latvijā no 1940. līdz 1990. gadam. *LU gadskārtējā (55.) zinātniskā konference.- Rīga, 1996.*
8. Zemes izmantojuma struktūras attīstība Rīgas apkārtnē. *LU gadskārtējā (55.) zinātniskā konference.- Rīga, 1996.*

Par disertācijas tēmu autors publicējis 9 darbus, tajā skaitā 4 konferenču tēzes, ar kopējo apjomu 4 autorloksnes.

Publikācijas par disertācijas tēmu

1. Šķiņķis P. (1997). Administratīvi teritoriālais iedalījums, tā efektivitāte un veidošanās principi. *Cilvēks, Vide, Resursi. LU 56. zinātniskās konference: Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu sekcija – Tēzes un programma, LU, Rīga, 97.-105.lpp.*
2. Šķiņķis P., Šķiņķe I. (1997). Reģionālās politikas atspoguļojums Latvijas ekonomisko rajonu veidošanā (1950. - 1970. gadi). *Latvijas Arhīvi 1997(IV), 38.-47.lpp.*
3. Šķiņķe I., Šķiņķis P. (1997). Pārskats par Latvijas administratīvi teritoriālā iedalījuma izmaiņām no 1940. līdz 1949. gadam. *Latvijas Arhīvi 1997(2), 73.-96.lpp.*
4. Šķiņķe I., Šķiņķis P. (1997). Reģionālās politikas atspoguļojums administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņās 1940.-1956.gadā. *Latvijas Arhīvi 1997(1), 46.-57.lpp.*
5. Šķiņķis P. (1996). Reģionālā politika un administratīvi teritoriālās struktūras maiņas Latvijā no 1940. līdz 1990. gadam. *LU 55. zinātniskā konference: Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu sekcija - Tēzes un programma, LU, Rīga, 48.lpp.*
6. Šķiņķis P. (1996). Zemes izmantojuma struktūras attīstība Rīgas apkārtnē. *LU 55. zinātniskā konference: Ģeogrāfijas un Zemes zinātņu sekcija - Tēzes un programma, LU, Rīga, 49.lpp.*
7. Šķiņķis P. (1996). Ekonomisko rajonu loma Latvijā. *Latvijas ģeogrāfu kongress 96: Tēzes un programmas. - LU, Rīga, 58.lpp*

8. Šķiņķis P. (1994). Territorial organization and changes in cultural landscape structure.- *IALE: Landscape research and its applications in environmental management, PWP, Warsaw, pp.155.- 160.*
9. Šķiņķis P. (1990). Evaluation and management of cultural landscape. *Abstracts of reports in IALE conference, Noszvaj, Hungary. pp. 43-44*

PĒTĪJUMA METODE

Daudzdimensionālu parādību izzināšanā var iezīmēt trīs šobrīd aktuālus "ceļus": (1) hermeneistiskais ceļš, kur vizizteiksmīgāk tieši humanistiskajā ģeogrāfijā ir pārstāvēts nolūks "ne izskaidrot, bet saprast" parādības (Relph 1989); (2) funkcionālais ceļš, ko vizizteiktāk iezīmē sistēmu pieeja; un (3) kontekstuālais ceļš, mēģinot savienot funkcionālo un strukturālo pieejas (Giddens 1984).

Darba izstrādē, galvenokārt, tiek iests trešais ceļš, mēģinot izprast teritoriju tās izmaiņās, kā arī intencionalitātes lomu teritoriālās struktūras veidošanā. Kontekstuāls skaidrojums sniedz iespēju skatīt reģionālā līmenī, struktūrās un to izmaiņās atspoguļojošos procesus. Tajā pašā laikā, kontekstuāls skaidrojums, balstoties uz teorētiskiem pieņēmumiem par indivīda funkcionālajām nepieciešamībām un tā atspoguļojumiem ģeogrāfiskās telpas struktūrās vietas līmenī, ļauj analizēt ģeogrāfiskās telpas neviendabību rašanās apstākļus un nosacījumus.

Darba metodoloģisko pamatu veido (1) kontekstuālā pieeja, (2) teritoriālās struktūras maiņu procesuālā sapratne un (3) galvenokārt, strukturāls kopsakarību meklējums.

(1) Kontekstuālā pieejā, skaidrojot sociālo struktūru izmaiņas ģeogrāfiskajā telpā, tiek raksturotas reģionālās jeb nosacīti ārējās parādības attiecībā pret indivīdu (Berdoulay 1981). Pieejas attīstība aizsākusies 1970. gados līdzās *humanistiskajai* ģeogrāfijai kā meklējums ģeogrāfiskās parādības skaidrot ārpus kvantitatīvi mehānistiskām sistēmām. Kontekstuālās pieejas iespējas izpaužas (a) reģionālā jeb sociālā līmeņa telpas un (b) vietas jeb individuālā līmeņa telpas vienotībā, sasaistot atsevišķo notikumu un vēsturisko procesu. Turklāt sociālo struktūru izmaiņas tiek izzinātas atsevišķo notikumu kontekstā (Fogelvik 1979, Jones 1990).

Kontekstuālā pieeja rosina izšķirties starp vilinājumiem iet abstrakto vai konkrēto pētījuma risinājuma ceļu (Duncan 1989, Sayer 1989). Tiecoties sasaistīt reģionālam skatījumam tieši netveramo - teritoriju un teritorialitāti - un to struktūru, darbā mēģināts izvairīties no kardinālas izvēles. Teritorijas un teritorialitātes saistībā tiek

meklēta atbilde uz būtiskāko pētījuma jautājumu par teritoriālās stratēģijas kā mērķtiecīgas rīcības (teleoloģiskās intencionalitātes) lomu ģeogrāfiskās telpas izmaiņās pagātnē, šodien un nākotnē.

(2) Teritoriju veidošanos un attīstību aplūkojot kā sociāli intencionālu procesu jeb stratēģiju, diferencētā telpa visbiežāk tiek izprasta kā ekonomisko, politisko, iekšēji sabiedrisko, arī kultūras nosacījumu konteksts (Paasi 1986, 1991, Entrikin 1991, Lewis 1991; Braden 1992, Schulman 1990, DePater 1989, Carlstein 1981, Pred 1981, Langton 1984, Thrift 1983). Darbā teritoriālās struktūras izmaiņu process tiek skatīts kā politisko, ekonomisko, sociālo un kultūras nosacījumu izmaiņu atspoguļojumi jeb reprezentācijas, kas atšķiras individuālā (vietas) un sociālā (reģionālā) līmenī.

(3) Ārējās struktūras jeb sociālo nosacījumu un iekšējās jeb indivīda *brīvības* mijiedarbības šodien ir viens no centrālajiem jautājumiem sociālajās zinātnēs. Darbā šīs mijattiecības tiek skatītas strukturāli, mēģinot reģionu un vietu veidošanos izprast saistībā starp strukturālo un cilvēcīgo. Reģionu un vietu veidošanās vēsturiski atainojas kā sociāli un politiski determinēta teritorijas struktūru attīstība. Teritorijas cilvēcīgo nozīmi atklāj gan individuāli psiholoģiski nosacīta, gan sociāli nosacīta cilvēka izturēšanās teritoriāli strukturētā telpā, kura izpaužas specifiskos veidos un rīcībās. Šo izturēšanās un rīcību pamatā ir galvenokārt sociāli veidojusies psiholoģiska nepieciešamība cilvēkam organizēt un saskaņot savu rīcību telpā ar citiem cilvēkiem. Šīs nepieciešamības izpausmes tiek sauktas par teritorialitāti (Malmberg 1980, Sack 1983). Darbā tiek pamatota sociālās nozīmības līmeņa struktūru un sociālās teritorialitātes saistība ar individuālo teritorialitāti un darbību.

Lai izprastu teritorijas struktūras veidošanos, tiek skatīta mērķtiecīgo vēlmju un risinājumu ietekme. Intencionālā, tātad iecerētā un mērķtiecīgi virzītā struktūras maiņa, skarot to tieši vai pastarpināti, kontekstuālā skatījumā ir process, kas lielākā vai mazākā mērā ataino sabiedrībā noritošus procesus, bet tās atspoguļojumus var izsekot arī caur telpiskās struktūras izmaiņām. Strukturāls risinājums, kas ir viens no principiālajām ģeogrāfiskā skaidrojuma metodēm (Harvey 1969, Gregory 1978), ir izmantots galvenokārt izsekojot teritoriju attīstību periodā pēc II Pasaules kara. Šajā laika posmā pati intencionālā iedarbība reģionālās politikas un sektorālās

plānošanas formā pēc sava rakstura bijusi spilgti strukturāla, tādējādi tieši struktūrizpēte ļauj iezīmēt galvenās teritoriju veidošanās īpatnības, kurās noteicošās ir bijušas pārindividuālās jeb vispārsabiedriskās ietekmes.

Saskaņā ar metodoloģisko pamatojumu, pētījuma jautājumu analītiskajam risinājumam izvirzītas un izmantotas divas teorētiski būtiskas koncepcijas – (1) *teritorialitātes* koncepcija un (2) *teritoriālās stratēģijas* koncepcija. Teritorialitātes koncepcija izmantota teritoriju un teritoriālo struktūru maiņu ietekmju analīzei. Savukārt teritoriālās stratēģijas koncepcija veido pamatu reģionālās politikas analīzei.

Darbā izmantotie materiāli un avoti

Teritoriju attīstības izpēte veikta, balstoties galvenokārt uz Latvijas Valsts arhīva un Latvijas Valsts vēstures arhīva rakstīto dokumentu un kartogrāfisko materiālu bāzes.

Latvijas Valsts arhīva dokumentu izpēte ļāvusi atainot padomju laikā (1940 – 1941, 1945 – 1991) ieplānotās un realizētās administratīvi teritoriālās izmaiņas. Tie ir dokumenti, kas glabājas Latvijas PSR Ministru padomes fondā (270.fonds), Latvijas PSR Augstākā padomes fondā (290.fonds), PSRS AP vēlēšanu komisiju dokumentu fondos (528.fonds, 791.fonds), Latvijas PSR Finanšu ministrijas fondā (327.fonds), Latvijas PSR Centrālās statistikas pārvaldes fondā (277.fonds). Tautsaimniecības vadības un plānošanas procesu atainojums ir rodams PSRS MP Valsts plāna pilnvarotā LPSR fondā (283.fonds), Baltijas ekonomisko rajonu Plānu komisijas fondā (1032.fonds), Valsts plāna komisijas (no 1978.g. – Valsts plāna komitejas) fondā (693.fonds), LPSR Lauksaimniecības ministrijas Republikāniskais zemes ierīcības projektēšanas institūta *LATGIPROZEM* fondā (504.fonds). Daudz faktiskā materiāla gan administratīvi teritoriālo izmaiņu, gan politikas realizācijas mehānisma rekonstruēšanā dod Latvijas komunistiskās partijas Centrālās komitejas dokumenti (101.fonds). Daudzi no šiem fondiem padomju laikā bija slepeni un pētniekiem praktiski nepieejami.

Latvijas Valsts vēstures arhīvā glabātās kartes (6828.fonds, 290.fonds, 2909.fonds, 7404.fonds) izmantotas vēsturiskai teritoriju struktūras attīstības izpētei, aptverot aptuveni 300 gadu periodu. Darbā izmantotas Vidzemes un Kurzemes dažāda mēroga (aptuveni 1: 200 000, 1: 50 000, 1: 25 000 un 1: 10 000) vēsturiskās kartes, īpašu uzmanību veltot Rīgas un Skrundas apkārtnes teritorijām.

Jaunāko laiku teritoriālās struktūras izpēte veikta izmantojot dažāda mēroga (1: 400 000, 1: 200 000, 1: 50 000, 1: 25 000 un 1: 10 000) Latvijas Republikas un padomju laika topogrāfiskās un vispārīgās pārskata kartes, kā arī lauku kopsaimniecību zemes izmantošanas struktūras kartes.

Teritorialitātes un teritoriju struktūras maiņu ietekmes tika pētītas, izmantojot Rīgas rajona, Skrundas apkārtnes, Taurenas, Dzērbenes un Vecpiebalgas pagastu un Rīgas iedzīvotāju aptaujas.

1. TERITORIJAS UN TO IZPAUSMES

1.1. TERITORIJAS UN TO IZKĀRTOJUMS

Ģeogrāfijā teritorijas jēdziens tiek ļoti plaši tiek lietots un skaidrots, bet galvenokārt strukturālā kontekstā. Elastīgu tā definējumu sniedz P.Hagets “*teritorija ir jebkura telpa, kura kādam pieder, un kura tādā vai citādā veidā var būt noteikta un norobežota*” (Hagget 1975).

1.1.1. TERITORIJAS

Teritoriālā struktūra

Teritoriālā struktūra ir definēti ierobežots vai ierobežojams ģeogrāfiskās telpas organizācijas elementu – robežu, centrālo vietu un funkcionālo saišu satvars. Robežas teritoriju vienojoši ietver, atšķirot to no citām teritorijām, kuru atšķirības raksturo noteikts funkcionālais saturs un organizācija. Teritorijas organizāciju reprezentē t.s. centrālā funkcionālā vieta. Vietā koncentrējas organizācijas saites un informācija, pildot galveno funkcionālo – kontroles un vadības uzdevumu. Funkcionālā teritorija sakņojas saimnieciskās un politiskās telpas organizācijā. Tām atrodoties savstarpēji noteiktās funkcionālās, strukturālās un telpiskās attiecībās, veidojas dažādas teritoriālo struktūru formas, kuru nozīmība laikā mainās. Teritoriālā struktūra tās telpiskā kontekstā visbiežāk tiek skatīta tikai robežu un to veidošanās sakarībā (piemēram, Jones 1959), jo, kā atzīmē D.Saks, robežas ļauj vieglāk aprakstīt, skaidrot un izprast teritoriju un tās saturu (Sack 1983).

Teritoriālā organizācija

Teritoriālā organizācija ir gan 1) saistītu teritorijas struktūras elementu telpiskais un funkcionālais izkārtojums, gan 2) teritorijas struktūras elementu izkārtošana vai izkārtošanās attīstības procesu kontekstā.

Plašākās kopsakarībās teritoriālās organizācijas, jeb teritoriālā struktūras izkārtojuma jautājumi ir uzmanības lokā politiskajā un sociālajā ģeogrāfijā, skatot strukturēšanās procesus, to atspoguļojumus un relatīvo nozīmību no metodoloģiskā viedokļa (Hartshorne 1950, Mieczowski 1967, Soja 1971, Gottman 1982, Williams & Smith 1982, Shuvalov 1983, Cox 1990, Parlinen 1992, Preston 1992, Hackli 1994 u.c.).

Teritoriālās organizācijas jautājumam pievēršas arī lietišķā problēmu risinājumā – skatot pastāvošos teritoriālos iedalījumus un to pārveides iespējas (Bašovsky & Zemko 1970, Morrill 1973, Honey 1976, Krishan 1988, Koulov 1992 u.c.).

Ir visai maz “teritoriāli” akcentētu vēsturiski ģeogrāfisku pētījumu, un pamatā tie skar īpašuma un zemes veidu teritoriālās attiecības (Hannerberg 1976), vai arī zemes izmantošanas struktūras attīstību noteiktās teritoriālās vienībās (Šķiņķis 1994).

Teritoriālā organizācija kā sakārtošanas funkcija ir arī reģionālās attīstības ietekmēšanas līdzeklis. Jo sevišķi tas tiek uzsvērts teorētiskā vērsumā, saskatot to no marksistisko strukturalistu pozīcijām (Demerdžijev 1987, Krajko 1985, Hristov & Dimov 1989) un to apstiprina reģionālās politikas prakse gan Austrumeiropā, tā arī daļēji – Rietumeiropā.

Mērķtiecīga teritoriālā iedalījuma, jeb teritoriju robežu maiņa būtiski saistās ar funkcionālo reģionu attīstības ietekmēšanu. Tāpēc daudzu pētījumu pamatā ir pilsētu un reģionu plānošanas teritoriālās struktūras optimizācijas jautājumi (Carol 1969, Lambooy 1969, Kadlec 1970, Mikkonen 1975, Gornostayeva 1983, Vardomskiy & Mironenko 1983, Paasi 1984, Krajko 1985, 1987, Smidt 1987, Vrišer 1988, Persson 1992 u.c.).

Teritorijas būtību konkrēti atsedz teritorijas loma jeb iekšējās funkcijas vai arī teritorijas kā telpas struktūras izmantojuma veidi, daļa no kuriem izpaužas kā *teritoriālo stratēģiju* atspoguļojumi.

Teritoriālās stratēģijas ir mērķtiecīgas rīcības, gadījumos kad (1) teritoriju struktūras maiņa ir līdzeklis noteiktu mērķu sasniegšanai, vai arī (2) mērķtiecīgās rīcības ir organizētas ciešā saistībā ar teritoriju, izmantojot teritoriālā iedalījuma vienības kā pamatu.

Teritoriju tipi

Teritorija visbiežāk tiek definēta robežu kontekstā. Tomēr tās būtību atsedz ierobežotās telpas saturs. Teritorija ir izsakāma kā funkcionāla – pārvaldes, kontroles telpas sakārtota vienība. Tāpēc, vispirms, teritoriju atšķirības iezīmē to konkrētais funkcionālais saturs un loma. No funkcionālā aspekta teritorijas var iedalīt trīs pamatgrupās:

- politiskās jeb politiskās pārvaldes teritorijas,
- saimnieciskās jeb saimnieciskās vadības teritorijas, un
- piederības jeb psiholoģiskās vai juridiskās piederības teritorijas
- priekšstatu teritorijas

Politiskās un saimnieciskās teritorijas tiek dēvētas par administratīvajām teritorijām. Tās jāatšķir pēc to galvenajām funkcijām un saucamas par politiski administratīvajām, vai saimnieciski administratīvajām teritorijām. Politiski administratīvās teritorijas savukārt atšķiras pēc to politiskās organizācijas formas, un tās izšķiramas kā *pārvaldes* vai *pašpārvaldes* teritorijas.

Politiskās un saimnieciskās teritorijas ataino galvenokārt ar kontroli saistīto ģeogrāfiskās telpas funkcionālo organizāciju salīdzinoši vienkāršā veidā, ja tās uzlūko tīri strukturāli. Visbiežāk tās pieņemts izziņāt no politiskā vai ekonomiskā redzes viedokļa, skatot vadības un pārvaldes organizācijas uzdevumus un intereses. Piederības teritorijas pēc to būtības ir daudzšķautņainākas vienības, un to saturs nav izsmeļams šauri funkcionālā vērsumā. Uzskatāmāk to var izteikt teritorialitātes koncepta pastarpinājumā (skat. nodaļu 1.2.3.).

Visai daudzveidīgs teritoriju atšķirību spektrs iezīmējams pēc to telpiski-morfoloģiskām pazīmēm. Tās grupējamas, pirmkārt, tīri morfoloģiski – pēc

teritoriju iekšējās infrastruktūras telpiski situatīvās ainās (viencentriskie, bipolārie, daudzcentriskie, radiāli centriskie, lineāri centriskie u.c.).

Otrkārt, ciešā saistībā ar teritoriju funkcionālo būtību tās sakārtojamas un izšķiramas pēc to savstarpējās hierarhiskās pakārtotības, jeb – taksonomijas. Šī hierarhija veidojas telpiskos nosacījumos – mērogu, attālumu un savstarpējā novietojuma (relācijas) saistībā. Tā veidojas teritoriju funkciju atšķirībās, kur uztvere, uzlūkojuma mērķi un funkcionālā nepieciešamība atspoguļojas teritorialitātē. Tā rada individuāli un sociāli reprezentētu telpas dalījuma veidolu, jeb priekšstatu par ierobežotās telpas struktūru, kuras atspoguļojums tiek saukts par *priekšstatu teritoriju* (skat. piemēru pielikumā – P.1 attēls).

Vēl vienu būtisku teritoriju atšķirību raksturo to vēsturiskums, jeb relatīvā noturība laikā un konkrētā vietā. Telpiskā izteiksmē teritoriju iezīmē “konservatīva”, laikā samērā pastāvīga teritoriālā struktūra. Mainoties pārvaldes uzdevumiem un formām, atsevišķi struktūras elementi, visbiežāk – centrālās vietas un robežas tiešās vai pastarpinātās izpausmēs tiek pārmantotas. Tomēr liela daļa centrālo vietu un robežu ir bijušas nenoturīgas. Teritoriālo struktūru dinamika raksturojas ar noteiktām vēsturiskām attīstības sakarībām reģionālā griezumā. Šīs sakarības, saistībā ar ģeogrāfisko parādību kopumu, mūs interesē izzinot diferencētās telpas attīstību. Teritoriju *noturība* vai mainīgums gan atspoguļo attīstības procesu īpatnības, gan arī ietekmē to. (skat. nodaļas 1.3.2., 4.).

1.1.2. ADMINISTRATĪVĀS TERITORIJAS

Administratīvās teritorijas ir tās, kurām ir noteiktas sociāli nozīmīgas funkcijas, atbilstoša pārvalde un vadība. Tās ir funkcionālas teritorijas, piemēram, kopsaimniecības, mežsaimniecības, politiski-administratīvās u.c., kā arī īpašuma teritorijas, aizsargājamo dabas kompleksu teritorijas u.c. Funkcionālo teritoriju pastāvēšanu nosaka sabiedrībā atzītie priekšstati par to nozīmību.

Valsts un teritorija

Valsts ir sociāli politiska institūcija, kura ir organizēta teritorijā. Politiskā organizācija iezīmējas pārvaldes funkciju hierarhiskajā sadalījumā jeb varas kompetences vertikālajā ierobežojumu sistēmā, ko nosaka likumi. Valsti kā veselumu veido tās politiskās struktūras organizācija konkrētā ģeogrāfiskajā telpā - teritorijā. Teritorija tiek atzīta kā viens no valsts pamatatribūtiem. Vienlaicīgi tā ir valsts organizācijas stabilitātes (konservatīvais) nosacījums (Hartshorne 1950, Soja 1971, Cox 1990). Gan valsts teritorija kopumā, ko iezīmē ārējās robežas, gan arī iekšējo pārvaldes teritoriju robežas, ja tās ir pastāvīgas, atspoguļo valsts stabilitāti (Beaujen-Garnier 1974). Tomēr tā ir tikai šīs stabilitātes ārējā izpausme, kura sakņojas valsts organizācijā. Tās politisko mērķu un uzdevumu ietvaros tiek veidota varas realizācijas teritoriālā sistēma jeb valsts pārvaldes teritoriālās organizācijas forma – *administratīvi teritoriālais iedalījums*. Administratīvi teritoriālā iedalījuma noturība atspoguļo gan valsts organizācijas īpatnības, gan arī pašas organizācijas stabilitāti.

Administratīvi teritoriālais iedalījums

Administratīvi teritoriālā iedalījuma objekts ir teritorija – ģeogrāfiskā telpa, ko definē administratīvās robežas un administratīvi teritoriālā infrastruktūra – centrālās administratīvās vietas un administratīvās saites jeb komunikācijas. Tātad administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūrelementi ir robežas, vietas un saites. Tie veido teritoriālā izkārtojuma, jeb organizācijas veselumu. Neviens no struktūrelementiem nav savā nozīmībā atšķirīgs, pārāks par citiem, bet katrs no tiem pilda savu specifisku uzdevumu pārvaldes organizācijā, kuru nosaka pārvaldes mērķis. Robežas atdala pārvaldāmo teritoriju, norobežo varas vai kontroles teritoriālo iespaidu sfēru. Centrālā administratīvā vieta ir pārvaldes organizācijas centrs. Saites pilda organizējošās funkcijas. Šo trīs struktūrelementu kopums veido vienotu veselumu. Tātad struktūrelementi pilda ne tikai ārējo – norobežojošo, bet arī iekšējo – apvienojošo uzdevumu. Pamatjautājums ir – kādas pārvaldes varai pakļautās funkcijas tiek teritoriāli norobežotas un apvienotas.

Administratīvi teritoriālais iedalījums ir ļoti cieši saistīts ar valsts saimniecisko dzīvi, ierobežojot vai rosinot tās attīstību. Administratīvi teritoriālais iedalījums pamatā tiek radīts valsts pārvaldei, galvenokārt politisko jautājumu risinājumiem. Administratīvi teritoriālais iedalījums, tā struktūra atsedz esošās politiskās jeb pārvaldes organizācijas specifiku. Administratīvi teritoriālās organizācijas iedarbība iziet ārpus tīri politiskās nozīmības robežām. Tā mijiedarbojoties, tieši vai pastarpināti iespaido kultūras, sociālās un ekonomiskās parādības (Honey 1977, Williams & Smith 1982, Paasi 1991). Tāpēc administratīvi teritoriālais iedalījums ir uzlūkojams arī kā ģeogrāfiskās telpas – cilvēka dzīves vides vadīšanas un veidošanas līdzeklis.

1.2. TERITORIJU REPREZENTĀCIJA

Teritorija reprezentējas divos līmeņos. Pirmkārt, tā reprezentējas indivīda un vietas līmenī. Indivīda rīcība sakņojas priekšstatos par telpas neviendabību un dalījumu, un sociālās dzīves diktētās motivācijās. Teritorijas tiek skatītas kā to *iekšējā reprezentācija* ģeogrāfiskās telpas teritoriālo formu veidos indivīda uztverē, kas atspoguļojas cilvēka attieksmēs, uzvedībā un praksē. Tās ir telpas daļas, kuras ir tieši uztveramas un atbilst tiešās saskarsmes telpas mērogam, kur teritorijas atspoguļojas indivīdu rīcībā un rīcības atstātās pēdās – artefaktos.

Otrkārt, teritorijas reprezentējas sociālā un reģiona līmenī. Reģiona līmenī teritorijas tiek skatītas kā to “ārējā” reprezentācija ģeogrāfiskajā telpā. Tās ir ģeogrāfiskās telpas teritoriālo formu veidoli sociāli, jeb pastarpināti reproducētās struktūrās. *Ārējā reprezentācija* ir vērtību, sabiedriskās prakses – sociālās organizācijas, informācijas, zināšanu nosacīts teritoriju struktūras veidols. Tas sakņojas nepieciešamībā cilvēkiem vienoties sabiedrības konsolidācijai un sociālās dzīves organizācijai telpā. Teritoriju ārējā reprezentācija izpaužas sociāli atzītos priekšstatos, attieksmēs un sociālajā praksē – sociālajā uzvedībā, vadībā, pārvaldē u.c.

1.2.1. VIETA

Cilvēka iekšējā teritorialitātes reprezentācija izsakās vietas pieredzē. Vieta visos tās mēroga skatījumos ir pieredzes veidojums (Tuan 1975). Atšķirībā no reģiona vieta tiek pieredzēta tieši, jeb bez sociāli organizēta pastarpinājuma. Vieta ir arī teritorialitātē izteicamā tiešā pieredze un teritorialitātes izpausmes forma, jeb artefakts.

Cilvēku saistība ar vietu ir lielāka, nekā parasti domā, vietai ir liela izdzīvošanas nozīme, tā veido pārdzīvošanas momentus, ar to saistās dziļas emocionālas saites (Tabūna 1996). Vietas jēdziens tiek izmantots visai plaši. B. Gudells vietu definē kā “personu vai lietu /parādību/ aizņemtu nelielu telpas daļu” (Goodall 1987).

Tieši vai pastarpināti vieta ir pastāvīgi bijusi ģeogrāfisko studiju uzmanības lokā. Nereti ikdienas lietojumā un ģeogrāfiskās telpas sociāli-funkcionālās “organizācijas” izpētes darbos, piemēram, izzinot un plānojot administratīvās, apkalpes, saimnieciskās, u.c. “teritoriālās sistēmas”, ar vietu tiek identificēts nosacīts *lokuss* – punkts telpā, kurš pārstāv noteiktu funkcionālo informāciju.

Latvijā pētījumos galvenokārt tiek atzīta tieši šī vietas jēdziena sapratne. Tā saistās ar spēcīgu tradīciju strukturālos vietu pētījumos, kuri guva īpašu ietekmi kopš 20. gs. 30-jiem gadiem – atrodot funkcionālo vietu attīstības sakarības reģionālos diferenciācijas procesos. Rietumu pasaulē lielāko ierosmi šīm studijām deva V.Kristallera darbs par vietu funkcionālo lomu hierarhisko izkārtojumu ekonomiskā telpā. Centrālo vietu teorija un citi pozitīviskas ievirzes kvantitatīvi pētījumi plaši izvērsās līdz 70-jiem gadiem. Kopš 60 gadu beigām dominējošā kvantitatīvi mehanistiskā vietu veidošanās sapratne tika pakļauta kritikai tās vienpusības dēļ (Holt-Jensen 1988).

Priekšstatu un pētījumu spektrā izceļamas trīs ontoloģiski atšķirīgas vietas sapratnes–

(1) Materiālā, ģeogrāfiskā novietojuma – lokusa un parādību telpisko attiecību izteiksme (pozīcija, stāvoklis hierarhijā un mērogā, novietojuma apstākļi u.c.) –

Novietojuma analīzē vietai ir ģeogrāfiskās telpas atšķirību funkcionālā satura piesaistes punkta vai lokāli areāla loma. Šeit vieta tādējādi tiek raksturota ar tās funkcionālo jēgu, saturu, vai arī tās pastarpinājumā noteiktām funkcionālām parādībām tiek noteiktas koordinātes (Isard 1956). Vietas tiek skatīta arī kā ģeogrāfiskās telpas neviendabības fiziskā izpausme, novietojuma situācijas forma, pārstāvot arī noteiktu notikuma un lietiski (materiāli) artefīcētu telpas vienību (Clark 1990, Goodall 1987). Vieta tās novietojuma nozīmē kvalitatīvi ir uzlūkojama tikai relācijā – citu vietu savstarpējā novietojuma un satura attiecībās. Tas ir “ārējs” skatījums, kurš maz saistīts ar pašas vietas būtību un sakņojas vispārinātajā – reģionālās telpas vērtējumā. Vieta tās novietojuma attiecībās sniedz ieskatu reģionālajos procesos un raksturo to dinamisko diferenciacijas ainu.

(2) Cilvēka aktivitātes, personālās nozīmības telpas forma –

Kultūrģeogrāfijā vieta visbiežāk tiek uzlūkota kā cilvēka idiogrāfiskās uztveres un personālās dzīves pieredzes forma, tātad ģenētiski atšķirīga no reģiona kā kultūras, vēsturiskās pieredzes telpas.

Pateicoties cilvēka uztveres – izturēšanās ģeogrāfijas (angl. – *behavioural geography*) un humanistiskās ģeogrāfijas (angl. – *humanistic geography*) pieejām, mēģinot izprast cilvēka izturēšanos un tā lomu savā darbības telpā, vietas būtība tiek rasta individuālās uztveres, motivācijas un dzīves rituma sakarībās. Vietas individuālā nozīmība ir vietas sevišķuma jautājums. Neatkarīgi no tā vai vieta ir “ārēji” reāla, vai tā ir personālās uztveres sniegts priekšstata telpas veidols, tā ir īpaša ģeogrāfiskās telpas daļa, kurā cilvēks mijattiecībās ar dzīves vidi dod tās īpatno – no citām pieredzētās telpas daļām atšķirīgu raksturojumu.

Uztveres – izturēšanās ģeogrāfijā vietas būtības sapratne cieši saistās ar cilvēka aktivitātes telpu, tās diferenciaciju cilvēka uztverē, atbilstošo darbības raksturu un formu šajā telpā (Gould & White 1974). Aktivitātes – uztveres telpas nozīmības centrā, tās centrālā vieta ir māja. Tā nes cilvēka priekšstatu veidolu, individuālās pieredzes savienojumu ar kultūru, nosakot dažādās kultūrās un kultūrreģionos reprezentētos vietu uztveres tipus (Goodey 1974).

Humanistiskā ģeogrāfijā ar vietu mēdz saistīt cilvēka tiešā uztverē gūto pieredzi, pieredzes jeb aktivitātes telpas ainavisko veidolu. E. Relfs vietu raksturo kā dabas un cilvēka veidotās vides savienojumu sakārtotībā, kuras izpausme ir nozīmīgs nepastarpinātās pieredzes centrs (Relph 1980). Dži-Fu Tuans vietu uzlūko kā vienreizēju artefaktu un akcentē humāni kvalitatīvo vietas būtību, definējot to kā sajusto vērtību centru (angl. – *centre of felt value*) (Tuan 1975).

(3) Sociālās nozīmības, sociāli telpiskās strukturēšanās izpausme.

Vietas sevišķums gūst atainojumu arī sociālās nozīmības līmenī. Sociāli arteficients priekšstats par vietu ir pastarpināts, formās daudzveidīgs atainojums. Tas pat var nebūt saistīts ar individuāli tiešo uztveri un pieredzi. Vietas priekšstata formas veidojas simbolisko, funkcionālo un citu līdzekļu pastarpinājumā. Šo formu reducējums sociāli vispārinātajā telpas skalā atstāj vietas redzējumā tikai tās struktūru.

Šodien ir izsekojama pieaugoša socioloģisko ideju ietekme vietu studijās, kur vietai ir sociāls saturs un nozīmība, bet tās funkcionālā loma tiek uzlūkota sociālo grupu veidošanās un mijattiecību atainojumā. Vieta kā sociāli telpiska struktūra tiek skatīta šodien divos redzamākajos virzienos – marksistisko strukturālistu lokalitātes, jeb *sociālās vietienes* (angl.- *locality*) interpretācijās (sk. Sayer 1989, Urry 1987, Cox & Mair 1989, Duncan & Savage 1989, Lovering 1989) un kontekstuālajā ģeogrāfijā jeb t.s. “jaunajā reģionālajā ģeogrāfijā” (sk. Entrikin & Nicholas 1991, Paasi 1986, 1991, Gilbert 1988, Sayer 1989).

1.2.2. REĢIONS

Reģiona jēdziens un būtība ir skatāms gan vispārģeogrāfiskā kontekstā, gan Latvijas apstākļu un, protams, pētījuma mērķa saistībā. Tiek atzīts, ka ģeogrāfiskās izziņas loki būtībā sakļaujas ap reģionu un vietu studijām (Paasi, 1986, 1991, Entrikin 1991, Johnston 1985, 1991, Scargill 1985). Reģiona sapratne var un mēdz būt ļoti plaša atkarībā no interešu, mērķu spektra un, protams, arī no laikmeta gara, mainoties paradigmām. Reģionu jūtot, saprotot vai izzinot, izceļas dažādās tā

sapratnes – konvencionālā jeb priekšstatu (Williams & Smith 1982, Zelinsky 1980, Watson 1971, Meinig 1972), morfoloģiskā (Sauer 1925, Grano 1929) un funkcionālā (Hartshorne 1939, Harvey 1969). Nereti tās ir ontoloģiski saistītas, jo sevišķi – konceptuālos risinājumos.

Reģionus mēdz uzlūkot kā lielas ģeogrāfiskās telpas daļas, kuras raksturojas ar iekšēju viendabību dabas apstākļu nosacījumos un galvenokārt – kultūras, saimnieciskajos un politiskajos procesos. Kultūras procesi visaptverošāk – kontekstuāli atspoguļo sabiedrības dzīves norises laikā un noteiktās telpas daļās, veidojoties t.s. kultūrreģioniem (Jordan & Domosh & Rowentree 1994).

Skatot reģionu no funkcionālā viedokļa, to var izzināt, noskaidrojot, piemēram, cilvēka telpisko priekšstatu, uztveri, izturēšanos, ikdienas praksi, biogrāfiju utt. saistībā ar funkcionāli noteikto struktūru. Cita iespēja saistās ar problēmu un paša reģiona definējumu tīri funkcionālos nosacījumos. Pēdējā gadījumā izšķirīgi ir noskaidrot – vai reģions tiek raksturots pamatā strikti funkcionāli teritoriālās robežās, kur tā "funkcionālais saturs" var nebūt akcentēts, raksturojot fona atšķirības; vai arī – galvenokārt tiek uzlūkota reģiona funkcionālā struktūra, kur tā robežu definējums būtībā ir otršķirīga nepieciešamība.

Latvijā reģiona jēdziena būtība ne ģeogrāfiskajā literatūrā, ne arī risinot dažādus sabiedriskās prakses jautājumus, nav diskutēta. Ekonomiskās un fiziskās ģeogrāfijas savstarpējais un iekšējais sektoriālisms iezīmējis divus reģionālās telpas uzlūkojumus – nosacīti statisko, raksturojot fona atšķirības, un teleoloģisko, abiem gūstot izpausmi t.s. rajonēšanas shēmās. Rajonēšanas shēmas ir veidotas gan fiziskās ģeogrāfijas (Ramans 1935, Rutkis 1961, Jaunputniņš un Ramans 1971, Zelčs un Šteins 1988, Ramans 1989), gan ekonomiskās ģeogrāfijas ietvaros. Ekonomiskās ģeogrāfijas ietvaros shēmu radīšanu ietekmējusi vajadzība konstruēt t.s. plānošanas rajonus (Халифман 1988). Metodoloģiski strukturālisko pamatojumu A.Kolotijevskis izklāstījis atsevišķā monogrāfijā (Колотиевский 1967) rajonus un rajonēšanu saprotot kā saimnieciskās darbības optimizācijas līdzekli un imperatīvi dialektisku procesu. Z.Dzenis (Дзенис 1980) ļoti precīzi nosaucis ekonomisko rajonēšanu par "*teritoriālo sistematizāciju*", ar to domājot zināšanu sakārtošanu, konkrētos teritoriālos vispārinājumos.

Rajonālās plānošanas mērķi un prakse kļuva par sava veida mehanistisku "sistematizāciju" konkrētās ģeogrāfiskās izpausmēs. Sekojot t.s. ražošanas spēku un līdzekļu teritoriālā izvietojuma shēmām, imperatīvi tika veidots sektoriāli vienkāršots plānojamo struktūru izkārtojums. Šajā kontekstā uzlūkojot sistēmiskuma nozīmi, der minēt D.Gregori norādi, ka sistēmas paradigma ir ietekmēšanas un kontroles funkcijas determinants (Gregory 1980). Strukturāli askētiski orientēta sektoriālā plānošana, patiesi sistēmiski skarot visas sabiedriski ģeogrāfiskās parādības, pēdējās desmitgadēs izpaudusies spilgti teritoriāli. No sociāli centrētā viedokļa teritorija ir šauri funkcionāla, galvenokārt – kontroles telpa (Sack 1983).

Sabiedriskā prakse jūtami ietekmējusi "konvencionālo" uztveri – ģeogrāfiskās telpas diferenciācija cilvēka ikdienas apziņā pamatā jo cieši saistās ar teritoriālo struktūru. Zīmīgi, ka netieša ietekme saskatāma "teritoriālā" garā ieturētā jēdzienu lietošanā – arī fiziskajā ģeogrāfijā. Piemēram, plaši izmantots ir jēdziens "teritoriālie dabas kompleksi". Tā iespējamais saturs visnotaļ reducētā veidā atainojies lietišķi vērstās izstrādēs Latvijā, piemēram, sasniedzot mehānistiskas pieejas vērienam atbilstošus rezultātus, izstrādājot "kompleksas teritoriālās dabas aizsardzības shēmas". Izvērtējot jēdzienu un tā būtības saistību ģeogrāfisko parādību izzināšanā, K.Ramans niansēti izšķir "zemes virsmas" un "teritorijas" atšķirības (Раман 1977). Bet šaubas raisa autora sniegtais teritorijas jēdziena sašaurinājums, priekšstatot tā saturu pamatā horiskā sakarībā.

Minētā pieeja būtībā sasaucas ar šodienai raksturīgo izpētes praksi sekot vienai no divām tradīcijām – holiskā satvarā izturētajiem fiziski ģeogrāfiskajiem meklējumiem. Tā sakņojas vācu un krievu ģeogrāfijas zinātnes pirmsākumos un guvusi visnotaļ plašu atainojumu pēdējās desmitgadēs Austrumeiropā – ainavekoloģijā un reģionālajā ģeogrāfijā. Cita tradīcija ir angļu-amerikāņu cilvēka ģeogrāfijā, kuru lielā daudzveidībā tomēr iezīmējas skaidra teritoriālo parādību sapratne cilvēkcentriskā vērsumā.

Teritorija ir robežās un saturā viennozīmīgi definēta telpa, tātad arī visa veida rajonēšanas shēmas iezīmē teritorijas vai nu dabas ģeogrāfiskā kompleksa

aprakstam, vai arī kā funkcionālos reģionus. Reģions, atšķirībā no sociāli funkcionālās teritorijas, veidojas, bet nav veidojams. Gan kognitīvā, gan arī vēsturiskā griezumā tas saprotams kā procesuāla parādība, kuras saturs nav teritoriāli izsmeļams.

Reģiona robežas ir grūti vai pat neiespējami definēt. Tās iezīmējas parādību kvalitatīvo atšķirību pakāpeniskas pārejas formās vai dažāda veida mijiedarbības areālos. Teritoriālā struktūra ir viena no reģiona veidošanās struktūrām, kur tieši pati teritoriālo struktūru radīšana un uzturēšana ietekmē reģiona veidošanos un attīstību. Turklāt teritoriālās struktūra, tās raksturs un loma reģionālajos procesos laikā ir mainīga.

1.2.3. TERITORIALITĀTE

Teritorialitāte ir kultūrpsiholoģisks fenomens, kura pamatā ir sociālā cilvēka relatīvi dabiska un kultūrveidota tiecība radīt vai iedomāt savu individuālo, no citiem teritoriāliem indivīdiem nosacīti norobežoto, jeb sociālā līmenī – sociālas grupas, etniska kopuma piederības telpu (Leimgruber 1991, Tuan 1974, Knight 1982, Gold 1982, Gottman 1973, Haggett 1975, Sack 1986, Soja 1971, Saarinen 1969, Rykiel 1985).

Teritorialitāte tiek skatīta kā indivīda tiešai uztverei pakļautas telpas līmeņa reprezentācijas formas. Tās tiek sauktas par iekšējām jeb indivīdam nozīmīgajām teritoriju reprezentācijām. Teritoriju iekšējā reprezentācija tiek skatīta kā teritorialitātes izpausmes indivīda tiešai uztverei pakļautas telpas līmeņa reprezentācijas formas. Tās ir atpazīstamas pēc noteiktām pazīmēm – telpiskā izkārtojuma, indivīda dzīvē nepieciešamām funkcijām un tādām reprezentācijas formām, kā, piemēram, vieta, mājoklis u.c.

1.2.3.1. Teritorialitāte un tās loma

D.Loventāls teritorialitātes izpausmes – telpas daļas īpašumpiederību, tās sadalījumu un vērtējumu raksturo kā ļoti atšķirīgu dažādās kultūrās, sociāli strukturētās uztveres atšķirībās un individuālos priekšstatos (Lowenthal 1961, 253.). Vienojot socioloģiskos un cilvēka etoloģijas priekšstatus, T. Malmbergs atrod teritorialitātes saknes dziļā ģenētiskā saistībā ar cilvēka sabiedrisko attīstību, bet tā aizsākumu – kā dabiski funkcionālu tiecību, līdzībā ar citu t.s. sabiedrisko būtņu savstarpējām attiecībām (Malmberg 1982). Cilvēka psiholoģijas studijās, izzinot dzīves vides strukturēto uztveri, tiek atzīta proksemistiski diferencētā individuālās piederības telpas eksistence (Hoggett 1992, Saarinen 1974). Tā saistās gan ar fizioloģiskiem, tā arī ar kultūras nosacījumiem.

Tomēr sociālajās zinātnēs teritorialitāte tiek skatīta šaurāk – kā pārindividuāla, sabiedrības telpiskās strukturēšanās jeb organizācijas aina (Williams & Smith 1982, Urry 1987, Duncan & Savage 1989, Cox & Maiz 1989, Cochrane 1987).

Ir izšķiramas sociālās un individuālās (personālās) teritorialitātes izpausmes. Katra no tām satur savas specifiskās iezīmes un tajā pašā laikā tām ir kopējas iezīmes. Sociālās un individuālās teritorialitātes atšķirības vienkāršoti iezīmējamas kā uzvedības nosacījumi, izturēšanās nepieciešamības un tām adekvātā reakcija.

1.2.3.2. Teritorialitātes individuālā un sociālā reprezentācija

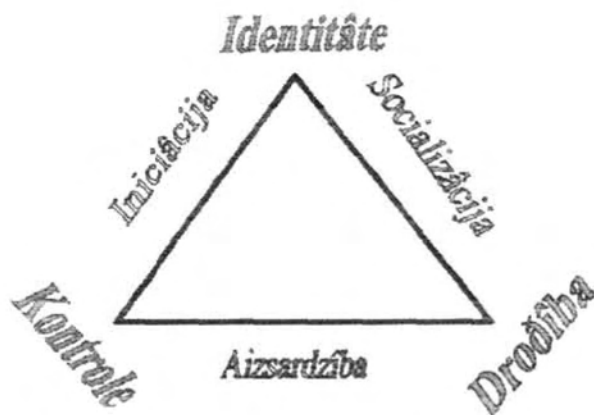
Teritorialitātes būtība nav tverama racionāli mehanistisko sakārtojumu meklējumos. Tā ir intraversa, sajūtās dota parādība, tāpēc – subjektīva un dažkārt, iracionāla. Šī teritorialitātes esība šeit tiek saukta par tās *iekšējo reprezentāciju*. Iekšējā teritorialitātes reprezentācija izpaužas gan personālajā (individuālajā), gan sociālajā (vai sociālas grupas) līmeņos.

Personālās un sociālās teritorialitātes pamatā ir funkcionālās nepieciešamības un to izpausmes formas – kontrole, aizsardzība, drošība (skat. 1.1 un 1.2 attēlu). Tās daudzkārt reprezentējas ārēji – konkrētos izturēšanās veidos, jo, iespējams, tām ir

saistība arī ar bioloģisko pirmsākumu. Pastāv atšķirības starp personālo, jeb individuālo un sociālo teritorialitāti. Tās galvenokārt sakņojas telpai piesaistošo, teritorialitātes ģenētisko izpausmju – *piederības* un *identitātes* apliecinājumos.



1.1 attēls **Individuālā teritorialitāte un tās elementi**



1.2 attēls **Sociālā teritorialitāte un tās elementi**

Piederība ir cilvēka sajūtu un fizisko apstākļu radīta iespēja būt vai atrašanās saistībā ar ierobežotu vai ierobežojamu ģeogrāfiskās telpas daļu. Piederība izpaužas vietas līmenī. A. Tabūna uzsvērusi, ka cilvēks “*visu mūžu veido attiecības ar vietu. (...) Ģeogrāfiskā identitāte (piederība vietām - P. Š.) ir cilvēka identitātes un kultūras pamats*” (Tabūna 1996). Piederības vietai apliecinājumi ir *stimulācija* un

personalizācija. Stimulācija ir rosinošais, kultūrdarbības nepieciešamība, ko rada piederība teritorijai (vietai) un teritorijas piederība cilvēkam. Piederība jēdzieniski var sakrist ar juridisko piederības – īpašuma nozīmi, bet tas nav nepieciešams nosacījums – primārais ir sajūtas. Bet nepieciešamais ir attieksmes. Savukārt, personalizācija ir telpas daļas apgūšana, tās forma – artificētais apliecinājums.

Identitāte ir vispārinātā piederība. Tai var nebūt tiešā pieredzē sakņotas saiknes ar fizisko telpu, bet zināmā pakāpē – ar priekšstatos pastāvošu telpu. Jo identitātes nesējs – sabiedrība vai tās daļa pastāv pastarpinātā realitātē. Identitātes apliecinājumi: iniciācija un socializācija tāpat ir tverama tikai netieši. *Iniciācija* ir saprotama kā sociālo aktivitāšu rosinājums, bet tai nav noteikta sakara ar kreatīvo – kultūrdarbību. Tā var būt arī destruktīva. *Socializācija* ir telpas (reģiona) sociālā apguve, teritorijas kultūrreprezentācija, tās nozīmības un realitātes apliecinājums sabiedriskajā “apziņā”.

Piederības un identitātes jēdzienu nozīme ģeogrāfijā sakļaujas. Nošķirums pastāv telpas mēroga – vietas un reģiona atšķirībās, atšķirībās starp tās tiešo, jeb individuālo un netiešo, jeb sociāli pastarpināto uztveri.

Piederības nozīme ir īpaša tādēļ, ka tā piemīt atsevišķajam cilvēkam. Piederība ir vietas attīstības nepieciešamība, jo attīstība ir atkarīga no kreatīvas darbības ko veic “piederīgais” cilvēks. Cilvēkam attiecībā pret vietu ir aktīva loma, jo visu mūžu tas veido attiecības ar vietu (Tabūna 1996)

Piederība ir arī reģiona attīstības nepieciešamība, jo reģions pastāv *piederīgo* cilvēku apziņā un priekšstatos. Tas sociāli reprezentējas identitātē. Tādejādi, teritorialitātes iekšējās reprezentācijas pastarpinājumā ir rodamas saiknes starp cilvēku, vietu un reģionu.

1.2.3.3. Teritorialitāte un intencionālais

Intencionālās jeb mērķtiecīgās izpausmes iezīmē teritorialitātes atrāvumu no tās bioloģiski sniegtā pirmsākuma un piešķir sociālās un kultūras reprezentācijas

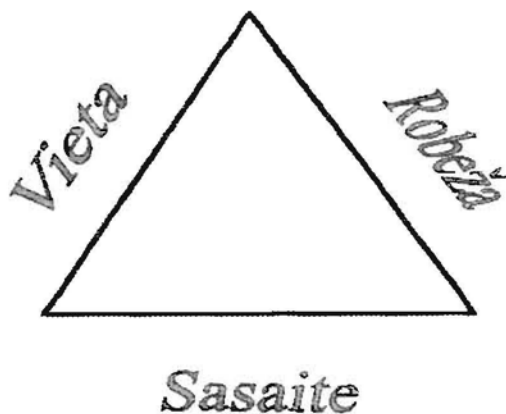
izteiktību. Mērķtiecīgais satur potenciāli imperatīvo, kurš reprezentējas sociālās teritorialitātes izpausmēs, jo sevišķi gadījumos, kas saistīti ar sociālo organizāciju.

Sociālās organizācijas pastarpinājumā gūst iespēju izpausties indivīda vai grupas teritorialitāte kā ietekmju līdzsvarošanas mijattiecības, kuru D. Saks definē kā apzinātu tiecību jeb stratēģiju *“iespaidot, ietekmēt vai kontrolēt cilvēkus, parādības un mijattiecības, norobežojot un nodrošinot kontroli pār ģeogrāfiskās telpas daļu”* (Sack 1986). D. Saka teritorialitātes koncepta izvērsums ir funkcionāli centrēts, ko iezīmē kontroles attiecības. Tās ir attiecības starp kontrolēto un kontrolētāju, cilvēku, grupu (sabiedrību) un teritoriju.

Kā kultūrfenomens, teritorialitāte ir gan ģeogrāfiska, gan arī vēsturiska parādība. Tā ir veidojusies gadus simtos kā atsevišķai nācijai piemītoša etnopsiholoģiska saite. Attīstījusies ilgā laikā, tā ir psiholoģiski un sociāli konservatīva, tātad lēnām mainīga. Šo nosacījumu dēļ, jāņem vērā, ka teritorialitāte ir viens no apstākļiem, kas būtiski ietekmē teritoriālo struktūru noturību. Savukārt, mainot teritoriālo struktūru, tiek būtiski skarta teritorialitāte. Svarīgs ir jautājums – vai intencionālajā praksē, realizējot teritoriālās stratēģijas, tas tiek vai arī netiek ņemts vērā.

1.2.3.4. Teritoriālā struktūra un teritorialitāte

Vienkāršoti teritoriālo struktūru var izprast kā saistītu vienību – funkcionālo centru, formalizētās robežas un teritorijas normatīvo saturu. Priekšstatot teritoriju kā regulētās telpas vienību – funkcionālu sistēmu, veselumā saista funkcionālas saites (skat. 1.4 attēlu). Funkcionālās saites ir galvenā funkcionālo teritoriju pazīme. Blakus šīs telpiskās struktūras saturam, ko veido minētie elementi, tā skatāma saistībā ar teritorijas būtību, kura izpaužas teritorialitātē. Vispārīgā skatījumā teritorialitāte ir sociālā spēka jeb ietekmes (angl. – *social power*) pirmējā ģeogrāfiskā izpausme, un līdzeklis, ar kura starpniecību sabiedrība pastāv mijattiecībās ar telpu (Holt-Jensen 1991).



1.3 attēls Teritoriālā struktūra un tās elementi

1.2.4. TERITORIALITĀTES REPREZENTĀCIJAS FORMAS

1.2.4.1. Teritorialitātes reprezentācija teritorijās

Teritorialitātes izpausmes vispārinātā veidā var skatīt kā teritorijas (struktūras) un teritorialitātes (būtības) attiecības (skat 1.4 attēlu). Kā individuālā cilvēka un grupas (sabiedrības) teritorialitāte iegulst formāli strukturētā teritorijā? Kā šī teritorialitāte saistās ar atsevišķu teritoriālās struktūras elementu lomu? Vistuvāk attiecību būtībai var nokļūt, skatot teritoriju atšķirības pēc to funkcijām un kontroles veida. Kontrole ir tā, kas sasaista teritoriju veselumā. Kontrole ataino funkcionālas teritorijas saturu jeb funkcionālo būtību. Un tā ir ārējā teritorialitātes nepieciešamība.

Viens no spilgtāk izteiktiem kontroles veidiem ir cilvēka fiziskā klātbūtne teritorijā. Tā ir telpas daļas aizņemšana. Sociālā mērogā tā var tikt skatīta kā telpas vai teritorijas apdzīvojums. Tā ir telpas kontroles ārēja forma. Klātbūtne būtiski ietekmē, bet vēl nenosaka kontroles pakāpi. Šī pakāpe ir atkarīga no indivīda un sabiedrības teritoriālās kontroles sadales. Tā realizējas starp diferencētās klātbūtnes teritorijām un formalizētajām – funkcionālajām teritorijām. Apdzīvojuma jeb diferencētās klātbūtnes teritorijas I. Altmans atšķir pēc to centralitātes jeb nozīmības personas vai cilvēku grupas ikdienas dzīvē (Altman 1975). Nozīmība pakārtojas

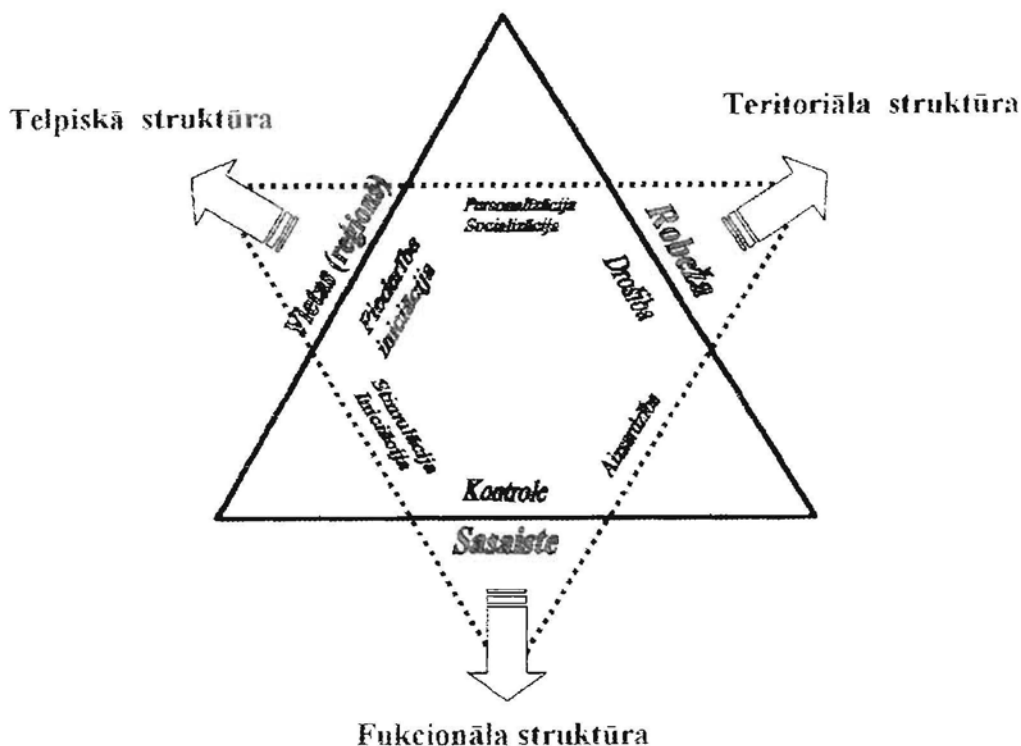
ikdienišķās darbības telpiskajam izplatījumam, ilgumam laikā un personas(u) relatīvai līdzdalībai darbībā. I. Altmans izšķir *primārās*, *sekundārās* un *sabiedriskās* teritorijas.

Primārajai teritorijai ir piederīgi, un tās izmanto tikai atsevišķi indivīdi vai to grupas, un šo teritoriju ikdienas praksē atzīst citi – tai nepiederīgi cilvēki. Tā ir salīdzinoši pastāvīgi kontrolēta, un ir centrāla tās aizņēmēju ikdienas dzīvē.

Savukārt, sabiedriskā teritorija ir relatīvi nepastāvīga un var būt aizņemta īslaicīgi – tik ilgi, cik tas atbilst sociālās izturēšanās pieņemtajām normām, vai cik tas funkcionāli nepieciešams. Šāda teritorija nevienam nepieder pastāvīgi, bet var būt īslaicīgi aizņemta.

Sekundārās teritorijas ir starpkategorija. Tā retāk identificējas ar atsevišķam indivīdam specifisku, tai nav tāda sevišķuma kā primārajai teritorijai. Sekundārā teritorija var būt ļoti nozīmīga cilvēku grupai, arī sociālai grupai, un tajā pašā laikā tai trūkst sabiedriskās teritorijas pieejamības, jo tās kontrole tiek regulēta.

Dž. Golds apšaubā sekundāro teritoriju esamību tās norobežojuma nenoteiktības dēļ (Gold 1982, 49.). Manuprāt, sekundārās teritorijas ir atzīstamas un tām ir īpaša nozīme atsevišķās vēsturiskās situācijās. Darba 3. un 4. nodaļā ir mēģināts parādīt, ka tieši sekundārajām teritorijām ir bijusi īpaša loma teritoriālo struktūru maiņās. Piemēram, sociālistiskā kopsaimniecība Latvijā raksturojama kā tipisks sekundārās teritorialitātes izpausmes piemērs. Sekundārās teritorijas var izsekot pilsētvidē. No reģionālā skatījuma viedokļa, šīs teritorijas ir individuālo un sociālo attiecību pastarpinājuma formas. Blakus sociālistiskajām kopsaimniecībām, sekundārā teritorialitāte raksturoja vairumu no Latvijas ciema padomju teritorijām kuru apdzīvojumam gandrīz pilnībā saskanēja ar kopsaimniecību teritorijām un šodien pastāvošajiem nelielajiem un vidējiem pagastiem, kuri manto daudzas iepriekš pastāvējušās struktūras.



1.4 attēls Teritorijas un teritorialitātes attiecības

Ārējās attiecībā pret individu jeb sociālās teritorialitātes reprezentācijā kā nepieciešama prasība atainojas ārējā teritorijas atzīšana (iekšējā atzīšana ir piederība un identitāte). Ārējā atzīšana pastāv cilvēku apziņā un izpaužas sociālajā praksē kā dažādo teritoriālo struktūru un teritoriju respektējums. Parasti ārēji tiek respektētas formalizētās – tiesiski regulētās funkcionālās teritorijas. Bet atkarībā no tā, kā veidojušās vai ir veidotas formalizētās teritorijas, ir atkarīgs – vai tām ir saskaņa ar individuālās un sociālās teritorialitātes tiecībām. Nesaskaņas gadījumā teritoriju apdzīvo atsvešinātie, nepiederīgie cilvēki, kuri parasti arī neidentificē sevi ne tikai ar kādu lokālu, bet arī ar reģionālo telpas daļu.

Atbilstoši trīs teritorialitātes tipiem (līmeņiem) ir izsekojamas raksturīgas reģionālas nozīmes parādības. Teritorialitātes jēga ir daudzšķautņaina un tās izpausmes ir daudzveidīgas. Tāpēc darbā tiek ietis vienkāršojumu ceļš. Izzinot teritorialitāti ārējā – tāpat reģionāli vēsturiskā vērsumā, nākas abstrahēties no sociāli psiholoģiskiem teritorialitātes atspoguļojumu aspektiem. Tāpēc teritorialitāti tiek skatīta tās ārējo

reprezentācijas formu saistībā ar formalizēto teritoriālo struktūru, galvenokārt ar teritoriju robežām. Kā ārējās reprezentācijas formas var tikt skatīti teritoriju struktūras elementi (centri, robežas), kā arī apdzīvojuma vietas – sētas, ciemi un pilsētas.

1.2.4.2. Teritorialitātes reprezentācijas formas vietas līmenī

Mājas un teritorialitāte

Mājas tiek skatītas kā viens no cilvēka dzīves centriem un tai ir liela nozīme cilvēka piederības vietai veidošanā (Buttimer 1978). Dikens uzsvēr ka “*sociobioloģiski un sociopsiholoģiski mājoklim un mājai ir centrāli nozīmīga loma ģenētiskā reprodukcijā caur paaudzēm*”. Māja gandrīz visās sabiedrībās ir centrālais konteksts un vieta cilvēka dzīves sociālajai reprodukcijai. Psiholoģiskā nozīmē mājai ir centrālā nozīmība personālajā un sociālajā identitātē (Dickens 1989). Māja ir vieta, kur cilvēks var būt viņš pats. Māja var būt aizsardzības mehānisms, kurš veido identitāti, bet precīza šādas identitātes forma ļoti atkarīga no specifiskām sociālām saitēm – saitēm ar valsti, privātīpašumu u.c. (Sounders 1988)

Dž.Portjē māju skaidro kā centrālo vietu teritorialitātes izpausmēs. Viņš teritorialitāti uzlūko kā trīs indivīda un sociālas grupas “teritoriālās nepieciešamības”: stimulāciju, identitāti un drošību (Porteous 1976). Atainojot māju kā “teritoriālo kodolu”, viņš “identitāti” un “drošību” atvasina no funkcionālā – fiziskās telpas kontroles nepieciešamības; to kopums pastāv aizsardzības, personalizācijas un stimulācijas pastarpinājumā. Domājams, teritorialitātes izpausmju un to nozīmības skaidrojums ir pakārtots skatījuma vērsumam. Šajā sapratnes kontekstā, teritoriju veidošanos uzlūkojot kā cilvēka mērķtiecīgai darbībai pakļautās dzīves telpas (vides) maiņu, viens no būtiskiem aktivitātes iniciācijas avotiem ir teritorialitātes apliecinājumi identitātes, kontroles un drošības nodrošināšanā (skat. 1.1 un 1.2 attēlu).

Individuālā un sabiedriskā teritorialitātes ārēji ir saskanīgas. Teritorialitātes izpausmju daudzveidība parādās atsevišķā cilvēka (personālā) un sabiedrības

teritoriālajās attiecībās. Tās harmonizējas cilvēka “personalizācijas” apliecinājumiem, sekojot kultūras, tradīciju, modes, sabiedrisko attiecību prakses normatīvajiem, strukturāli funkcionāliem u.c. nosacījumiem, vai arī – daļēji pretojoties tiem, vēlmē saglabāt savpatību jeb identitāti.

Teritorialitātes “aizsardzības” aspekts ir pārsvarā funkcionāli un tiesiski regulētās īpašuma, pārvaldes struktūru, vietas un sabiedriskās vietas u.c. reprezentācijas attiecības. Trešais sakārtošanās aspekts atainojas kā individuāli motivēto darbību rosinošā (stimulācijas) un sabiedrisko nepieciešamību rosināto jeb “diktēto”, attīstību imperatīvi virzošā – iniciācijas mijiedarbības. Šo attiecību artificētais līdzsvars iespējami ir atrodams intencionālo – ideju, nolūka un *ideoloģijas*, vēlmju un nepieciešamību, mērķtiecīgo darbību ģeogrāfiskās izpausmēs.

Vieta teritorijā

Vietu nozīmības lomas pastāvīgums vai maiņa iezīmē katras vietas sevišķo lomu teritorijā, arī reģionā. Vēsturiskie centri parasti ir teritoriāli centrālās vietas. Vietas, kuras ilgu laiku ir pildījušas, vai arī patreiz pilda administratīvo centru funkcijas, sevišķi izceļas ar vēsturiski, vai arī šodien nozīmīgu iedzīvotāju apkalpes infrastruktūru. Tās ir nozīmīgas cilvēku uztverē, piesaista kultūras un saimnieciskās aktivitātes. Bieži vietas, kas ir ilgi bijušas nozīmīgi centri, saglabā savu centrisko nozīmi vēl ilgi pēc administratīvo vai citu pakalpojumu nodrošinātājas lomas zaudējuma. Vietu vēsturiskums un nozīmības pastāvīgums, tāpat kā arī robežu pastāvīgums, liecina par ikdienas dzīves nosacījumu stabilitāti, ar kuru jāērēkinās, mainot vietu funkcionālo lomu teritoriālā iedalījuma reformā.

Vēsturiskā skatījumā var izsekot vietu attīstībai telpiskā kontekstā, lai salīdzinātu ne tikai vietas pēc to funkcionālās lomas izmaiņām, bet apkalpes funkciju izkliedes un koncentrācijas norisēm (skat. pielikumā P.2 attēlu). Tas sniedz pamatu notikumu izvērtējumam un paredzējumam.

1.2.4.3. Teritorialitātes reprezentācijas formas reģiona līmenī

Teritoriju ārējā reprezentācija tiek skatīta kā teritorialitātes ārējās izpausmes konkrētās reģionāla līmeņa reprezentācijas formas. Tās tiek sauktas par ārējām, jo tās ir atpazīstamas pēc noteiktām ārējām pazīmēm: teritoriālās struktūras, teritoriju formālajām funkcijām un tādām reprezentācijas formām, piemēram, kā .apdzīvojums un zemes izmantošanas veids u.c.

Apdzīvojums

Piederības vietas vispārīgā veidā ataino teritoriju formu vai teritoriālo struktūru veidošanos. Ārējā skatījumā kā piederības vietas tiek skatītas Latvijā raksturīgās apdzīvotās vietas – sēta, pilsēta un ciems.

Sēta ir viena no vēsturiskajām apdzīvojuma formām, un tā daudzos aspektos atbilst primārās teritorialitātes izpausmēm ģeogrāfiskajā telpā. Viensēta – Latvijas ārpilsētu reģioniem raksturīgais apdzīvoto vietu tips ir individuālistiskā ideāla personalizēts apliecinājums (Kundziņš 1974).

Sēta Latvijas kultūrvidē atbilst noteiktam ainavas kompleksa tipam. Un parasti “sēta” jēdzienu lietojot, tiek domāts šis komplekss – lauku dzīvojamās un saimniecības ēku kopums saistībā ar atbilstošu dzīves (saimniekošanas) veidu, vides uztveri, simbolisko artificējumumu utt. Šajā gadījumā sēta ir dzīves vieta visaptverošā nozīmē, tā ir centrālā vieta atsevišķajam cilvēkam un ģimenei, tā ir personalizācijas apliecinājumu koncentrācijas vieta. Tajā pašā laikā sēta ir teritoriāli strukturēta.

Blakus “tradicionālajai” sētai jeb viensētai ar tās kultūrtificēto veidolu, no teritorialitātes nozīmības viedokļa, kā sēta var tikt lūkota jebkura apdzīvota vieta vai vietas daļa, kuru reprezentē atsevišķa (individuālā) māja ar piederīgo teritoriju – papildus norobežoto vai norobežojamu telpas daļu. Paplašinātā nozīmē – sēta ir uzlūkojama kā teritorija, kuras centrs ir māja, kura tiek vai var tikt apliecināta teritorialitātes izpausmēs.

Pilsēta reģionālā vērsumā atainojas kā vieta vai to kopums, kurā sabiedriskā teritorialitāte dominējoši ierobežo primāro jeb individuālo teritorialitāti. Pilsētā indivīda personālā teritorialitāte ir fiziski ierobežota telpā. Ierobežojumu izcelsme sakņojas individuālā cilvēka radošās dzīves sfēru sabiedriskošanā. Cilvēks visbiežāk ar savu darbību iekļaujas sadarbībā; atsakoties no personalizēta radīšanas produkta. Liela vai pat lielākais aktivitāšu laiks pilsētā tiek pavadīts nepiederības telpā. Tādejādi, tās nozīmība relatīvi pieaug – gan no indivīda sabiedriskotās ikdienas prakses, tā arī no sabiedrisko nepieciešamību viedokļa. Teritorialitāte nepastāv pati par sevi; tās psiholoģiskais sakņojums iegulst šo sociālo, saimniecisko un politisko nosacījumu satvarā, kur indivīda sākotnējā bioloģiski dotā teritorialitātes daļa tiek transformēta. Viens no tās maiņu virzieniem – teritorialitāte tiecas vairāk izpausties proksemistiskā telpas dalījumā. Cits virziens – zūd piederības telpas sajūta, un pati telpa kā orientieru avots, tātad teritorijas pamats. Tā vietā cilvēka uztverē saglabājas pilsētas telpas nozīmības areāla diferenciācija, iztrūkstot noteiktiem tās ierobežojumiem.

Vairums pilsētas apdzīvotāju spēj identificēt sevi kā “piederīgu” pilsētai vispār vai kādai tās daļai. Bet jo bieži cilvēka identitātes areāls nav tieši (fiziski) saistīts ar aktuālo ikdienas darbību un mājokļa atrašanās vietu, bet ir cilvēka biogrāfijas – dzīves pieredzes nosacīts. Tādejādi identifikācijas telpa nekādā mērā nav pakļauta personālai kontrolei un tā nesniedz personalizācijas apliecinājuma iespējas. Teritoriālā aspektā, telpas nozīmību uztverē lielpilsēta visumā atgādina reģionālo diferencējumu.

Cilvēkam pilsētā socializējoties, sabiedrībai tiek deleģēta telpas kontrole, bet ne pilnībā – paturot sev iespējām un vēlmei atbilstošu teritoriju. Šo teritoriju reprezentē mājoklis. Atšķirībā no sētas, pilsētas mājoklis visbiežāk nav cilvēka radošās dzīves vieta. Tas kļūst centrāli nozīmīgs atsevišķu funkcionālo un psiholoģisko nosacījumu satvarā. Parasti mājoklis pilsētā satur visus teritorialitātes apliecinājumus un ir uzlūkojams kā primārā teritorija.

Primārās teritorijas pilsētā, to telpiskās attiecības ar sekundārajām un sabiedriskajām teritorijām būtiski atšķiras to ārējās reprezentācijas formās. Pirmkārt, ir izšķiramas teritorijas, kuru kontrolētājam nav iespēju līdzradīšanā. Šajā

gadījumā teritorija nav fiziski saistīta ar zemi. Teritoriālā personalizācija ir iespējama tikai mājokļa sienu ierobežojumā. No “āresības” skatījuma tā ir bezpersonalizētā telpa. To parasti raksturo daudzstāvu apbūves formas, socializēta vai kosmopolizēta (“visuriespējamā”) kultūrainava. Telpas apjoma sadalījumā, kvantitatīvi vērtējot, pilsētā ir pārsvarā un izpaužas sabiedriskās teritorialitātes formās.

Ciems visai nosacīti vai daļēji ataino sekundāro teritorialitāti. Bet būtībā tas ir jaukta primāro un sekundāro teritoriju reprezentācijas forma. Liela nozīme ir nelielo apdzīvoto vietu tipoloģiskajai daudzveidībai. Tā uzliek ierobežojumus vispārinājumam – attiecinot noteiktu teritorialitātes izpausmju atbilstību konkrētām apdzīvojuma formām. Šeit pārsvarā cilvēks identificē sevi kā sociālu būtni un ģeogrāfiskajā telpā diferencē savu personalizācijas apliecinājumu. Personalizācijas iespējas nosaka gan vēsturiskās, tā arī šodienas apdzīvoto vietu telpas organizācijas īpatnības, kuru pamatiezīme ir nereti sastopami individuāli piederīgo teritoriju sadalījums. Tās mēdz būt izkliedētas, šķirot apdzīvojuma un funkcionāli saimnieciskās daļas, nevienotas īpašuma robežās, sadalītas individuālā un koplietošanas zemēs u.c.

Pamatiezīme, kas raksturo ciemu, ir teritorialitātē atainojošā cilvēka sabiedriskās kultūrdarbības nepieciešamība, ko nosaka – atkarībā no situācijas – dažādā psiholoģiskā, funkcionālā, telpiskā piederība dalītai un dalāmai apdzīvojuma vienībai. Šī nepieciešamība veidojusies vēsturiski, tātad “dabiskā” attīstībā. Ciems kā sekundārās teritorialitātes izpausme attīstījās sākotnējā nepieciešamībā veidot jeb saglabāt apdzīvotāju fizisko, saimniecisko un atbilstoši – psiholoģiski nosacīto drošību. Drošība iezīmēja saimnieciskās neatkarības iespēju. Gan senā, gan arī nesenā pagātnē šī saimnieciskā drošība bija relatīva jeb tā bija drošība atkarībā, kur teritoriju kontroles sadale (starp muižu un ciemu, kopsaimniecību un ciemu, u.c.) ir skaidra.

Ciema iekšējo teritoriālās struktūras pamatu veido individuālais mājoklis ar apzemi kā teritorialitātes ārējā reprezentācija kultūrainavā. Sētkopas tipa ciemā nereti iztrūkst sociālās nozīmes dominantes – telpas organizācijas struktūras un sabiedrisko teritoriju. Teritoriālās kontroles sadale šādos gadījumos un viensētu

areālos ir visumā līdzīga. Relatīvi nelielu teritoriju “koncentrācija” uzliek dažus telpiskos ierobežojumus šajā sadalē un nosaka noteiktu, bet šauru socializēšanās jomu. Būtiski, atšķirīga teritoriālā struktūra un teritorialitātes saskares raksturo sabiedriski centriskos ciemu - muižu centru, kopsaimniecību, pagastu centru u.c. Tieši šādu ciemu apdzīvojums atainojas kā primārās un sekundārās teritorialitātes jauktas attiecības. Lielos ciemos mēdz būt daudzas sociālās nozīmības dominantes, kur viena vai vairākas no tām saistītas ar sabiedrisko kopprādīšanu – vietējo rūpniecisko vai lauksaimniecisko ražošanu. Tā saistībā lieli ciemi apdzīvojuma, teritoriālās struktūras īpatnību ziņā ir sociāli centriski un raksturojas ar apdzīvotāju dominējošu sekundāro teritorialitāti.

Robežas

Robežas ir teritoriju esamības nepieciešams nosacījums un galvenā teritorijas pazīme, kura atšķir to no citām telpiskām struktūrām. Teritoriju robežas, pirmkārt, ir ārējās teritoriju atzīšanas formas. Reģionālā līmenī atzītās robežas parasti ir formalizētas. Formalizācija notiek juridisku aktu veidā, bet vietas līmenī dažkārt tā atainojas fiziski iezīmētās robežās. Nozīmīgs aspekts – robežu atzīmējami kartogrāfisko, plānu un tml. materiālos, kuru esība ietekmē un pat iespaido cilvēku uztveri un izturēšanos. Robeža to sakārtojumā daudzkārt kalpo cilvēkam kā orientācijas sistēma telpā. Otrkārt, teritoriju robežas veido ārējo ģeogrāfiskās telpas sadalījumu, organizējot individuālo un sabiedrisko teritoriju savstarpējo un iekšējo struktūru. Treškārt, robežas ir īpašs ģeogrāfisks fenomēns, kas izceļ telpu neviendabību.

1.3. TERITORIJU MAINĀS

1.3.1. REĢIONĀLĀ LĪMEŅĀ STRUKTŪRU ATTĪSTĪBA

“Reģions ir pārāk plašs lai tas varētu būt zināms (angl.- known) tieši. Tas ir konstruējams ar simbolisku līdzekļu palīdzību” (Tuan 1975). Tāpēc mūsdienu ģeogrāfijā ir daudz reģionālas ievirzes pētījumu un tajā pašā laikā arī visai

kontraversas diskusijas par reģiona kā pētījuma objekta pamatotību. Tiek apšaubīta vai pamatota reģiona objektīvā realitāte (Scargill 1985, Johnston 1985, Paasi 1991). Šīs "domstarpības" papildina priekšstatu (vai pat iekļaujas tajā) par pašu reģionu kā procesu, kurš var tikt raksturots simboliskā kontekstā, vai arī – strukturāli (ja nošķir struktūras simboliskumu). Piemēram, A.Pāsi iezīmē reģionu kā strukturētu nepārtrauktību, laikā mainoties strukturēšanās sociālajiem, telpiskajiem un priekšstatu nosacījumiem (Paasi 1986). Šie nosacījumi ir konteksts, kurš arteficejas kā to veidojošā sabiedriskās, ekonomiskās, kultūrinstitucionālās, politiskās u.c. organizācijas struktūras.

Reģiona uzlūkojums šeit sakņojas t.s. kontekstuālajā ģeogrāfijā, kuras pamatā ir britu sociologa A.Giddensa izstrādātā strukturēšanās teorija (angl.- *structuration theory*). Teorija skaidro mijattiecības starp atsevišķo parādību (darbību) - *notikumu* un *sociālo struktūru* (Giddens 1979, 1984, Carlstein 1981). Sociālā struktūra, saskaņā ar A.Giddensu, nav statiska, bet gan starpstāvokļa, tātad procesa realitāte. To veido (sociālie) *noteikumi* un *iespējas*, nodrošinot jauna stāvokļa, jaunas situācijas rašanās brīdi kā nākošo struktūru. Tādējādi, struktūra ir uzlūkojama kā mijattiecība starp pagātņi un jaunā rašanās momentu, kura tiek iemūžināta un pārveidota atsevišķā cilvēka un sociālās grupas vai sociālās institūcijas starpniecībā. Teorija sabiedrisko procesu skaidrojumā kā centrālo izvirza jautājumu, kādas ir attiecības starp parādību *nozīmību* (idejām, kultūrvērtībām, sabiedrisko vērtību "sistēmu"), *ietekmēm* (ideoloģijām, stratēģijām) sabiedrības dzīvē un *legitimitāti* (formalizēto - sociāli institucionalizēto un tiesisko praksi).

Darbā šie trīs minētie aspekti – sabiedrisko procesu *nozīmība*, *ietekmes* un *legitimitāte* tiek skatīti kā attiecības starp (1) *nozīmības* (nozīmīguma) rosināto indivīdu darbību, paustajiem uzskatiem un idejām un *ietekmēm* reģiona attīstības procesā, un (2) pašu reģiona uzbūves (struktūras) izmaiņām. Tas tiek skatīts teritoriālās struktūras diferenciacijas šķērsgriezumā. Šīs attiecības realizējas indivīdu un sociālu grupu aktivitātes vietās, teritoriālās organizācijas, kā sociālas institūcijas ietekmētā reģiona struktūras maiņā.

Strukturālā uzlūkojumā reģions kā process var būt skaidrojams tā mainīgo un pastāvīgo elementu attiecības jeb izmaiņas laikā. Šo attiecību izpausme ir telpiska,

un tās raksturo izmaiņu nozīmība. Reģiona līmenī tā ir *sociālā nozīmība*, kura savukārt vēsturiski ir mainīga sabiedriskās strukturēšanās un kultūras pastarpināto ideju, priekšstatu un funkcionālo nepieciešamību saskarēs (Tulviste 1990).

Vispārīgā veidā reģiona saturs atspoguļojas kā procesuālā, laiciskā un fiziski reālā (telpiskā) struktūra (skat. 1.5 attēlu). Tā raksturo reģiona daudzšķautnaino būtību. Reģiona būtība vai uzbūve analītiski ir skatāma tikai kādā(u) atsevišķā aspektā. Darbā reģions tiek skatīts teritorialitātes griezumā, izvērtējot kontekstuālos nosacījumus teritoriālās struktūras attīstībā.

1.3.2. TERITORIJU NOTURĪBA

Teritoriju noturību var uzlūkot kā noteiktās telpas daļas norobežojuma pamatotības “mēru”. Teritorijas struktūras veidola mazmainība laika gaitā apliecina robežu saskaņu ar dabas nosacītiem norobežojošiem apstākļiem, ar pastāvīgu vienotu kultūrdarbības ietekmju areālu, ar tās iedzīvotāju teritorialitāti. Relatīvi nenoturīga teritorija var atbilst šim un vēl citiem labvēlīgiem nosacījumiem, jo sevišķi – formalizētās teritorijas var telpiski nesakrist vai tikai daļēji sakrist ar priekšstatu teritoriju. Turklāt pats par sevi vēsturiskums nav nozīmības mēraukla. Visbiežāk tas attiecas uz robežu noturīgumu (skat. pielikumā P.7 attēlu). Savukārt teritoriāli centrālās vietas, to vēsturiskums un nozīmības noturīgums iezīmē šo vietu sevišķo lomu, neatkarīgi no teritoriju konfigurācijas, jeb robežu maiņām.

Runājot par teritoriju relatīvo noturību, izceļami ir divi aspekti: pirmkārt, noturīgas teritorijas liecina par ilglaicīgu kultūrprocesu norisi, iedzīvotāju piederības psiholoģisko saišu izveidi un teritorijas kā struktūveidojuma saskaņu ar teritorialitāti; otrkārt, salīdzinoši nenoturīgas teritorijas iezīmē politiski, saimnieciski dinamiskas telpas veidošanos, kura atspoguļojas cilvēku piederības sajūtā un kultūrainavas formās, bet ārpus pilsētām veidojas specifiska pilsētām līdzīga sociālā struktūra.

Reģionālā skatījumā nenoturīgās teritorijas lokalizējas atšķirīgi – 1) lielo ekspansīvo pilsētu tuvumā teritoriju struktūras maiņa saistas ar secīgām teritoriālā iedalījuma maiņām ko ietekmē pilsētas fiziskās izplešanās, un – 2) reģionu

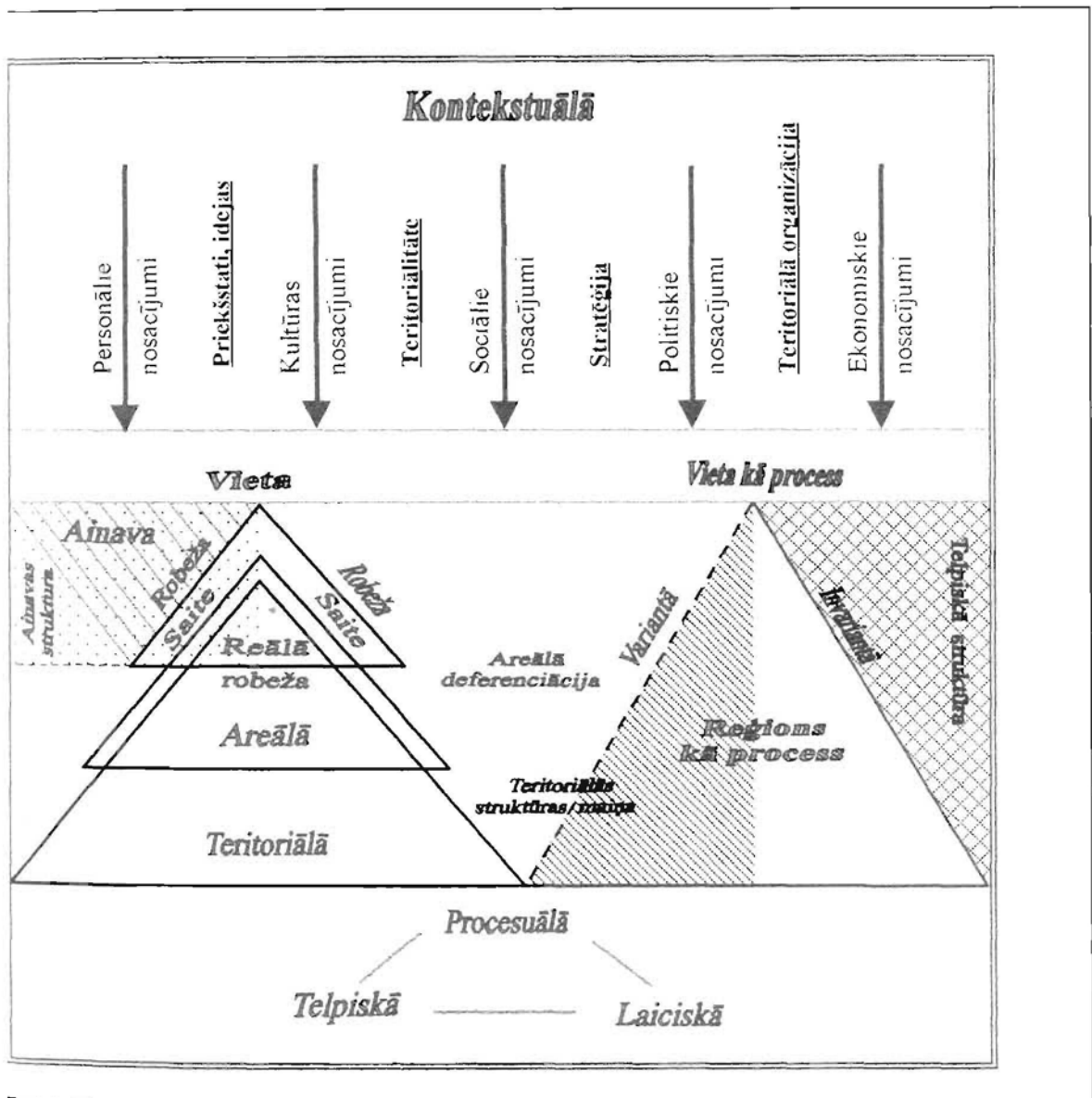
perifērijā daudzkārtējām teritoriālajām izmaiņām pamatā ir “attālināto” teritoriju vājāk izteiktais centriskums un tām parasti nav raksturīga kādas vietas vai to grupu funkcionālā dominance un tādēļ mainot teritoriālo iedalījumu, ar perifēriāliem apvidiem un to daļām tiek manipulēts.

1.3.3. INTENCIONĀLAIS TERITORIJU ATTĪSTĪBĀ

Apzināto mērķtiecīgo darbību pamatā ir intencionalitāte, un tā konkrēti izpaužas racionālās rīcības stratēģijās. Administratīvo teritoriju veidošana ir cieši saistīta ar racionālo cilvēka dzīves telpas izkārtojumu.

G.Perpinē vērš uzmanību uz to ka, cilvēka un tā dabiskās dzīves vides attiecības nekad nav bijušas sekmīgas atbilstoši racionālam rīcības veidam; cilvēks nevar darboties pilnvērtīgi racionāli mijattiecībās ar vidi, jo viņa zināšanas par vides attūstības likumsakarībām ir ļoti nepilnīgas (Perpinay 1987). To pašu var teikt arī par cilvēka un tā sociālās vides attiecībām. Cilvēka zināšanas par sabiedrības attūstības nosacījumiem tāpat ir ļoti nepilnīgas. Tomēr risinot funkcionāli nosacītus uzdevumus, dominē virspusēji “racionālas” pieejas, un pati darbība ģeogrāfiskajā telpā orientējas uz atsevišķo funkcionālo mērķi, kurš mēdz būt ierobežots gan paša mērķa šaurībā, gan arī atrauts no tā sasniegšanas nosacījuma konteksta. Viens šo nosacījumu loks saistīts ar risinājumu ceļa izvēlēm. Tā sakņojas pašas darbības intencionalitātes esībā un būtībā. Tā var tikt ignorēta, darbojoties intuitīvi, atvērtībā pret gadījumu kā orientieri. Bet intencionalitātes un tās lomas apzināšanās ļauj darbības orientāciju kontekstuāli saskaņot ar pašu darbību.

Blakus apzinātās mērķtiecīgās darbības pamatojuma nozīmei, saistībā ar to, intencionalitāte gūst nozīmību vietas un reģiona realitātes sapratnē. To raksturo, piemēram, diskusija par reģionu kā ģeogrāfiskās izziņas saturīgo objektu. Tajā pašā laikā, šķietami, nav būtisku domstarpību par teritorijas kā funkcionālas vietas vai reģiona esamību. Vietas un reģiona jēdziena lietojums satur intenci. Tā pakļaujas autoru priekšstatiem un izziņāšanas nolūkiem. Turklāt, vietu un reģionu uzlūkojot kā procesu, tā veidošanās izpratne būtiski saistās ar mērķtiecīgās cilvēka darbības izvērtējumu.



1.5 attēls **Reģiona struktūra**

Intencionalitāte ir viens no centrālajiem jēdzieniem fenomenoloģijā. Ģeogrāfijā tas parasti netiek izvirzīts priekšplānā, bet netiešā veidā, galvenokārt pateicoties humanistiskās ievirzes kultūrģeogrāfiskām studijām, vietas, teritorijas, reģiona apzināšanā intencionālais aspekts tiek artificēts (Bailly 1986). Intencionalitāti iezīmē daudzi un atšķirīgi vērsumi. Fenomenoloģiskā satura savpatībā intencionālais atspoguļojas kā komplicēta abstrakcija. Bet tā raksturo iespējamo priekšstatu par vietas un reģiona veidošanās daudzšķautnaino būtību. Konkrēti tas ir analizējams tikai kādas(u) atsevišķas “šķautnes”, šeit – teritorialitātes un teritoriālās struktūras vērsumā, tās pastarpinājumā izvērtējot kontekstuālos nosacījumus.

Intencionālos nosacījumus var vērtēt, izsekojot reģiona dzīvi tā telpiskās struktūras maiņu mijattiecībās ar kontekstuāliem – sociālās strukturēšanās procesiem. Strukturēšanās procesi to komplementaritātes dēļ allaž ir skatāmi reducētā vērsumā. Tiek akcentēta struktūra un tās elementi kā izmaiņu “aģenti”. Strukturēšanās darbā tiek skatīta kā fiziski neartificēto ģeogrāfisko parādību – sociālo un teritoriālo struktūru relatīvās nozīmības maiņa laika un teritorialitātes griezumā.

Mēģinot izprast teritoriju maiņas vai veidošanos, ir noskaidrojams – kas ir bijis idejas, vēlmes, izvēles pamatā, kādas bijušas to nozīmības attiecības ar vispārīgā procesa ritumu un gadījumu – kā intencionālās ietekmes izpaužas (1) teritorijas un teritorialitātes attiecībās; un (2) vietu un reģionu attīstības virzības ietekmēšanā.

1.3.4. TERITORIĀLĀS STRATĒGIJAS UN ADMINISTRATĪVI TERITORIĀLĀ IEDALĪJUMA MAIŅAS

Pārvaldes un vadības pamatuzdevums ir realizēt mērķtiecīgas, jeb *intencionālas* rīcības. Pārvalde un vadība ir līdzeklis ar kuru var tikt un tiek realizētas teritoriālās stratēģijas. Administratīvās teritorijas un to struktūras gan tieši, gan arī netieši atspoguļo teritoriālās stratēģijas. Tāpēc darbā galvenokārt tiek skatītas administratīvās teritorijas, kuras ir mērķtiecīgās rīcības objekts vai arī būtisks apstāklis, uz kura pamata mērķtiecīgās rīcības ir organizētas.

Valsts pārvaldes mērķi ir nosacīta kategorija, kuri daļēji var tikt formulēti deklaratīvos dokumentos, arī likumos, bet reāli tie atainojas politiskās varas praksē.

Kā viens no tās atspoguļojumiem ir administratīvi teritoriālā iedalījuma reforma. Administratīvi teritoriālo iedalījumu uzlūkojot par ģeogrāfiskās telpas – cilvēka vides vadīšanas un veidošanas līdzekli, valsts pārvaldes politiskie mērķi ir aplūkojami cilvēka dzīves vides ietekmēšanas praksē kā varas attieksme pret saviem uzdevumiem.

Veidojot vai mainot administratīvi teritoriālo iedalījumu, parasti priekšplānā tiek izvirzīts uzdevums radīt vienkāršu, efektīvu un noturīgu struktūru. Administratīvi teritoriālā iedalījuma vēsturiskā un aktuālā prakse apliecina, ka šim trim pamatprasībām atbilstošs ideāls nav absolūts un tuvošanās tam notiek saskaņā ar valsts politiski noteiktiem vispārējiem mērķiem.

Administratīvi teritoriālā iedalījumu veidošana, balstoties uz vispārējo mērķu noteikšanu, dod iespēju izstrādāt iedalījuma pamatojumu. Tā kvalitāte garantē struktūras noturību. Noturība ir laiciskais indikators, kas parāda un apliecina administratīvi teritoriālās pārvaldes efektivitāti. Vienkāršība, savukārt, raksturo efektivitātes sasniegšanas ceļu. Taču vienkāršība jāizprot ne kā pārvaldes organizācijas struktūras vienkāršība, bet gan kā tās skaidrība, kas atspoguļo skaidri noteiktā teritoriāli funkcionālajā hierarhijā. Šī struktūra mēdz būt gan vienkārša, gan sarežģīta.

Teritoriālās stratēģijas administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņās skatāmas divu pamatgadījumu izpausmēs:

- Vispārējo mērķu gadījums – administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūras jautājums ir pakārtots vispārējo, ar teritoriālo struktūru tieši nesaistīto kādu attīstības vai dzīves jomu griezumā. Administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūras maiņa tiek veikta, lai palīdzētu visefektīvākajā veidā realizēt mērķus. Šajā gadījumā (1) teritoriālā struktūra kalpo tikai kā vadības organizācijas elements, vai arī (2) teritorija ir mērķiem pakārtotās rīcības un to ietekmju areāls (telpa).
- Specifisku mērķu gadījums – administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūras pārveide ir līdzeklis pašu mērķu sasniegšanai.

2. TERITORIJU VEIDOŠANĀS UN ATTĪSTĪBA LATVIJĀ

2.1. TERITORIJAS LATVIJĀ LĪDZ 1918. GADAM

2.1.1. TERITORIJAS LATVIJĀ LĪDZ LIVONIJAS KARAM

Senākās teritorijas

Latvija vēsturiski izveidojusies uz senlatviešu tautību – kuršu, zemgaļu, latgaļu, sēļu – apdzīvoto teritoriju bāzes. Mūsdienu Latvijas teritorija aptver arī daļu no sākotnēji igauņu apdzīvotām zemēm (Ziemeļvidzemē), kā arī iekļauj Latvijas pamatiedzīvotāju – somugru valodu saimei piederošo lībiešu – teritoriju. Latvija vēsturiski veidojusies kā baltu un somugru saskarsmes zona (Zemītis 1993). Krievu hronikās un Indriķa hronikā minētas cilšu savienību un tautību apdzīvotas teritorijas (Zeids 1984).

Zemes

Latvijas senākās valstiskās teritorijas tiek sauktas par zemēm. Katru atsevišķi vai vairākas vienlaicīgi no tām pārvaldīja savs valdnieks. Senākā zināmā zeme, kura minēta 9.gadsimta rakstos, ir Kursas karaliste ar tās iedalījumu piecos pilsētu novados un divās pilsētās (Zeids 1984).

13.gadsimta dokumentos un hronikās minēts, ka latgaļu apdzīvotā teritorija ietver Imeras, Jersikas, Tālavas, Atzeles un Kokneses zemes. Zemgalē bija septiņas zemes: Dobeļe, Spārnene, Tērvete, Dobe, Silene, Žagare un Upmale; Kursā – deviņas zemes: Vanema jeb Miera Kurša, Ventava, Bandava, Piemare, Duvzare, Ceklis, Megava, Pilsāts un “Zeme starp Skrundu un Zemgali” (Zeids 1984; Mugurēvičs 1999). Rakstītie avoti liecina, ka trīs lībiešu apdzīvoti areāli – Daugavas, Turaidas un Metsepoles novadi, kā arī lībiešu un latgaļu jaukti apdzīvotais Idumejas novads, pastāvējuši bez valstiskas organizācijas (Zeids 1984).

Zemju teritorijas bija iedalītas pils tiesās jeb pilsnovados (draudzēs). Ir ziņas, ka latgaļu valstiņa Jersika bijusi iedalīta vismaz 9 pilsnovados.

Teritoriālā iedalījuma ziņā tā laika administratīvajā sistēmā mazākā vienība bija ciems, kuru veidoja vairākas savrupas (Mugurēvičs 1999)

Livonija

13.gadsimtā līdz ar Latvijas teritorijas nokļūšanu vāciešu pakļautībā tur dzīvojušās vietējās tautas zaudēja politisko neatkarību. 13.gadsimta pirmajos gadu desmitos lībiešu un latgaļu zemes sadalīja starp Rīgas bīskapu un zobenbrāļu ordeni. 13.gs. beigās Senlatvijas teritorija bija sadalīta starp toreizējo Rīgas arhibīskapiju, Livonijas ordeni, Kurzemes bīskapiju un Rīgas pilsētai piederošo patrimoniālo apgabalu (Mugurēvičs 1999).

Livonijas konfederācijas kopīgais pārvaldes orgāns bija landtāgs.

Livonijas konfederācijas valstīs administratīvi teritoriālā iedalījumā bija līdzīgas, kā arī atšķirīgas struktūras (skat. 2.1.attēlu). Livonijas konfederācijas valstiņu teritoriālo iedalījumu noteica lēņu sistēma. Atbilstoši tai visā Livonijas konfederācijā saglabājās senākā pārvaldes forma – vakas jeb pagasti. To priekšgalā atradās iecelts pagasta vecākais jeb vagars. Pastāvēja arī pagasta tiesa. Baznīcas administratīvā iedalījuma vienība bija draudze. Visas Livonijas konfederācijas apdzīvotās vietas, kas ieguva pilsētas tiesības, kļuva par atsevišķām administratīvi teritoriālām vienībām, ko pārvaldīja birģermeistari kopā ar rāti.

Lielākā konfederācijas valsts bija Livonijas ordeņa valsts. Tā bija iedalīta komturijās un fogtijās. Pastāvēja arī īpaši mestra un landmaršala apgabali. Komturijās un fogtijās tika realizēta gan pārvaldes, gan arī tiesu vara. Līdz 15.gs. bija 30 līdz 40 komturiju un fogtiju. 15.gs. – 10 komturijas un 4 fogtijas. Tagadējās Latvijas teritorijas daļā 15.gs. bija Kuldīgas, Ventspils, Dobeles, Jelgavas, Rīgas, Cēsu, Gaujienas, Alūksnes, Daugavpils, Volkenbergas komturijas un Grobiņas, Kandavas, Bauskas un Rēzeknes fogtijas. Ordeņa valsts sīkāk bija iedalīta valsts muižu tiesās jeb amatos.

Otra lielākā Livonijas valsts bija Rīgas arhibīskapija, kuras teritoriju Livonijas ordeņa valsts zemes sašķēla divās daļās. Administratīvi arhibīskapija bija iedalīta arhibīskapa, domkapitula un vasaļu zemēs. Tās savukārt iedalījās fogtijās.

13.gadsimtā arhibīskapa zemēs bija 2 fogtijas – Kokneses un Turaidas. 14.-15.gadsimtā pastāvēja arī Lielvārdes un Raunas fogtijas. Sīkākās administratīvā iedalījuma vienības arhibīskapijā bija piļu un muižu novadi – pilstiesas un draudzes. Pilstiesā ietilpa vidēji 1 – 5 muižas (Švābe 1990).

Domkapitula zemes kontrolēja Domkapituls jeb arhibīskapa padome, kas sastāvēja no augstākajiem arhibīskapa baznīcas (Doma) garīdzniekiem. Domkapitula zemes bija areāli izkaisītas. Administratīvi tās bija apvienotas vienā fogtijā ar centru Krimuldā. No 13.gs. līdz 15.gs. 30.gadiem domkapitula zemes veidoja fogtiju Dundagā, taču vēlāk 1439. gadā tā tika pārdota Kurzemes bīskapam. Vasaļu valdījumi bija lielāki vai mazāki lēņu – piļu un muižu novadi, jeb pilstiesas un draudzes, kuros vasalis pildīja tiesneša un pārvaldnieka uzdevumus.

Trešā valstiņa – Kurzemes bīskapija pārvaldes ziņā bija viena fogtija. Livonijas ordeņa zemes bīskapijas teritoriju sašķēla trīs daļās: Piltenes – Dundagas (no 1439.), Sakas un Aizputes – Embūtes novados. 15.gadsimta 2.pusē Kurzemes bīskapija bija iedalīta vēl astoņās valsts muižu tiesās jeb iecirkņos (Zeids 1984).

Livonijas konfederācijas ceturtais valsts – Rīgas pilsēta ar patrimonālo apgabalu – bija dalīta 2 vienībās – pilsētas un lauku fogtijā.

<i>Valsts teritorijas tips (funkcijas)</i>	Livonijas ordeņa valsts	Rīgas arhibīskapija	Kurzemes bīskapija	Rīgas pilsēta ar patrimonālo apgabalu
Pārvalde	Mestra, landmaršala apgabals	Zeme (3)		
pārvalde, tiesa	Komturija (10)			
pārvalde, tiesa	fogtija (4) pilsēta	Fogtija Pilsēta	fogtija pilsēta	fogtija (2)
pārvalde, tiesa		Pils tiesa		
pārvalde, tiesa	muižu tiesa	Muižu tiesa, draudze	muižu tiesa (8)	
baznīcas pārvalde	draudze	Draudze	draudze	draudze
pārvalde (nodokļi)	pagasts	Pagasts	pagasts	
saimnieciskā vadība	muiža	Muiža	muiža	muiža

2.1. attēls Teritorijas Livonijas valstu konfederācijā (15.gs.)

Livonijas valstu politiskais statuss bija mainīgs. Robežas starp teritorijām bieži mainījās. Neviena no valstīm (izņemot Rīgu ar patrimonālapgabalu) neveidoja areāli kompaktu teritoriju.

Tomēr Livonijas laika teritoriālais iedalījums ietekmējis vēlāk esošo teritoriālo struktūru gan tieši – novietojuma ziņā tika pārmantotas daudzu teritoriju robežas vai teritoriju centrālās vietas, kā arī atsevišķu teritoriju (draudžu, pagastu) funkcijas, gan arī netieši – daļa valstisko teritoriju aprises vēlākos politisko pārmaiņu laikos tika pārmantotas, iekļaujot bijušo valstu teritorijas jaunās politiski administratīvajās vienībās.

2.1.2. ADMINISTRATĪVAIS IEDALĪJUMS LATVIJAS TERITORIJĀ PĒC LIVONIJAS KARA

Livonijas kara rezultātā (1558 – 1583) sabrūkot Livonijas konfederācijai, notika Latvijas teritoriju pārdale iekarotāju starpā, un Latvijā radās jauns administratīvi teritoriālais iedalījums.

Bijušajā Livonijas teritorijā uz dienvidiem no Daugavas izveidoja no Polijas – Lietuvas karaļiem lēņa atkarībā esošu Kurzemes un Zemgales hercogisti. Tomēr visa šīs teritorijas daļa uz dienvidiem no Daugavas netika iekļauta hercogistē. Livonijas kara laikā Grobiņas – Liepājas novads bija iekļāts Prūsijas hercogam, un hercogistei to pievienoja tikai 1609.gadā. Savukārt Kurzemes bīskapija bija pārdota Dānijas karalim (Zeids 1984).

1583.gadā starp Poliju un Dāniju sākās karš par Piltenes bīskapiju. 1585.gadā Dānija atteicās no bīskapijas Polijas labā. Līdz 1611.gadam tā palika iekļāta Prūsijas hercogam, bet pēc tam pakļauta tieši Polijas karalim un nosaukta par Piltenes apgabalu. 1655.gadā Piltenes apgabalu pievienoja Kurzemes hercogistei, bet 1717.gadā tas atkal tika atdalīts no hercogistes un pakļauts Polijas karalim (Zeids 1984, Jakovļeva 1999).

Livonijas ordenis un Rīgas arhibīskaps 1561.gadā pakļāvās Polijas – Lietuvas karalim, kas iegūtās Livonijas ordeņa zemes uz ziemeļiem no Daugavas un Dienvidigaunijā apvienoja Pārdaugavas hercogistē (Zeids 1984).

Kurzemes un Zemgales hercogiste

Kurzemes Hercogiste tika iedalīta 4 virspilskunga tiesās: Kuldīgas, Tukuma, Jelgavas un Sēlpils. Tās savukārt tika iedalītas 8 pilskungu iecirkņos: Ventspils, Grobiņas, Durbes, Skrundas, Saldus, Kandavas, Bauskas un Dobeles pilskungu iecirkņos. Hercogistē administratīvi bija divas lielas teritoriju grupas: hercoga muižas (1/3 hercogistes teritorijas) un privātās muižas (pārējās 2/3). Pilskunga pārziņā bija tikai hercoga muižu zemnieki, katram muižniekam savā privātmuižā bija gan augstākā administratīvā, gan arī tiesas vara. (Zeids 1984).

Līdz 1561.gadam Kurzemes hercogistes galvaspilsēta bija Kuldīga, bet no 1616.gada – Jelgava. Pilsētu augstākais pārvaldes orgāns bija maģistrāts, kam piederēja arī augstākā tiesu vara pilsētā, ko administratīvās lietās varēja pārsūdzēt hercogistes valdē (hercoga padomē), bet tieslietās – virspilskunga tiesā. Tātad virspilskungu tiesas un pilskungu iecirkņi bija arī tiesu iekārtas teritoriālais iedalījums (Apinis 1933).

Pārdaugavas hercogiste

Livonijas kara laikā hercogiste tika iedalīta četros – Rīgas, Cēsu, Turaidas un Daugavpils apriņķos. 1582.gadā Pārdaugavas hercogisti sadalīja 3 prezidiatos – Cēsu (centrs Siguldā), Tērbatas un Pērnavas (centrs Limbažos), kurus 1598.gadā pārdēvēja par vaivadijām (Zeids 1984). Vaivadiju vadīja karaļa iecelts administrators – vaivads, kurš atbildēja par karalietām, kārtību, nodokļiem, kā arī kopā ar vaivadijas zemes tiesu realizēja tiesas varu. Hercogistē pastāvēja arī landtāgs, lai gan tā loma nebija liela. Prezidiāti un vaivadijas bija iedalīti pils novados jeb stārstijās, bet tās savukārt – muižu novados un pagastos. Katram muižniekam savā lēņū muižā bija augstākā tiesas un administratīvā vara.

Jau 1600.gadā izcēlās poļu – zviedru karš, kura rezultātā zviedri iekaroja lielāko daļu no Pārdaugavas hercogistes. Līdz ar Altmarkas pamiera noslēgšanu 1629.g.septembrī tās teritorija tika sadalīta poļu un zviedru Vidzemē (Jakovļeva 1999).

Zviedru Vidzeme

Jauns administratīvā iedalījuma pārkārtojums tika izdarīts pēc Polijas – Zviedrijas kara (1600 - 1629), kad Zviedrijas kontrolē nonāca Pārdaugavas hercogistes lielākā daļa – Vidzeme, un daļa no Kurzemes hercogistes – Spilve, Bolderāja un Doles novads.

No 1630.gadā izveidoja īpašu administratīvi teritoriālu vienību – Rīgas apgabalu jeb zviedru Vidzemi. Vispirms to iedalīja 3 lēņos (Rīgas, Kokneses, Tērbatas), tad ap 1637.gadu – 4 apriņķos jeb distriktos: Rīgas, Cēsu jeb Kokneses, Pērnavas un

Tērbatas. Apriņķiem bija gan administratīvās pārvaldes, gan arī tiesu funkcijas. Sīkāk apriņķi iedalījās pilsnovados un lēpos (LKV 1927, 1. s., 739, Jakovļeva 1999).

Vidzemi pārvaldīja karaļa iecelts ģenerālgubernators, kurš atbildēja par zemes iekšējo pārvaldi, karaspēku, nodokļiem, tiesu, skolām, ceļiem un pastu. Kopš 1643.gadā tika ļauts Vidzemē organizēt muižnieku zemes padomi – landrātu kolēģiju. Pēc 1647.gada, kad tiek atjaunots landtāgs kā galvenā muižnieku kārtas iestāde Vidzemē (Tentelis 1935).

Sīkākas administratīvi teritoriālas vienības Vidzemē sākumā bija pilsnovadi. Latviešu apdzīvotajā daļā to bija 41: Ādaži, Aloja, Alūksne, Augstroze, Bērzaune, Bukulti, Burtnieki, Cēsis, Cesvaine, Dole, Ērgeme, Ērgļi, Ēvele, Gaujiena, Gulbene, Ikšķile, Koknese, Krimulda, Limbaži, Liepupe, Lubāna, Madliena, Mālpils, Murjāņi, Nabe, Nītaure, Piebalga, Rauna, Rīga, Ropaži, Rūjiena, Salaspils, Sigulda, Skujene, Straupe, Suntaži, Trikāta, Turaida, Valmiera, Vecsalaca un Zaube (Zeids 1984).

1688.gadā pilsnovadu vietā tika ieviests administratīvais iedalījums draudzēs. Līdz 1688.gadam draudzes bija tikai baznīcas pārvaldes vienības. Sākumā Pērnavas un Tērbatas apriņķī bija arī latviešu draudzes, kaut gan šajos apriņķos vairums iedzīvotāju bija igauņi. Tas radīja neērtības, sevišķi tiesu praksē, tādēļ 1693.gadā pārkārtoja apriņķu robežas pēc tautību principa. Rīgas apriņķim no Pērnavas apriņķa pievienoja Salacas, Rūjienas, Valtenbergu, Ērgemes un Lugažu draudzi. Cēsu apriņķim no Tērbatas apriņķa - Alūksnes, Gulbenes un Gaujienas draudžu latviešu daļu. Reizē ar šo iedalījumu izdarīja arī citus pārkārtojumus latviešu apriņķos. Rīgas apriņķim no Cēsu apriņķa pievienoja Mālpils, Suntažu un Lielvārdes draudzes. Pēc šo pārkārtojumu veikšanas Rīgas apriņķī bija 35 šādas draudzes: Ādažu, Allažu, Alojās, Apes, Bukultu, Burtnieku, Daugavgrīvas, Dikļu, Doles, Ērgemes, Ēveles, Ikšķiles, Krimuldas, Lielvārdes, Liepupes, Limbažu, Lugažu, Mālpils, Matīšu, Mazsalacas, Palsmanes, Ropažu, Rubenes, Rūjienas, Salacas, Salaspils, Siguldas, Skultes, Straupes, Suntažu, Turaidas, Umurgas, Valmieras, Valtenbergu un Vecsalacas draudze, bet Cēsu apriņķī 30 draudzes – Aizkraukles, Alūksnes, Āraišu, Bērzaunes, Cesvaines, Cēsu, Dzērbenes, Ērgļu, Gaujienas, Gulbenes, Jaunpiebalgas, Jumpravmuižas, Kalsnavas, Kokneses, Lazdonas, Liepkalnes, Liezēres, Lizuma, Ļaudonas, Madlienas, Nītaures, Raumas, Skujenes, Smiltenes, Tirzas, Trikātas,

Vecpiebalgas, Vestienas, Vietalvas un Zaubes draudze. Šajā iedalījumā neietilpa pilsētas – Rīga ar patrimoniālapgabalu, Koknese, Cēsis un Valmiera (Dunsdorfs 1986).

Draudze bija zemākā līmeņa lauku pašvaldības vienība. To pārvaldīja draudzes konvents, kurš, saskaņā ar 1691.gada likumu, sastāvēja no muižniekiem, mācītāja un zemnieku pārstāvjiem – pērminderiem.

Pagasti Latvijā 17.gadsimtā bija zaudējuši savu administratīvo nozīmi, jo zemnieku sētas tika uzskatītas par muižas teritorijas daļu, tāpēc sīkākā administratīvā iedalījuma vienība bija muiža un tās sīkaks iedalījums pagastos bija katra muižnieka ziņā (Švābe 1990).

<i>Valsts teritorijas tips funkcijas</i>	Pārdaugavas hercogiste 1582. – 1629.	Poļu Vidzeme 1629. – 1772.	Zviedru Vidzeme 1629. – 1710.	Kurzemes un Zemgales hercogiste
pārvalde, tiesa	prezidiats, vaivadija (3)	Vaivadija (1)		
pārvalde, tiesa	apriņķis (4)	Apriņķi (4)	lēņi (3), apriņķi (4)	virspilskunga tiesa (4)
pārvalde, tiesa	pils novads (stārastija)		pils novads	pilskungu iecirkņi (8)
pārvalde, tiesa	muižas novads			
Pašpārvalde			draudze	draudze
pārvalde (nodokļi)	pagasts			pagasts
baznīcas pārvalde	draudze			draudze
saimnieciskā vadība	muiža	Muiža	Muiža	muiža

2.2. attēls Teritorijas pēc Livonijas kara (16. – 17.gs.)

Poļu Vidzeme jeb Inflantija (Latgale)

Pēc Polijas – Zviedrijas kara Pārdaugavas hercogistes DA daļa – Latgale palika Polijai. Tajā izveidoja atsevišķu vaivadiju, ko pārvaldīja karaļa iecelts pārvaldnieks – vaivads. Vaivadijā pastāvēja sava zemes tiesa. Vaivadija bija iedalīta 4 traktos jeb stārstijās: Daugavpils, Rēzeknes, Ludzas un Viļakas. Katra trakta priekšgalā bija stārstas. Par Inflantijas galveno pilsētu izraudzījās Daugavpili, tur rezidējošais vaivads vienlaikus bija stārstas Daugavpils traktā (Jakovļeva 1999).

2.1.3. LATVIJAS ADMINISTRATĪVAIS IEDALĪJUMS KRIEVIJAS IMPĒRIJAS SASTĀVĀ

Lielas administratīvās iekārtas maiņas notika 18.gadsimtā, kad latviešu apdzīvotās teritorijas pakāpeniski tika pievienotas Krievijas impērijai. Līdz ar teritoriju pievienošanu Krievijas impērijai un administratīvā iedalījuma maiņām, kopš 18.gadsimta sākuma pakāpeniski radās reģionālā līmeņa iedalījuma struktūra – apriņķi, kura pamatā pastāvēja līdz pat 1950.gadam.

Vidzeme 18. – 19. gadsimtā

Pēc Ziemeļu kara (1700 – 1721) Krievija ieguva zviedru Vidzemi, kur 1713.gadā izveidoja Rīgas guberņu. 1783.gadā uz Vidzemi tika attiecināta 1775.gada Krievijas pārvaldes reforma un Rīgas guberņu pārveidoja par Rīgas vietniecību. Vietniecības priekšgalā atradās vietvaldis, kuram bija ļoti plašas pilnvaras. Vietniecībā ietilpa 9 apriņķi, no kuriem Rīgas, Cēsu, Valmieras un Valkas apriņķus apdzīvoja latvieši. 1786.gadā likvidēja landrātu kolēģiju, tās vietā radot Krievijas muižniekiem ar 1785.gada likumu paredzēto pašpārvaldi: guberņas un apriņķu maršalus, ko uz 3 gadu periodu ievēlēja muižnieku pilnsapulce. 1796.gadā atjaunoja iepriekšējo administratīvo iedalījumu un pārvaldi, vietniecības likvidēja, un tika atjaunota Vidzemes guberņa ar iepriekšējo iedalījumu 4 apriņķos (Zeids 1984). Apriņķiem bija gan tiesu, gan administratīvās pārvaldes funkcijas. Apriņķus pārvaldīja muižnieku sapulce – kreistāgs.

Apriņķi sīkāk dalījās draudzēs, kuras faktiski pastāvēja jau no 17.gadsimta. Draudzēs savukārt bija apvienotas muižas – sīkākās tā laika administratīvās vienībās.

Pēc dzimtbūšanas atcelšanas 1819.gadā tika atjaunoti pagasti, sākotnēji to robežas faktiski sakrita ar muižu robežām, tāpēc arī to lielums bija ļoti atšķirīgs. 19.gadsimta beigās sākās mazo pagastu apvienošanas process, kā rezultātā to skaits samazinājās 3 – 4 reizes.

Latgale (1772 – 1918)

Pēc Polijas pirmās dalīšanas 1772.gadā Krievijas impērijai pievienoja arī Latgali. To pievienoja Pleskavas guberņai kā īpašu Daugavpils provinci. 1777.gadā likvidēja iedalījumu 4 traktos un izveidoja 3 apriņķus: Daugavpils, Rēzeknes un Ludzas apriņķus. 1778.gadā tos iekļāva Polockas vietniecībā, 1796.gadā - Baltkrievijas guberņā, kas tika izveidota no Polockas un Mogiļevas vietniecības. No 1802.gada Latgale ietilpa Vitebskas guberņā, izņemot Abrenes novadu, kas ietilpa Pleskavas guberņā (Zeids 1984; Jakovļeva, Mieriņa 1999).

Apriņķi sīkāk dalījās muižās. Latgales īpatnība bija tā, ka pastāvēja sīks apdzīvoto vietu un zemes īpašumu dalījums pēc to sociālekonomiskā statusa – miesti, sādžas, folvarki, zastenki, muižas, pusmuižas, mācītājmuižas u.c. Pēc zemnieku brīvīšanas 1861.gadā tika izveidoti pagasti. Tie bija daudz lielāki nekā Kurzemē un Vidzemē, jo veidojās vienlaicīgi uz vairāku muižu teritoriju bāzes (Svābe 1990).

Kurzemes guberņa 1795 - 1918

Saskaņā ar Krievijas un Kurzemes hercogistes tirdzniecības līgumu (1783.gadā) Kurzemes hercogiste bija spiesta atdot Krievijai Slokas novadu, ko iekļāva Rīgas vietniecībā. 1795.gadā Krievijas impērijai pievienoja visu Kurzemes hercogisti, un tika nodibināta Kurzemes vietniecība. Pēc vietniecību likvidēšanas 1796.gadā izveidoja Kurzemes guberņu. (Zeids 1984).

1795.gada 2.maijā Kurzemes guberņas pārvalde līdzīgi kā Vidzemē tika organizēta pēc Krievijas valsts pārvaldes 1775.gada 1.novembra likuma. Notika valsts centrālās varas ietekmes palielināšana un vietējās muižniecības lomas samazināšana. Likums paredzēja plaša ierēdniecības aparāta izveidošanu un lielāku valdības ietekmi daudzās nozarēs, kuras līdz šim bija muižnieku institūtu pilnīgā un vāji kontrolētā pārziņā.

1795. gadā Kurzemes guberņā izveidoja 9 apriņķus – Tukuma, Ventspils, Kuldīgas, Aizputes, Liepājas, Dobeles, Bauskas, Jaunjelgavas un Ilūkstes apriņķis. Reformu pārtrauca Katrīnas II nāve 1796.gada novembrī. 1796.gada 24.decembrī Pāvils I izdeva pavēli, ka atjaunojamas visas tā pārvaldes iestādes, kuras darbojās Kurzemes un Zemgales hercogistes laikā – virspilskungu apriņķi un pilskungu iecirkņi agrākajās robežās. Kurzemē bija Kuldīgas un Tukuma, Zemgalē – Jelgavas un Sēlpils virspilskungu apriņķis. Virspilskungu apriņķus iedalīja 8 pilskungu iecirkņos – Kurzemē (Ventspils, Grobiņas, Durbes, Skrundas, Saldus un Kandavas), Zemgalē (Bauskas un Dobeles pilskungu iecirknis). Sīkākā teritoriālā iedalījuma vienība Kurzemā bija muiža, kurai bija pakļauta zemnieku sētas.

Pēc Piltenes apgabala iekļaušanas Kurzemes guberņā (1816.gadā) visa guberņa no jauna tika iedalīta 5 virspilskungu apriņķos ar 2 pilskungu iecirkņiem katrā: Aizputes (Aizputes un Grobiņas pilskungu iecirkņi), Kuldīgas (Kuldīgas un Ventspils iecirkņi), Tukuma (Tukuma un Talsu iecirkņi), Jelgavas (Dobeles un Bauskas iecirkņi) un Sēlpils virspilskunga apriņķis (Jaunjelgavas un Ilūkstes iecirkņi). 1819.gadā pilskungu iecirkņus pārdēvēja par apriņķiem un līdz ar to Kurzemes guberņā bija 10 apriņķi. 1889.gadā Dobeles apriņķi pārdēvēja par Jelgavas apriņķi, tomēr oficiālajos dokumentos lietoja abus nosaukumus. Virspilskungu un pilskungu iecirkņi saglabājās tikai kā tiesu iestāžu teritorijas, lai gan arī apriņķiem bija tiesu varas funkcijas (Zeids 1984).

Atsevišķa administratīvi teritoriāla vienība bija muiža ar tai pakļautajām zemnieku sētām. Šāds administratīvais iedalījums pastāvēja līdz 1816.gadam. Pēc zemnieku brīvīšanas, līdzīgi kā Vidzemē, veidojās pagastu sistēma.

Rīgas ģenerālgubernatora apgabals

No 1801. līdz 1876.gadam Kurzeme, Vidzeme un Igaunija bija apvienota kopīgā ģenerālgubernatora apgabalā ar Rīgu kā administratīvo centru, kam bija pakļauti 3 gubernatori. Katrā no 3 Baltijas guberņām darbojās arī vācu muižnieku parlaments – landtāgs. Vidzemē landtāgs sanāca reizi gadā uz 1 – 2 mēnešiem, bet starpsesiju laikā to aizstāja muižniecības konvents, kas sastāvēja no apriņķu pārstāvjiem un 12 landrātiem. Izpildvara piederēja Bruņniecības komitejai (Kurzemē) un Landrātu kolēģijai (Vidzemē). No 1846. līdz 1875.gadam pastāvēja arī īpaša muižnieku likumdošanas iestāde - Baltijas komiteja, kas bija pakļauta tieši Krievijas caram.

Pilsētas Latvijā 18. beigās – 19. gadsimtā

18.gadsimta beigās Latvijā bija 20 pilsētas: 6 Vidzemē, 3 Latgalē un 11 Kurzemē. 19.gadsimtā nepiešķīra pilsētas tiesības nevienam Latvijas miestam. Izņemot Latgales pilsētas un Jēkabpili, pārējo Latvijas pilsētu pārvalde bija veidota pēc Rīgas tiesībām ar līdzīgu, parasti vienkāršāku pašvaldības iekārtu, piemērojot to vietējiem apstākļiem. Katrai pilsētai bija sava vairāk vai mazāk atšķirīga satversme. Pilsētas pārvaldīja pilsētas valde jeb rāte, kas sastāvēja no 3 (mazākajās pilsētās) līdz 20 locekļiem (Rīgā). Rāte bija arī augstākā pilsētas tiesa.

1877.gadā Baltijas guberņās tika ieviesti Krievijas pilsētu likumi. Rātes vietā stājās pilsoņu ievēlēta dome. Rātei atstāja vairs tikai policijas un tiesas pienākumus (Švābe 1991). Pirmā pasaules kara priekšvakarā Latvijā bija 22 pilsētas, 15 miesti ar ierobežotu pilsētas pašpārvaldi un 43 miesti bez pašpārvaldes tiesībām.

Pagasti 19. gadsimtā

Pēc zemnieku brīvlatīšanas Kurzemes guberņā 1817.gadā un Vidzemes guberņā 1819.gadā radās nepieciešamība blakus pastāvošiem apriņķiem izveidot zemāku administratīvu vienību – pagastu kā zemnieku pašvaldības vienību. Vienības centrs bija muiža, muižas pārvaldi dēvēja par muižas policiju: no tās bija atkarīga visu

pagasta institūtu darbība, jo bez muižas apstiprinājuma neviens pagasta institūtu lēmums neguva likuma spēku.

Parastā procedūra bija tāda, ka muižnieks savas muižas novada robežās noietinātos dzimtļaudis pasludināja par vienu pagastu. Bet muižnieks varēja savam pagastam pieskaitīt arī tā sauktos pārnovadniekus, t.i., kroņa vai cita muižnieka novada robežās iekoptās mājas un apvienot vienā pagastā vairāku savu muižu zemniekus pat tad, ja tām trūka kopīgas robežas. No tā redzams, ka pagasti nebija dabā nodalītas valsts teritorijas daļas, bet tikai zemnieku apvienības bez teritoriāla pamata. Šo savu personālo raksturu pagasts paturēja pat tad, ja divu vai vairāku muižu ļaudis formāli tika saslēgti vienā pagastā: katram pagasta galam bija sava kase un katras muižas ļaudīm atsevišķi solidāra atbildība (Švābe 1991).

Pagasta centrs bija muiža, muižas pārvaldi dēvēja par muižas policiju. Muižas teritorija bija atsevišķa administratīva vienība, pagastā tā neietilpa. Tomēr no tās bija atkarīga visu pagasta institūtu darbība, jo bez muižas apstiprinājuma neviens pagasta institūtu lēmums neguva likuma spēku. Pagastu institūti bija pagasta sapulce, pagasta tiesa un pagasta vecākie, bet pēc 1866.gada arī vietnieku pulks.

1866.gadā 19.februāra Baltijas guberņu pagastu likums atbrīvoja pagastus no muižu aizbildniecības, atstājot muižu policijai zināmu pārraudzību pār pagasta vecākā un viņa palīgu darbības likumību. Arī pēc šī likuma pagasts palika kā zemnieku kārtas pašvaldības vienība, un piederību pie viena vai otra pagasta noteica zīme revīzijas sarakstā (Švābe 1937).

Pēc šī likuma pagasta pārvaldi nodrošināja pagasta sapulce, vietnieku pulks, pagasta vecākais un viņa palīgi un pagasta tiesa. Likums noteica, ka katram pagastam jāuzceļ savs pagasta nams, kur noturēt pagasta sapulces un vietnieku pulka tiesas sēdes. Pagasta sapulcē piedalījās visi saimnieki un pa desmitniekam ik no desmit kalpiem un vaļiniekiem. Sapulci katru gadu sasauca pagasta vecākais, lai ievēlētu amata personas – pagasta vecāko, viņa palīgus, tiesas vīrus un pagasta vietniekus (Švābe 1937). Vietnieku pulks bija svarīgākā pagasta lēmējinstītūcija, gan reizē revīzijas instītūcija, kas pārraudzīja pagasta vecākā un viņa palīgu – pagasta valdes darbību.

Pagastos līdz 500 cilvēkiem vietnieku skaits bija 8 – 12, pagastos no 500 – 1000 cilvēkiem bija 14 vietnieki utt., maksimālais vietnieku skaits varēja būt 24. Pusei no vietnieku pulka vajadzēja būt saimniekiem, otrai pusei – kalpiem un vaļiniekiem. Vietnieku amata laiks bija 3 gadi, bet ik gadus pārvēlēja trešo daļu vietnieku pulka sastāva. Vietnieku pulks sapulcējās vismaz reizi gadā, lai lemtu par pagasta saimniecības lietām, par nodokļu sadalīšanu, kā arī par pagasta uzturamām iestādēm. Tādējādi vietnieku pulks bija gan pagasta lēmēj institūcija, gan reizē revīzijas institūcija, kas pārraudzīja pagasta vecākā un viņa palīgu darbību (Švābe 1937).

Pagasta izpildinstitūcija bija pagasta vecākais ar vairākiem (līdz 4) palīgiem. Pagasta vecākais izpildīja vietnieku pulka lēmumus un saskaņā ar instrukcijām pārvaldīja labības magazinu un pagasta kasi. 1866. gada likums uzticēja viņam pagasta policiju, tāpēc pagasta vecākā pienākums bija rūpēties par kārtību un likumību administratīvajās robežās, uzraudzīt tirgus un krogus, stadulas, ceļus, tiltus, pārceļtuves, gādāt par baku potēšanu, kupicu un robežakmeņu neaizskaramību, iesniegt „dvēseļu” revīzijas sarakstus. Pagastu vecākais sasauca un vadīja pagasta sapulces un vietnieku pulka sēdes (Švābe 1937).

Pagasta sabiedrības locekļi (tikai vīrieši) iedalījās 3 kārtās: 1) saimnieki, 2) kalpi, 3) muižas kalpotāji. Pagasta sapulču dalībnieki bija tikai saimnieki un kalpi. Sapulcē katra kārta balsoja atsevišķi, domstarpību gadījumā pagasta tiesa mēģināja panākt vienprātību, bet ja tas neizdevās, tad lietu izlēma pagasta, respektīvi, muižas policija.

Pagastu tiesu locekļu skaitu noteica pēc iedzīvotāju skaita pagastā. Ja pagasta iedzīvotāju skaits bija līdz 400 cilvēkiem, tad neskaitot priekšsēdētāju, ievēlēja 3 locekļus, pie iedzīvotāju skaita 400 līdz 750 cilvēki – 5 locekļus, ja iedzīvotāju bija vairāk kā 750 cilvēki, tad – 7 locekļus. Katram amatam pagasta sapulce nozīmēja 3 kandidātus, no kuriem vienu pagasta, respektīvi, muižas policija apstiprināja. Pagastu vecākos izvēlēja pēc kvotām – no 200 cilvēkiem 3 vīrus, bet pie lielāka iedzīvotāju skaita – no katriem nākošajiem 100 cilvēkiem vēl pa vienam vīram. Arī tos apstiprināja pagasta policija. Amatpersonas ievēlēja uz 3 gadiem, un tās varēja arī pārvēlēt. Amatos ievēlētie varēja no amata atteikties, ja bija 60 gadus veci, pilnīgi rīcības nespējīgi vai nodarbināti 3 aizbildniecībās. (Altements 1937).

Pagastu sabiedrībām bija tiesības iegādāties īpašumus un stāties saistībās ar citām sabiedrībām. Pēc zemnieku brīvlaišanas izveidojās arī administratīvi teritoriālajam iedalījumam atbilstošs skolu tīkls – pagasta skolas, draudzes skolas, apriņķa skolas. skolu ierīkošana bija sevišķs uzdevums Tās veidoja vismaz pa vienai uz 1000 iedzīvotājiem.

Pagasta institūti nodarbojās ar nodokļu ievākšanu un muižas kļaušinieku uzraudzīšanu. Pagasta institūtiem bija tiesības iesniegt sūdzības pilskungu tiesai vai gubernatoram, bet ar pagasta, respektīvi, muižas policijas atļauju. Tām bija tiesības arī uzlikt sīkākus sodus (Altements 1937).

Sākot ar 19.gadsimta astoņdesmito gadu beigām, kad sākās straujš iedzīvotāju aizplūdums uz pilsētām un Krieviju, daudzi mazie pagasti tā saruka, ka nespēja vairs uzturēt savas iestādes. Arī zemnieku lietu komisāri kopš 1890.gada veicināja pagastu apvienošanu, lai tos piefīdzinātu Latgales un Krievijas pagastiem ar vairākiem tūkstošiem iedzīvotāju katrā. Sākās mazo pagastu apvienošanās un pagastu skaits samazinājās 3 – 4 reizes. Ja 1868.gadā Kurzemē bija 600 pagasti un Vidzemē 1056 pagasti, tad 1914.gadā vairs tikai 212 pagasti Kurzemē un 214 Vidzemē (Švābe 1991, 333).

Draudzes 19. gadsimtā

Draudzes bija tikai baznīcas administratīvi teritoriālā vienība, bet Vidzemē arī tiesu iekārtas administratīvi teritoriālā vienība. 1870.gadā Vidzemes landtāgs nolēma no luterāņu baznīcas draudžu konventiem nodalīt draudžu konventus kā pašpārvaldes vienību. Tajos vienādā skaitā piedalījās kā visi draudzes muižnieki, tā visu pagastu vecākie – katrai muižai un katram pagastam konventā bija viena balss (Švābe 1991).

Tiesu reformas 19. gadsimta beigās

1880-jos gados tika veiktas pēdējās radikālās izmaiņas administratīvajā pārvaldes iekārtā – tika likvidētas gadsimtiem ilgi paralēli pastāvējušās vācu muižnieku

polīcijas un tiesu institūcijas. 1888.gada 9.jūnijā tika apstiprināti noteikumi, kas regulēja turpmāko polīcijas iekārtu Baltijas guberņās. Līdz tam polīcijas lietas uz laukiem Vidzemē pārzināja kārtības tiesneši, bet Kurzemē – pilskungi. Pēc jauno noteikumu stāšanās likuma spēkā viņu vietā stājās apriņķu priekšnieki ar saviem vecākajiem un jaunākajiem palīgiem.

Nākošajā gadā – 1889.gada 9.jūnijā – pārveidoja arī Latvijas tiesas. Līdzšinējās draudzes tiesas, zemes (apriņķa) tiesas (Kurzemē – virspilskungu tiesas) un hoftiesu likvidēja, bet to vietā sāka darboties Krievijas pārvaldei atbilstošās tiesas – miertiesas, apgabaltiesas un tiesu palāta. Pilnībā likvidēja arī pilsētu rātes, nododot pilsētu polīcijas un tiesas pienākumus jaunajām iestādēm. (Altements 1937).

Latvijas teritorijas I Pasaules kara laikā

Pirmā pasaules kara laikā 1915.gadā Vācijas karaspēks okupēja gandrīz visu Kurzemes guberņu. Kurzemes teritoriju sadalīja 2 polīcijas apgabalos ar 5 iecirkņiem katrā: Jelgavas apgabals ar Jelgavas, Dobeles, Tukuma, Talsu un Bauskas iecirkņiem un Liepājas apgabals ar Liepājas, Grobiņas, Aizputes, Kuldīgas un Ventpils iecirkņiem. Vienlaikus tika saglabāti arī agrākie apriņķi un pagasti. Vācu karaspēks 1917.gada augustā – septembrī ieņēma arī Rīgu un Rīgas apriņķi un nosauca to par Rīgas guberņu. No vācu okupētās teritorijas Latvijā, Lietuvā un Baltkrievijā tika izveidots vācu Austrumfrontes virspavēlnieka pārvaldes apgabals. 1918.gada februārī vācu karaspēks okupēja arī pārējo Latvijas daļu. Jaunokupētā teritorija tika izsludināta par īpašu apgabalu, apriņķus sadalīja iecirkņos, kuros katrā bija pa 3 – 4 pagastiem. Arī šo teritoriju iekļāva Austrumfrontes virspavēlnieka pārvaldes apgabalā (Zeids 1984).

2.2. ADMINISTRATĪVAIS IEDALĪJUMS LAIKĀ NO 1918. GADA LĪDZ MŪSDIENĀM.

2.2.1. ADMINISTRATĪVAIS IEDALĪJUMS LAIKĀ NO 1918. - 1940. GADAM

2.2.1.1. Valsts teritorijas izveidošana

1918.gada 18.novembrī tika proklamēta Latvijas neatkarība. Latvijas Republika tika izveidota no bijušās Kurzemes, Vidzemes un Vitebskas guberņas latviešu apdzīvotajiem apriņķiem, taču jauns administratīvais iedalījums netika izveidots, jo jau decembrī Latvijā iebruka Sarkanā armija un 1919.g.sākumā gandrīz visā Latvijā tiek nodibināta padomju vara. Lielinieku valdība atcēla agrāko iedalījumu apgabalos, bet saglabāja iedalījumu apriņķos un pagastos. Latgalē 1919.gada februārī tika izveidots vēl arī Viļānu apriņķis. Konstitūcijas 14.p. paredzēja, ka apriņķa izpildkomiteja ir vietējās pilsētas vara un reizē ar to augstākais vadošais orgāns pār pagastu izpildkomitejām un padomēm (Mieriņa 1999).

Tomēr jau 1919.gada maijā Stučkas valdība atstāja Rīgu. Līdz 1920.gada sākumam Latvija tika atbrīvota no Sarkanās armijas.

1920.gada sākumā Latvijas Republikas teritorija pamatā atbilda bijušo Vidzemes, Kurzemes un Vitebskas guberņu latviešu apdzīvoto apriņķu robežām, tomēr bija arī izmaiņas.

Saskaņā ar īpašas šķirējtiesas lēmumu, Valkas pilsētas lielākā daļa un daļa Valkas apriņķa tika piešķirta Igaunijai, bet no Roņu salas Latvijas valdība 1923.gadā labprātīgi atteicās par labu Igaunijai.

Saskaņā ar šķirējtiesas lēmumu, Latvijai no Lietuvas pievienoja Piķeles apvidu, Veģeres un Žagares apvidus, Seimes, Vasku, Bugbergas un Aknīstes pagastu, Vitušķu – Dorotišķu apvidu, Turmontas muižas apvidu. Lietuvai pievienoja Palangas apvidu un Rucavas pagasta dienvidu daļu, Butkuru ciemu, Ilzes, Elkšņu un daļu Kurcuma muižas, Ūbeli, Valdeni un Akmeņezeru.

Pēc 1920.gada 11.augusta Rīgas miera līguma ar Padomju Krieviju, no Vitebskas guberņas Drisas apriņķa Latvijai tika pievienoti Balbinovas (Indras), Piedruiskas un Pustiņas pagasti, bet no Pleskavas guberņas Ostrovas apriņķa – Višgorodas, Tolkovas un Kačanovas pagasti (Rutkis 1960, 272).

1922.gada 15.februārī pieņemtās Latvijas Republikas Satversmes 3.pantā tika noteikts, ka Latvija sastāv no Kurzemes, Latgales, Vidzemes, Zemgales. Tādējādi Latvijas republikā pirmo reizi kā atsevišķa teritorija tika izdalīta Zemgale (Tukuma, Jelgavas, Bauskas, Jēkabpils un Ilūkstes apriņķu robežās). Šīs četrās lielās teritoriālās vienības tika dēvētas par novadiem, apgabaliem vai zemēm. To robežas, līdz ar tajos ietilpstošo apriņķu robežām pamatvilcienos mantoja 17. – 19.gadsimta atšķirīgo valstiski politisko teritoriju robežas. Kurzemei, Latgalei, Vidzemei un Zemgalei nebija pārvaldes funkciju, bet tās kopā ar atsevišķi izdalīto Rīgu kalpoja kā teritoriālās vienības statistiskai uzskaitēi, un arī kā vēlēšanu un tiesu apgabali.

2.2.1.2. Apriņķu teritoriju struktūras attīstība (1918. - 1940. gada pirmā puse)

Latvijā tika saglabāts administratīvais iedalījums apriņķos un pagastos un lielākā daļa apriņķu saglabāja robežas, kādas tiem bija pirms Pirmā pasaules kara. Tikai Rīgas apriņķim pievienoja Baldones, Daugmales, Tomes un Birzgales pagastus no Zemgales un Valkas apriņķim – Pededzes pagastu no Ludzas apriņķa, kā arī nedaudz tika palielināta Jelgavas un Tukuma apriņķu teritorija.

1920.gadā Jaunjelgavas apriņķi pārdēvēja par Jēkabpils apriņķi, un Grobiņas apriņķi – par Liepājas apriņķi. No 1920. līdz 1924.gadam Latvijas teritorija bija iedalīta 17 apriņķos: Aizputes, Bauskas, Cēsu, Daugavpils, Ilūkstes, Jaunjelgavas, Jelgavas, Kuldīgas, Liepājas, Ludzas, Rēzeknes, Rīgas, Talsu, Tukuma, Valkas, Valmieras un Ventspils apriņķī.

Kopš 20.gadu sākuma tika uzsākta jaunu teritoriālā iedalījuma izmaiņu sagatavošana. 1922. gada 14.jūlijā Satvermes sapulce pieņēma “Likumu par pašvaldību vienību tiesību piešķiršanu, robežu un nosaukumu noteikšanu un pārgrozīšanu”. Likums noteica kārtību un gadījumus, kādos var grozīt apriņķu

robežas. Likuma 2.pantā noteikts, ka apriņķa robežu pārgrozīšanu var ierosināt vietējie pilngadīgie iedzīvotāji un pagastu un apriņķu pašvaldības (Likumu un valdības rīkojumu krājums, 1922, VII.).

1923.gadā Saeimas pašvaldību komisija “Valdības Vēstnesī” publicēja likumprojektu “Likums par Latvijas teritorijas iedalīšanu apriņķos”. Tajā Latvijas teritorija bija iedalīta 1) Ventspils, 2) Tukuma, 3) Kuldīgas, 4) Liepājas, 5) Jelgavas, variants 5-a) atsevišķs Bauskas apriņķis, 6) Jēkabpils, 7) Rīgas, 8) Cēsu, 9) Valmieras, 10) Valkas, 11) Madonas, 12) Daugavpils, 13) Rēzeknes un 14) Viļakas apriņķī. Salīdzinot ar uz to brīdi pastāvošo Latvijas iedalījumu apriņķos, tika paredzēts samazināt apriņķu skaitu. Projektā bija paredzēts likvidēt Aizputes, Ilūkstes un Talsu apriņķi. Jaunjelgavas apriņķi bija nodoms pārdēvēt par Jēkabpils apriņķi, līdz ar to pārdēvējot arī Jēkabmiestu par Jēkabpili. Domas dalījās, vai izdalīt atsevišķi Bauskas apriņķi vai to iekļaut Jelgavas apriņķa sastāvā. Saskaņā ar projektu, bija paredzēts, ka apriņķi ir atsevišķas pašvaldības un administratīvas vienības. Tika paredzēts, ka apriņķa pašvaldības vienībās neietilpst pilsētas. Likumprojektu publicēja, lai lauku pašvaldībās to apspriestu (Valdības Vēstnesis 1923).

1924.gada 26.jūnijā stājās spēkā “Likums par Latvijas teritorijas iedalīšanu apriņķos”. Pēc likuma Latvijas teritorija bija iedalīta 19 apriņķos: 1) Aizputes, 2) Bauskas, 3) Cēsu, 4) Daugavpils, 5) Ilūkstes, 6) Jaunlatgales, 7) Jēkabpils, 8) Jelgavas, 9) Kuldīgas, 10) Liepājas, 11) Ludzas, 12) Madonas, 13) Rēzeknes, 14) Rīgas, 15) Talsu, 16) Tukuma, 17) Valkas, 18) Valmieras un 19) Ventspils apriņķis. Salīdzinot ar 1923.gada likumprojektā paredzēto, jaunajā likumā noteiktais apriņķu skaits ir lielāks. Netika likvidēti Aizputes, Ilūkstes un Talsu apriņķi, kā patstāvīgs tika izdalīts Bauskas apriņķis. Salīdzinot ar administratīvi teritoriālo iedalījumu, kas pastāvēja līdz likuma pieņemšanai, tika saglabāti visi esošie apriņķi un pilnīgi no jauna – no Ludzas apriņķa ziemeļu daļas un Ostrovas apriņķa rietumu daļas tika izveidots Jaunlatgales – un no Cēsu un Viļakas apriņķa daļām – Madonas apriņķis. Jaunjelgavas apriņķi pārdēvēja par Jēkabpils apriņķi. Mazāki teritoriāli grozījumi tika izdarīti arī pārējiem apriņķiem, taču tie pamatā saglabāja iepriekšējās apriņķu robežas (Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums, 1924).

Pēc likuma pieņemšanas pagāja visai ilgs laiks, kamēr lielākās iedalījuma izmaiņas tika realizētas. Tikai 1926.gadā no Cēsu un Valkas apriņķu daļām izveidoja Madonas apriņķi. Šajā laikā arī Rīga tika izdalīta kā atsevišķa administratīva vienība un tā vairs neietilpa Rīgas apriņķī. Bet Jaunlatgales apriņķi izveidoja vēl vēlāk – 1930.gadā. 1938.gadā to pārdēvēja par Abrenes apriņķi.

Turpmākos gados līdz 1940.gadam netika veikta būtiska apriņķu robežu grozīšana. Tā notika, ja dibināja jaunu pilsētu vai paplašinot esošo pilsētu robežas, un pilsētai pievienotās teritorijas daļas izdalīja no apriņķu teritorijas, vai arī ja kādu teritoriju no viena apriņķa pievienoja citam apriņķim. Grozot apriņķu robežas, netika aptvertas lielas teritorijas. Izmaiņas skāra atsevišķas viensētas, viensētu grupas vai apvidu.

1936.gada 9.decembrī tika izsludināts "Likums par apriņķu un pašvaldību administratīvajām robežām, pašvaldību tiesību piešķiršanu ciemiem un par ciemu nosaukumiem". Tajā noteikts, ka "*jaumus apriņķus dibina, pastāvošos apvienojot*", un robežas groza likumdošanas kārtībā. Apriņķu robežu grozīšanas priekšlikumus var iesniegt un apriņķa lauku pašvaldību vecākais, pašvaldības un vietējie iedzīvotāji (Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums 1936).

2.2.1.3. Apriņķu loma (1918. - 1940. gada pirmā puse)

Jau 1918.gada 4.decembrī Latvijas Tautas padome pieņēma „Latvijas pagastu satversmes pagaidu likumu”. Likuma 3.nodaļā „Pagastu pašvaldības iestāžu pārraudzība un sūdzības” 48. - 52. pantos tika atrunāta apriņķa pašvaldības loma. Saskaņā ar šo likumu, apriņķa uzdevumos ietilpa pagasta pašvaldības iestāžu pārraudzība, darbības saskaņošana. Darbības ierosinājumu izteikšana tika gaidīta no apriņķu vai rajonu padomēm. Likums noteica to, ka apriņķu vai rajonu padomes sastāv no delegātiem, kurus ievēl pagastu padomes – ik pa 2 delegātiem no katras pagasta padomes. Likumā tika noteikts, ka apriņķu vai rajonu padomes sēdes jānotur vismaz reizi mēnesī, piedaloties valdības pilnvarotai personai, kuras pārziņā atrodas padomes darbvedība. Būtisks ir likumā paustā saikne starp apriņķiem un pagastiem. Tajā tika definēts, ka apriņķu vai rajonu padomes lēmumi ir saistoši pagastu pašvaldības iestādēm. (Latvijas Pagaidu valdības likumu un rīkojumu krājums,

1918). Likuma teksts ataino, ka vēl nebija izlemts, kā dēvēt reģionālā līmeņa pašvaldības – par apriņķi vai rajonu.

Pēc Latgales atbrīvošanas Latvijas valdība 1920.gada 30.aprīlī izdeva „Latgales pagastu satversmes pagaidu noteikumus”, kuru III nodaļas 79. – 104. panti detalizēti noteica apriņķu padomju funkcijas un organizatorisko struktūru. Likumdošanas aktā tika definēts, ka apriņķu pašvaldības iestāžu uzdevums ir rūpēties par apriņķa saimnieciskās dzīves vajadzībām un apriņķa labierīcību (Papildinājumi pie Likumu un Valdības rīkojumu krājuma, 1920).

1920.gada 30.aprīļa noteikumi paredzēja, ka apriņķa pašvaldību veido apriņķa padome, kurai bija uzlikti sekojoši veicamie uzdevumi: kontrolēt pagasta padomes, valdes un revīzijas komisijas vēlēšanas; sekot, lai pastāvošie likumi, valdības pavēles, rīkojumi un lēmumi tiktu izpildīti; lemt par apriņķa nodevām naudā un graudā; pārvaldīt apriņķa kapitālus un īpašumus; lemt par pārtikas lietām apriņķī; pārzināt apriņķa ceļus un satiksmes līdzekļus; lemt par šķūtim; rūpēties par ugunsgrēku novēršanas līdzekļiem; ierīkot un pārvaldīt slimnīcas un citas labierīcības iestādes; lemt par sērgu apkarošanu; lemt par izglītības iestāžu ierīkošanu un uzturēšanu; rūpēties par lauksaimniecības, rūpniecības, kooperācijas, tirdzniecības un kredīta veicināšanu; rūpēties par sabiedrisko darbu organizēšanu apriņķī; spriest par visiem citiem ar valsts likumiem saskanošiem jautājumiem, kurus savā darbībā atrod par ievērojamiem; pārraudzīt pašas nodibināto iestāžu un apriņķa valdes darbību.

1920.gada 20.septembrī Ministru kabinets izdeva ”Pagaidu noteikumus par apriņķu padomēm un valdēm”, kas pārgrozīja un papildināja “Latvijas pagastu satversmes pagaidu likuma” 48. – 52. pantu. Tajos noteiktās apriņķu pašvaldību funkcijas un organizatoriskā struktūra ir gandrīz identiska “Latgales pagastu satversmes pagaidu noteikumu” 79. – 104. pantos noteiktajām apriņķu padomju un valžu funkcijām un organizatoriskai struktūrai. Atšķirībā no “Pagaidu noteikumiem par apriņķu padomēm un valdēm”, 1920.gada 20.septembra noteikumos nebija tādas funkcijas kā: “*kontrolēt pagasta padomes, valdes un revīzijas komisijas vēlēšanas*”, “*sekot, lai pastāvošie likumi, valdības pavēles, rīkojumi un lēmumi tiktu izpildīti*” (Valdības

Vēstnesis 1920). Citu atšķirību, salīdzinot ar "Latgales pagastu satversmes pagaidu noteikumiem", šajā likumā nav.

Apriņķa padome sastāvēja no 15 līdz 24 locekļiem, kurus izvēlēja pagastu padomju delegāti no sava vidus. Apriņķu padome no sava vidus izvēlēja priekšsēdētāju, tā biedru un valdi 4 cilvēku sastāvā. Valde sagatavoja visas apriņķa padomē izskatāmās lietas un rūpējās par padomes lēmumu izpildi. Apriņķu padomes lēmumi bija saistoši pagastu pašvaldības iestādēm, tai bija tiesības kontrolēt pagastu padomju un valžu lēmumus, rīcību un atcelt pārraudzības kārtībā tos, kas ir pretrunā ar likumiem, valdības un augstāko pašvaldību rīkojumiem. Pagastu un apriņķa pašvaldību darbību pārraudzīja iekšlietu ministrija (Papildinājumi pie Likumu un valdības rīkojumu krājuma, 1920).

Pirms 1924.gada 26.jūnijā stājās spēkā "Likums par Latvijas teritorijas iedalīšanu apriņķos", notika ne tikai jauna administratīvi teritoriālā iedalījuma projektu sagatavošana, bet tika iesniegti priekšlikumi par apriņķu likvidēšanu vispār.

1923.gadā dažas partijas Saeimā ierosināja grozīt lauku pašvaldības iekārtu, un 1923.gada 30.jūlijā tika izsludināts "Likums par apriņķu pašvaldību likvidēšanu". Tajā bija noteikts, ka apriņķu pašvaldības likvidējamās vēlākais līdz 1925.gada 1.aprīlim. Likvidācijas un apriņķu pašvaldību tekošo darbu veikšanai likvidācijas laikā ievēlamas apriņķu pašvaldību likvidācijas valdes. Ar likvidācijas valžu nodibināšanu apriņķu padomes, valdes līdz ar komisijām izbeidz savu darbību, nododot pilnvaras likvidācijas valdēm. Uz apriņķu likvidācijas valdēm pāriet visi apriņķa pašvaldību pienākumi un tiesības, kas paredzētas attiecīgos likumos par pagasta un apriņķa pašvaldībām (Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums, 1923).

Apriņķu likvidācijas valdes sāka darboties 1923. gada rudenī. Bet drīz vien izrādījās, ka tās, sevišķi Latgalē, nespēj veikt tām uzliktos pienākumus. Tāpēc Saeima grozīja savu viedokli un 1924.gada 25.martā tika izsludināts likums "Pārgrozījumi likumā par apriņķu pašvaldību likvidēšanu". Tā trīs pantos bija noteikts, ka apriņķu pašvaldības likvidēšana, kura paredzēta "Likumā par apriņķu pašvaldību likvidēšanu", ir apturama. Tika noteikts, ka uz apriņķu likvidācijas valdēm pāriet

visi apriņķu pašvaldību pienākumi un tiesības, kas paredzētas pastāvošajos likumos par pagastu un apriņķu pašvaldībām un likvidācijas valdes izpilda un vada apriņķu pašvaldību pienākumus kā apriņķu valdes (Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums, 1924, 111). Tomēr apriņķu likvidācijas valdes darbojās līdz 1928.gada 1.aprīlim, kad pie pienākumu pildīšanas stājās jaunās apriņķu pašvaldības, kuras tika ievēlētas pēc 1927.gadā 5.novembrī pieņemtā likuma.

1927.gada 5.novembrī tika izsludināts "Likums par apriņķa pašvaldību". Likumā formulēts, ka "apriņķa pašvaldība aptver pagastu pašvaldības apriņķa robežās" (Likumu un Ministru Kabineta noteikumu krājums 1927). Apriņķa pašvaldības tika izveidotas, lai tās: "rūpējas par apriņķa labierīcību, veicot pagastu pašvaldībām uzliktos pienākumus, kurus tās katra atsevišķi nevar vai, ievērojot lietderību, nevēlas veikt; pārrauga un saskaņo tai padoto pašvaldību darbību likumības un lietderības ziņā; izpilda visus citus pienākumus, kuri ar likumu uzlikti apriņķa pašvaldībai." (Likumu un Ministru Kabineta noteikumu krājums 1927).

Likums par apriņķa pašvaldību skaidri definēja, ka apriņķa pašvaldība ir juridiska persona. Tā var iegūt un atsavināt kustamu un nekustamu īpašumu, slēgt aizņēmumu un aizdevumu līgumus un citus darījumus, uzstāties tiesās kā sūdzētāja, atbildētāja vai trešā persona uz vispārīgiem pamatiem.

1927.gada 5.novembra likums noteica, ka apriņķa pašvaldības orgāni ir apriņķa valde un revīzijas komisija. Apriņķa valde sastāvēja no valdes priekšsēdētāja, kuru iecēla iekšlietu ministrs, un 2 vai 4 valdes locekļiem. Apriņķos ar iedzīvotāju skaitu līdz 60000 bija jāievēl 2 valdes locekļi, bet apriņķos ar iedzīvotāju skaitu vairāk nekā 60000 cilvēki jāievēl 4 valdes locekļi.

Mazskaitlīgajai apriņķa valdei bija liels uzdevumu apjoms. Saskaņā ar likumu, tās pienākumos bija vadīt apriņķa saimniecību, pārvaldīt apriņķa iestādes, īpašumus un citu mantu; sastādīt apriņķa budžetus, piedzīt budžetam pienākošas summas un citas prasības; sastādīt un iesniegt revīzijas komisijai norēķinus par budžeta izpildīšanu un pārskatus par kases un mantas stāvokli, kā arī par savu darbību; pieņemt un atlaist darbiniekus, kā arī nosacīt to algas; lemt par apriņķa kapitāliem un īpašumiem, kā arī par nekustamās mantas iegūšanu, atsavināšanu un izmantošanu; piespriest

vajadzības gadījumos pabalstus un aizdevumus pagastiem, sabiedriskām organizācijām un atsevišķām personām; lemt par iestāšanos savienībās un kooperatīvos; ievēlēt likumā un attiecīgās instrukcijās paredzētās komisijas, atsevišķus komisiju locekļus vai pārstāvjus un amatpersonas; izdot obligatoriskus noteikumus; caurskatīt un apstiprināt būvju projektus bieži apdzīvotās vietās; noteikt klaušu un nodevu izpildīšanu apriņķī; izdot pilnvaras tiesu lietās un citās darīšanās; dot tiesu un citām iestādēm vajadzīgos paskaidrojumus.

Apriņķa valde šī likuma robežās atbildēja arī par apriņķa sociāliem jautājumiem un saimniecību. Tādējādi, apriņķa valdes pienākumos ietilpa: gādāt par skolas un ārpuskolas izglītību; gādāt par veselības aizsardzību un sērgu apkarošanu; rūpēties par sociālo apgādību; sekmēt lauksaimniecību, rūpniecību un tirdzniecību; veicināt kooperāciju; vajadzības gadījumā rūpēties par sabiedrisku darbu organizēšanu apriņķī; organizēt apdrošināšanu pret nelaimes gadījumiem, un palīdzības sniegšanu nelaimes gadījumos; rūpēties par juridiskas palīdzības sniegšanu apriņķa iedzīvotājiem, gādāt par agronomisko palīdzību; sekmēt būvniecību.

Apriņķa valde pārraudzīja un saskaņoja pagasta pašvaldību darbību, tādēļ tā apstiprināja pagasta padomju lēmumus jautājumos, kuri uzskaitīti likumā par apriņķa pašvaldību VII nodaļas 107.pantā; izdeva ar iekšlietu ministrijas piekrišanu instrukcijas pagastu padomēm, valdēm un revīzijas komisijām; noteica un saskaņoja pabalstu normas nespējniekiem un slimajiem cilvēkiem apriņķī; izskatīja sūdzības par pagasta padomju un valžu lēmumiem un rīcību; pārraudzīja pagastu pašvaldības orgānu lēmumu atbilstību likumiem un instrukcijām; izlēma jautājumus par pašvaldību amatpersonu un darbinieku vajāšanas iesākšanu tiesas ceļā par pārkāpumiem un noziegumiem, kas nodarīti amata pienākumus izpildot, kā arī par atstādināšanu no amata līdz tiesas spriedumam; lēma par pagastu pašvaldību amatpersonu sodīšanu disciplinārā kārtā par nolaidībām vai vilcināšanos pienākumu pildīšanā.

Īpaši pienākumi un tiesības bija noteiktas apriņķa valdes priekšsēdētājam, ko iecēla iekšlietu ministrs. Apriņķa valdes priekšsēdētājs sagatavoja valdes sēdēs izskatāmos jautājumus un izpildīja valdes lēmumus; pieprasīja no pagastu pašvaldībām ziņas, kas saistītas ar apriņķa pašvaldības darbību, uzdeva izpildīt valsts iestāžu rīkojumus

un sniedza valsts iestādēm pieprasītās ziņas; pārraudzīja apriņķa valdes darbvedību, grāmatvedību un kasi; pārraudzīja apriņķa valdes lēmumu atbilstību likumiem;

Apriņķa pašvaldības revīzijas komisija sastāvēja no 3 locekļiem. Tās pienākums bija revidēt apriņķa pašvaldības darbību, tai bija tiesības revidēt arī pagastu pašvaldību darbību. Revīzijas komisija darbojās saskaņā ar revīzijas komisijas un apriņķa valdes pieņemtas un iekšlietu ministrijas apstiprinātas instrukcijas pamata.

Apriņķa pašvaldības darbības atbilstību likumiem pārraudzīja iekšlietu ministrija, tā varēja apturēt nelikumīgu pašvaldības orgānu lēmumu, prasīt pārskatus par pašvaldības orgānu darbību un revidēt to (Likumu un Ministru Kabineta noteikumu krājums 1927).

1928.gada 13.februārī tika izsludināts „Likuma par apriņķa pašvaldību” papildinājumi (VI un VII nodaļa), kuros noteikts, kā veidojas apriņķu pašvaldības ienākumi un apriņķu līdzekļu izlietošanas kārtība. Likumā noteikts, ka apriņķu pašvaldību kārtējos ienākumus veido apriņķu pašvaldību kapitāla procenti, ieņēmumi no apriņķu pašvaldību īpašumiem; apriņķu pašvaldību uzņēmumu peļņa; likumos paredzētās piemaksas pie valsts nodokļiem vai šo nodokļu daļa. Apriņķu pašvaldību budžeti bija jā sastāda bez deficīta. Budžeta gads bija no tekošā gada 1.aprīļa līdz nākošā gada 31.martam. Apriņķu pašvaldību izdevumu daļā bija jāparedz šādi izdevumi: sociālās labklājības un veselības aizsardzības vajadzībām; tautas izglītības, lauksaimniecības, rūpniecības, kooperācijas un tirdzniecības veicināšanai; satiksmes līdzekļu uzturēšanai; uguns un krusas apdrošināšanas noorganizēšanai; pabalstu izsniegšanai trūcīgiem pagastiem; dažādu apriņķa kapitālu vairošanai un īpašumu iegūšanai; neparedzētām vajadzībām (Likumu un Ministru Kabineta noteikumu krājums 1928).

1934.gada 17.jūlijā tika pieņemts „Likums par apriņķa pašvaldību likvidēšanu”. Likums noteica, ka līdzšinējās apriņķu pašvaldības likvidējamās, paredzot, ka likvidācijas kārtību nosaka īpašs likums, kas tika pieņemts vēlāk. Ar šo likumu tika atcelti vēlētie apriņķa valžu un revīzijas komisiju locekļi un ieceltie valžu priekšsēdētāji, un viņu vietā iekšlietu ministrs iecēla apriņķu lauku pašvaldību vecākos, uz kuriem pārgāja visas apriņķu valžu kompetences un uzdevumi.

Bez valžu vecākajiem iecēla arī revidentus, un tie saņēma algu no valsts budžeta. No amatiem tika atcelti apriņķu valžu vēlētie komisiju un skolu valžu locekļi; atcelto vietā iekšlietu ministrs varēja iecelt jaunus locekļus (Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums 1934).

1935.gada 14.februārī stājās spēkā „Likums par apriņķu pašvaldību likvidācijas kārtību”, kurā noteikts, ka apriņķu pašvaldību likvidāciju veic ieceltais attiecīgā apriņķa lauku pašvaldību vecākais. Likumā atrunāts, ka tas apriņķu pašvaldību kustamais un nekustamais īpašums, kā arī prasības un sūdzības, kas nav izlietojamas viena vai vairāku pagastu pašvaldību tiešām vajadzībām, pāriet Lauku pašvaldību fondā. Šī fonda īpašums un līdzekļi izlietojami to apriņķu pagastu pašvaldību vajadzībām, kā arī attiecīgo apriņķu pagastu pašvaldību mērķiem nodibinātu savienību atbalstīšanai, no kuriem apriņķiem šis īpašums un līdzekļi ir ienākuši fondā (Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums 1935).

2.2.1.4. Pagastu loma (1918. - 1940. gada 1. puse)

Pagastu skaits un robežas no 1918. līdz 1940.gadam mainījās, bet salīdzinoši nedaudz. 1940.gadā Latvijā pavisam bija 517 pagasti. Pagastu pārvaldīja vēlētā pagasta padome un pagasta valde. Pastāvēja arī pagasta tiesa, bet tās nozīme pamazām samazinājās.

Latvijas Tautas padomes 1918.gada 4.decembrī pieņemtais „Latvijas pagastu satversmes pagaidu likums” noteica, ka „pagasts ir lauku apgabals ar savu pašvaldību” (Latvijas Pagaidu valdības likumu un rīkojumu krājums 1918). Likumā tika definētas svarīgākās pagasta pašvaldības funkcijas: pagasta budžeta noteikšana un uzturēšana, pagasta kļaušu pārzināšana un nodevu noteikšana, izglītības iestāžu ierīkošana un uzturēšana, sociālās labklājības un veselības aizsardzība, lauksaimniecības, rūpniecības, kooperācijas, tirdzniecības un kredīta attīstības veicināšana, satiksmes līdzekļu uzturēšana, nespējnieku apgādība, sabiedrisko darbu organizēšana bezdarbniekiem, apsardzības organizēšana pagasta robežās.

1922.gada 21.jūnijā stājās spēkā "Likums par pagastu pašvaldību", kura VII nodaļā "Pārraudzības un pārsūdzības kārtība" 107. – 111.panti nosaka apriņķu padomju un valžu paplašinātas, salīdzinot ar "Latvijas pagastu satversmes pagaidu likumu" un "Latgales pagastu satversmes pagaidu noteikumiem" kontroles tiesības pār pagastu padomēm un valdēm. Likumā ietvertas vairākas jaunas apriņķu padomju un valžu kontroles tiesības - tika noteikti pagasta padomju lēmumi, kuri izpildāmi vienīgi ar apriņķu padomju piekrišanu: par nekustamo īpašumu iegūšanu, pagastam piederošu īpašumu atsavināšanu, ieķīlāšanu un apmainīšanu; par speciālu pagasta kapitālu izlietošanu iepriekš neparedzētiem mērķiem; par līgumiem, kuri slēgti uz laiku ilgāku par vienu gadu un pārsniedz $\frac{1}{4}$ no pagasta gada budžeta; par piedalīšanos un iestāšanos iestādēs un uzņēmumos pagasta pašvaldības vārdā, ja tas saistīts ar mantas atbildību un pārsniedz $\frac{1}{4}$ pagasta gada budžeta; par ceļu uzturēšanu; par pagasta budžetu un nodokļu normu nosacīšanu, cik tālu tas nav noteikts likumā; par noteikumiem, kas attiecas uz tirdzniecības un rūpniecības iestādēm; par reibinošu dzērienu pārdošanu un izgatavotavu atvēršanu. Likumā tika arī noteikts, ka apriņķu valdēm ir tiesības revidēt pagastu pašvaldības iestāžu darbību, izvēlot šim nolūkam atsevišķu revīzijas komisiju vai uzticēt revīzijas veikšanu sevišķi pilnvarotām personām.

Apriņķiem tādējādi bija visai lielas vietējo pašvaldību pārraudzības funkcijas. Turklāt likumā tika noteikts, ka apriņķu padomju lēmumi attiecībā uz pašvaldības orgānu darbību ir obligāti. Tajā pašā laikā bija paredzēts ņemt vērā pagasta pašvaldības pārsūdzības tiesības. Pagastu padomēm bija tiesības apriņķa padomju lēmumus viena mēneša laikā pārsūdzēt administratīvajā tiesā, ja pagasta padome atzīst, ka tie nesaskan ar likumiem (Likumu un valdības rīkojumu krājums 1922).

Ar 1922.gada 14.jūlijā pieņemto "Likumu par pašvaldību vienību tiesību piešķiršanu, robežu un nosaukumu noteikšanu un pārgrozīšanu". apriņķu padomēm un valdēm tika noteiktas tiesības vairākos gadījumos piedalīties pagastu robežu pārgrozīšanas lēmumu pieņemšanā. Gadījumos, ja pilsētai pievieno pagastu vai miestu daļas, robežu noteikšanas komisijā vienam no pieciem locekļiem bija jābūt apriņķa padomes pārstāvim; Gadījumos, ja pagasti gatavojas apvienoties viena apriņķa robežās, tad to izšķīra apriņķa padome. Saskaņā ar likumu, apriņķa padome sabiedrības interesēs varēja sadalīt pagastu patstāvīgos pagastos vai pastāvoša

pagasta daļu atdalīt no viena un pievienot to otram pagastam. (Likumu un valdības rīkojumu krājums 1922)

1935.gada 19.decembrī ostajās spēka "Pārgrozījumi un papildinājumi likumā par pagastu pašvaldību", kura VII nodaļa "Pašvaldību iestāžu darbības pārraudzība" izteikta jaunā redakcijā, salīdzinot ar iepriekšējo "Likumu par pagasta pašvaldību".

Tika noteikts, ka pagastu pašvaldību darbību likumību pārrauga Iekšlietu ministrija, tādēļ tā katrā apriņķī ieceļ apriņķa lauku pašvaldību vecāko. Pie vecākajiem var ieceļt revidentus un noteikt to pienākumus. Apriņķa lauku pašvaldību vecākā pienākumi bija: apstiprināt svarīgākos pagasta padomju un valžu lēmumus; tiesības izlemt jautājumus un dot rīkojumus pagastu valdēm par pagasta pašvaldību obligātu pienākumu veikšanu, ja pagasta padome vai valde neizlemj attiecīgo jautājumu likumā paredzētā vai pārraudzības orgānu noteiktā kārtībā, izlemt sūdzības par pagastu padomju un valžu lēmumiem un rīcību, kā arī pret šiem lēmumiem pagasta vecākā celtos iebildumus; caurskatīt pagastu pašvaldību orgānu lēmumus, un, ja atzīst tos par nelikumīgiem, atcelt tos; pārraudzīt pagastu pašvaldību orgānu darbību pēc iekšlietu ministrijas apstiprinātas instrukcijas un ziņot par pārkāpumiem iekšlietu ministrijai; ierosināt pagastu pašvaldību amatpersonu un pagastu darbinieku vajāšanu tiesas ceļā par noziedzīgiem nodarījumiem, kas nodarīti pildot amata pienākumus, kā arī lemt par atstādināšanu no amata līdz tiesas spriedumam; lemt par pagastu pašvaldību amatpersonu un darbinieku sodīšanu, pamatojoties uz disciplinārlikumu. (Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums 1935)

Pilsētas

Pēc Pirmā pasaules kara Latvijā bija 22 pilsētas, 58 miesti 1928.gadā tika likvidēts miesta statuss un 16 līdzšinējiem miestiem, kuriem bija bijusi sava pašvaldība, piešķīra pilsētas tiesības. Visas pilsētas pārvaldīja vēlētā pilsētas dome.

2.2.2. ADMINISTRATĪVAIS IEDALĪJUMS LAIKĀ NO 1940. - 1990.GADAM

Administratīvais iedalījums 1940. un 1941.gadā

Pēc padomju okupācijas 1940.gadā tika saglabāts iedalījums 19 apriņķos. Par līdztiesīgām teritoriālām vienībām apriņķiem tika noteiktas 5 lielākās pilsētas, nosaucot tās par republikas pakļautības pilsētām: Rīga, Liepāja, Daugavpils, Jelgava un Ventspils. 1941.gada janvārī Rīgas pilsēta tika iedalīta 6 rajonos: Maskavas, Kirova, Proletāriešu, Staļina, Ļeņina un Sarkanarmijas rajonos, pie tam katram rajonam bija sava pašvaldība un tiesas. Tam sekoja arī nākošais solis – 1941.gada 18.martā Daugavpils un Rīgas apriņķu 5 pagasti (Aiviekstes, Krustpils, Vīpes, Medņū, Pļaviņu) un 3 pilsētas (Krustpils, Gostiņi, Pļaviņas) tika pievienotas Jēkabpils apriņķim.

Administratīvais iedalījums vācu okupācijas laikā

Latvijas teritoriju okupējot vācu karaspēkam 1941.gada jūlijā, tika izveidots īpašs Ostlandes reihskomisariāts, kurā ietilpa Latvija, Igaunija, Lietuva un daļa Baltkrievijas teritorijas. Reihskomisariāta pārvaldes centrs bija Rīgā. Latvijas teritorija bija atsevišķs Latvijas ģenerālapgabals, kas savukārt bija iedalīts 6 apgabalos: Rīgas pilsētas, Rīgas lauku, Jelgavas, Valmieras, Liepājas un Daugavpils apgabalos. Administratīvais iedalījums apriņķos un pagastos tika saglabāts.

Administratīvais iedalījums kopš 1944. gada

Sākoties atkārtotai padomju okupācijai, 1944.gada oktobrī LPSR valdība atdalīja no Latvijas Abrenes novadu, kuru atdeva Krievijai. Sakarā ar to Abrenes apriņķi 1945.gada 12.oktobrī pārdēvēja par Viļakas apriņķi. Pirmajos pēckara gados saglabājās iedalījums apriņķos un pagastos, taču tika gatavota tāda teritorijas pārvalde, kas būtiski atšķīrās no līdz šim vēsturiski izveidojušās. Pagastos jau kopš padomju okupācijas darbojās pagastu izpildu komitejas.

Jau 1945.gadā tika pieņemts lēmums par sīkāku administratīvi teritoriālu vienību – ciemu - izdalīšanu pagastos (skat. attēlu 4.1, pielikumā attēlu P.6A, P.4). Latvijas 510 pagasti tika sadalīti 1362 vienībās, kuras blakus “ciema padomju” nosaukumam tika dēvētas arī vienkārši par “ciemiem”. Šāds divējāds jauno veidojumu nosaukumu lietojums iezīmē faktu, ka pastāvēja divu veidu teritorijas (pagasti un ciema padomes) ar atšķirīgiem uzdevumiem. Ciema padomēm, to nodibināšanas galvenā uzdevuma (kolhozu dibināšana) izpildei sākumā nebija būtisks šo administratīvo vienību teritoriālais, tātad – ar konkrētām robežām saistītais veidols. Svarīgs bija pats administratīvais centrs – ciems kā vieta, kur organizējama vietējā pārvalde. Turklāt šo teritoriju robežas vēl nebija iespējams nekļūdīgi noteikt. Ciema padomju robežas un lielums tika noteikti atkarībā no vispārīgām pazīmēm jeb apsvērumiem – iedzīvotāju skaita, apdzīvojuma, iedzīvotāju nacionālā sastāva, sakaru līdzekļu un ceļu stāvokļa. Kā paraugs galvenokārt tika izmantoti Padomju Savienības Eiropas daļā raksturīgie, tur esošo ciema padomju vidējie parametri. Protams, viens no papildus apsvērumiem ciema padomju nodibināšanai Latvijā bija tas, ka bija jārada PSRS unitārajam administratīvi teritoriālajam iedalījumam atbilstoša struktūra.

Vēlāk veidojot kopsaimniecības, par hierarhijā zemākā līmeņa administratīvi teritoriālā iedalījuma vienībām kļuva sociālistisko kopsaimniecību teritorijas. Ciema padome bija un palika kā politikas organizācijas un realizācijas vietējais centrs, politiski administratīva vienība. Teritoriālās struktūras attīstībā nozīme bija ne tik daudz ciema padomēm kā teritorijām, tātad ar robežām noteiktām ģeogrāfiskās telpas daļām, bet gan administratīvajiem ciema padomju centriem, ap kuriem tika veidoti kolhozi. Līdz ar to turpmākajos teritoriālā iedalījuma reformu procesos līdz 1956.gadam, gan arī turpmākajos gados, sociālistisko kopsaimniecību dalīšana un apvienošana bija viens no noteicošajiem apstākļiem (Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

Paralēli notika arī apriņķu dalīšana. No lielākajiem apriņķiem tika nodalīti jauni: 1946.gadā - Alūksnes, 1947. - Ogres, Limbažu, Gulbenes, Viļānu un Krāslavas apriņķis. 1946.gadā arī Liepāja tika iedalīta 3 rajonos - Staļina, Kirova un Ļeņina (Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

1949.gadā tika likvidēti agrākie apriņķi un pagasti un izveidoti 58 lauku rajoni, tieši pakļaujot tiem jau esošās 1349 ciempadomes (skat. tabulu 2.1., pielikumā - P.6C attēlu). 14 rajonu centrus pārveidoja par strādnieku ciematiem. Tādējādi Latvijas teritorija bija iedalīta 58 rajonos ar centriem: Aknīkste, Aloja, Alsunga, Ape, Cesvaine, Dundaga, Eleja, Gaujiena, Grīva, Jaunjelgava, Nereta, Saulkrasti, Varakļāni, Abrene, Aizpute, Alūksne, Auce, Baldone, Balvi, Bauska, Cēsis, Dagda, Daugavpils, Dobeļe, Ērgļi, Gulbene, Ilūkste, Jēkabpils, Jelgava, Kandava, Kārsava, Krāslava, Krustpils, Kuldīga, Liepāja, Limbaži, Līvāni, Ludza, Madona, Malta, Ogre, Pļaviņas, Preiļi, Priekule, Rēzekne, Rīga, Rūjiena, Saldus, Sigulda, Skrunda, Smiltene, Talsi, Tukums, Valka, Valmiera, Ventspils, Viļāni un Zilupe.

2.1. tabula. Administratīvi teritoriālo vienību skaita izmaiņas LPSR

Gads	1941	1946	1950	1954	1958	1960	1965	1967
Apriņķu skaits	19	19	-	-	-	-	-	-
Rajonu skaits			58 raj.	58	45	32	21	26
Pagastu skaits	516	510	-	-	-	-	-	-
Ciema padomju skaits	-	1362	1334	1229-708	645	628	553	468

No 1952.gada aprīļa līdz 1953.gada aprīlim Latvijas PSR bija iedalīta vēl arī 3 apgabalos (Rīgas, Liepājas un Daugavpils).

1950.gada 7.jūnijā PSRS Ministru padome pieņēma lēmumu par sīko kolhozu apvienošanu. Līdzīgu dokumentu akceptēja LPSR Ministru padome. Līdz ar to 1950.gada beigās, pēc *“masveidīgas kolhozu palielināšanas Latvijā un citās padomju republikās”* bija vairs tikai 1794 kolhozu. Pēc 1950.gada kolhozu palielināšana, jeb apvienošana turpinājās, bet jau lēnākos tempos - vidēji aptuveni par 50 gadā. 1955.gadā kolhozu skaits saruka no 1452 līdz 1414, 1956.gadā - uz 1391. Gandrīz proporcionāli kolhozu skaita samazināšanai saruka ciema padomju skaits - 1950.gadā bija 1358, 1976. - 507, 1982. - 468 ciemi (Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

Sākot no 1955.gada tika samazināts arī rajonu skaits – tika likvidēts Grīvas rajons, 1956.gada martā – Apes, Dundagas, Varakļānu rajoni, bet 1956.gada decembrī - Aknīstes, Alojās, Alsungas, Cesvaines, Elejas, Gaujenas, Jaunjelgavas, Neretas,

Saulkrastu rajoni. Tādējādi, 1956. gada beigās Latvijas teritorija bija sadalīta 45 rajonos. Arī šis skaits bija mainīgs, līdz 1967.gadā nostabilizējās līdz 26 rajoniem (sk. tabulu 2.2.).

Rajoniem bija samērā universālas funkcijas: tos pārvaldīja rajonu padomes un izpildkomitejas, pastāvēja rajonu tautas tiesas.

1959.gadā atjaunoja Jūrmalas pilsētu, kura līdz tam bija iekļauta Rīgas sastāvā, un tā kļuva par republikas pakļautības pilsētu. Pirms tam par republikas pakļautības pilsētu kļuva arī Rēzekne. Savukārt strādnieku ciemati 1961.gadā tika pārdēvēti par pilsētciematiem.

2.2. tabula. Administratīvi teritoriālā iedalījuma apriņķos un rajonos izmaiņas LPSR no 1941. līdz 1967. gadam

GADS	APRIŅĶU / RAJONU SKAITS	APRIŅĶU / RAJONU IEDALĪJUMA IZMAIŅAS	LPSR APP dekrēti
1941.	19 apriņķi		
1945.	19 apriņķi		
1946.	20 apriņķi	Izveidots Alūksnes apriņķis	1946.gada 19.aprīlī
1947.	25 apriņķi	Izveidots Ogres, Limbažu, Gulbenes, Krāslavas, Viļānu apriņķis	1947.gada 16.oktobrī
1948. - 1949.	25 apriņķi		
1949/ 1950.		Izveidots Abrenes, Aizputes, Aknīkstes, Alojas, Alsungas, Alūksnes, Apes, Auces, Baldones, Balvu, Bauskas, Cesvaines, Cēsu, Dagdas, Daugavpils, Dobeles, Dundagas, Elejas, Ērgļu, Gaujenas, Grīvas, Gulbenes, Ilūkstes, Jaunjelgavas, Jelgavas, Jēkabpils, Kandavas, Kārsavas, Krāslavas, Krustpils, Kuldīgas, Liepājas, Limbažu, Līvānu, Ludzas, Madonas, Maltas, Neretas, Ogres, Pļaviņu, Preiļu, Priekules, Rēzeknes, Rīgas, Rūjienas, Saldus, Saulkrastu, Siguldas, Skrundas, Smiltenes, Talsu, Tukuma, Valkas, Valmieras, Varakļānu, Ventspils, Viļānu un Zilupes rajons	1949.gada 31.decembrī
1950. - 1954.	58 rajoni		
1955.	57 rajoni	Likvidēts Grīvas rajons	1955. gada 6. decembrī
1956.		Likvidēts Apes, Dundagas, Varakļānu rajons Likvidēts Aknīkstes, Alojas, Alsungas, Cesvaines, Elejas, Gaujenas, Jaunjelgavas, Neretas, Saulkrastu rajons	1956.gada 30. 1956.gada 7.decem
1957. - 1958.	45 rajoni		
1959.		Likvidēts Abrenes, Auces, Baldones, Ērgļu, Kandavas, Līvānu, Maltas, Pļaviņu, Priekules, Rūjienas, Skrundas, Smiltenes un Zilupes rajons	1959.gada 11.novembrī
1960. - 1961.	32 rajoni		
1962.		Likvidēts Kārsavas, Dagdas, Krustpils rajoni Likvidēti Aizputes Alūksnes, Limbažu, Viļānu, Ilūkstes, Jelgavas, Siguldas rajons	1962.gada 17.aprīlī 1962.gada 18.decembrī
1963. - 1966.	21 rajoni		
1967.	26 rajoni	Izveidots Alūksnes, Jelgavas, Limbažu, Stučkas un Ventspils rajons	1967.gada 10.janvārī

LPSR tika izveidoti arī ekonomiskie rajoni. To loma izpaudās tautsaimniecības plānošanas un lēmumu par darba spēku izvietojumu pieņemšanā. Arī to skaits un teritorijas bija mainīgas – līdz 1974.gadā tika izveidoti 8 ekonomiskie rajoni – Ventspils, Liepājas, Rīgas, Valmieras, Jēkabpils, Daugavpils, Rēzeknes un Gulbenes.

2.1.6. IZMAIŅAS ADMINISTRATĪVAJĀ IEDALĪJUMĀ PĒC 1990. GADA

Pēc Latvijas neatkarības atjaunošanas 1990.gadā administratīvajā iedalījumā notikušas izmaiņas. Ciema padomes tika pārdēvētas par pagastiem. Tika likvidēts pilsētciematu statuss un līdzšinējie 37 pilsētciemati kļuva par ciemiem vai arī par pilsētām. Tādējādi laikā no 1991. līdz 1995.gadam pilsētas tiesības ieguva 19 pilsētas: Baloži, Vangaži, Saulkrasti, Kalnciems, Baldone, Seda, Stende, Cesvaine, Aknīste, Pāvilosta (1991.), Dagda, Brocēni, Lubāna, Līgatne, Aloja, Staicele (1992.), Ikšķile, Ķegums, Lielvārde (1993.) un Skrunda (1995.). 1993.gadā pilsētas tiesības piešķīra arī lielākajam ciemam – Salaspilij. Tika atjaunots vēlēšanu un tiesu iekārtas iedalījums 5 apgabalos – Vidzeme, Latgale, Kurzeme un Rīga, lai gan tie nesakrīt ar vēsturiskajiem reģioniem – to robežas pieskaņotas esošo rajonu robežām. Ievērojami mainījies teritoriju modelis un funkcijas. Gan rajoni, gan arī pagasti ir pašvaldības.

Latvijā kopš 1992.gada tiek diskutēts par administratīvi teritoriālās reformas nepieciešamību. Laikā no 1993. līdz 1997.gadam tikuši izstrādāti vairāki jauna Latvijas administratīvi teritoriālā iedalījuma projekti un konceptuāli priekšlikumi. 1998.gadā ir pieņemts likums par administratīvi teritoriālo reformu. Viens no tās posmiem, kā paredzēts, būs pašreizējo pagastu apvienošanās lielākās vienībās. Pirmais šāds apvienošanās gadījums jau notika 1997.gadā, kad apvienojās Kandavas pilsēta ar Kandavas, Cēres, Matkules un Zemītes pagastiem, izveidojot Kandavas pilsētu ar lauku teritoriju. Tādējādi, 1998.gada 1.janvārī, ar likumu noteiktās administratīvi teritoriālās reformas priekšvakarā Latvijā bija 26 rajoni, 77 pilsētas, 487 pagasti un 25 pilsētu lauku teritorijas.

2.3. LĪDZ 1940. GADAM PASTĀVĒJUŠO TERITORIJU GALVENĀS IEZĪMES

Teritoriālā iedalījuma struktūra sakņojas novadu vēsturiskajās atšķirībās, kuras veidojās vairākos gadsimtos, un tā aprises pamatvilcienos izsekojamas līdz 1945.gadam pastāvējušajā Latvijas teritoriālajā iedalījumā.

Līdz 13.gadsimta vidum Latvijā teritoriju uzbūvi neraksturoja lineāri artificētas robežas, bet gan centriskās kontroles, pārvaldes ietekmju zonas, kuru īpatno būtību noteica stratēģiskās pozīcijas, to relatīvā nozīmība. Pils un pils novads reprezentēja tā laika “teritoriālo” zemes pārvaldi reģionālā mērogā. Tā ir bijusi tipiska aina Ziemeļeiropā agrīnā feodālismā. Latvijā par to netieši liecina novadu un to iedalījuma apraksti Indriķa un Atskaņu hronikās galvenokārt attiecībā uz Vidzemi un Kurzemi, un līgumu aktos par to dalīšanu (Senās Latvijas vēstures avoti 1940).

Mūsdienu izpratnei atbilstoša teritoriālā struktūra Latvijā aizsāka veidoties, rodoties vācu feodālajām valstiņām, Livonijas ordeņa un Rīgas arhibīskapa zemes savstarpēji atšķirot ar teritoriāli strikti definētām kontroles robežām.

Telpas organizācijā teritoriālais princips tiecas dominēt saistībā ar sabiedrisko attiecību politisko attīstību (Jones 1959). Tieši politiskā organizācija bija primārais nosacījums telpiski definēto teritoriālo iedalījumu izveidē, kuri šodien mūsu interesi saista reģionu veidošanās atspoguļojumā. Telpas politiskais sadalījums iezīmēja un veicināja lielo un lokālo (novadu) reģionu savpatības, tiem gūstot iekšēji salīdzinoši viendabīgu ģeogrāfisko saturu teritoriāli pastāvīgu nosacījumu ietvaros. Tomēr, kā sarežģīts izkārtojums, teritoriālā organizācija ir hierarhiski strukturēta. Politiskā organizācija dominē reģionālā līmeņa teritoriju izkārtojumā, bet vietējā līmenī tā balstās īpašuma un saimnieciskajās attiecībās.

Mūsdienu teritoriālā struktūra tiešā vai pastarpinātā veidā sakņojas visai komplicētā un reģionāli atšķirīgā teritoriālās organizācijas sakārtojumā, kurš veidojās, domājams, vismaz kopš 9.gadsimta un pastāvēja līdz 13.gadsimta beigām (Švābe 1926). Sākot ar 13. – 14.gadsimtu, līdz ar noteiktu feodālo attiecību pakāpenisku

izveidošanos, attīstījās daudzlīmeņu teritoriālā struktūra, kura daļēji atspoguļojās Latvijas teritoriālajā iedalījumā līdz 1950. gadam. Šī saistība parādās galvenokārt reģionālā, retāk – vietu līmenī, kuru akcentē telpas dalījums pēc īpašuma piederības, iezīmējās divi būtiski aspekti, kuri ļoti pastarpināti saistās ar šodienas teritoriālo struktūru.

Pirmkārt, izveidojās juridiski un saimnieciski fiksēts telpas sadalījums. Kā S.Džouns pārliecinoši uzsver – feodālisms aizsākās personālā norobežojumā starp diviem indivīdiem, zemes īpašniekiem (Jones 1959).

Otrkārt, nostiprinājās sabiedrisko teritoriāli centrisko vietu sistēma, kuras pamatu veidoja ciemi un muižu centri, tiem iezīmējot zemes kultūrainaviski diferencēto satvaru. Šis mozaīkveida zemes veidu sadalījums jo cieši saskaņā ar apdzīvoto vietu kopumu un teritoriāli centrālo vietu izvietojumu ir pamatā saglabājies kā pastāvīgs vismaz kopš 17.gadsimta (skat. pielikumā P.8 attēlu).

Pēc funkcionālā satura un arī būtības mūsdienām līdzīga iedalījuma struktūra attīstījās līdz ar pilsētu industriālo attīstību, sākot ar 19.gadsimtu, un kļuva visai sarežģīta ar specifisku pilsētu teritoriju un lauku teritoriju vidējā pārvaldes līmeņa – apriņķu izveidi. Daudzveidojās sabiedriskās attiecības, mainījās teritoriālā struktūra tās funkcionālā satura aspektā un pakāpeniski pieauga teritorijas cilvēcīgā nozīmība. Sākot ar 19.gadsimtu, līdz ar pilsētu un vidējā pārvaldes līmeņa – apriņķu izveidi, veidojās sociālās teritorialitātes attīstības priekšnoteikumi.

Laika periods	Vietējā līmeņa teritorijas (pagasti, ciema p.)	Reģionālā līmeņa teritorijas (apriņķi, rajoni)
1816. - 1918.	Pašvaldības	Valsts pārvaldes teritorijas
1918. - 1934.	Pašvaldības	Pašvaldības
1918. – 1934.	Pašvaldības	Valsts pārvaldes teritorijas
1940. – 1941.	Valsts pārvaldes teritorijas	Valsts pārvaldes teritorijas
1941. – 1944.	Valsts pārvaldes teritorijas	Valsts pārvaldes teritorijas
1945. – 1950.	Valsts pārvalde – pagasti / vadības teritorijas – ciema p.	Valsts pārvaldes teritorijas
1950. – 1990.	Valsts pārvaldes / vadības teritorijas	Valsts pārvaldes / Vadības teritorijas
1990. – 1999.	Pašvaldības	Pašvaldības

2.3. attēls Teritoriju funkcionālie tipi 19. – 20. gadsimtā

20.gadsimtā, mainoties valsts politiskajai organizācijai, divdesmito un četrdesmito gadu administratīvi teritoriālā iedalījuma un zemes reformas ienesa daudz jauna teritoriālajā struktūrā. Sākotnēji tika saglabāts reģionālais iedalījums apriņķos un apgabalos, toties būtiski tika skarta lokālā un īpašuma teritoriālā struktūra, visai nozīmīgi mainījās vietējās pašpārvaldes – pagastu – loma un daudzviet – arī teritoriju robežas.

Nozīmīga vēsturiskā robežšķirtne Latvijā ir 1940.gads, ar kuru saistās politiskās iekārtas maiņas. Agrākais Latvijas Republikas teritoriālais iedalījums piecos apgabalos (Vidzeme, Kurzeme, Zemgale, Latgale, Rīga), 19 apriņķos un 516 pagastos telpiskā, robežu ziņā bez būtiskām izmaiņām vēl pastāvēja piecus gadus (nedaudz bija samazinājies pagastu skaits - 1945.gadā to bija 510). Bet pēckara periodā (pēc 1945.gada) pakāpeniski visos līmeņos to aptvēra plašas izmaiņas. Līdz 1991.gadam funkcionāli diferencēto telpu raksturoja Latvijas padomju republikas, rajonu, pagastu (ciemu padomju) un kopsaimniecību politiskās pārvaldes un saimnieciskās vadības teritorijas. Individuāli psiholoģiskās piederības teritorijas bija

dziļi atkarīgas no tām, tāpēc piederības teritoriju sabiedriskā nozīmība un sekojoši – teritoriālā izteiksme bija niecīga.

Būtiskais bija tas, ka līdz ar padomju un vēlāk vācu okupācijas režīma nodibināšanos pilnībā mainījās teritoriju loma un uzdevumi. Pašvaldības aizstāja teritoriālās pārvaldes. (skat. attēlu 2.3) Teritorijas izmantoja kā politikas realizācijas mehānisma nepieciešamu sastāvdaļu. Jauno uzdevumu izpildei, protams, bija jāmeklē atbilstoša jeb piemērotāka jauna teritoriālā struktūra. Tās meklējumi ir turpmāko notikumu pamatā, kur teritoriju pārvaldes organizācija tapa saistībā ar valsts īpaši organizētu stratēģiju, proti, teritorijas tika izmantotas kā politikas realizācijas mehānisma nepieciešamas sastāvdaļas (Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

3. REĢIONĀLĀ POLITIKA UN TERITORIĀLO STRUKTŪRU MAINĀS 1940 – 1990

Reģionālā politika ir teritoriālo stratēģiju izpaušme – mērķtiecīga, valsts varas institūciju realizēta sabiedrības dzīves – sociālo attiecību, sociālās vides, dzīves veida u.c. būtisko jomu ietekmēšana, kura gūst atspoguļojumu ģeogrāfiskajā telpā.

1940. un 1941.gadā, un jo sevišķi kopš 1945.gada, Latvijas teritorijas pārvalde tika veidota saskaņā ar mērķiem un principiem, kuri būtiski atšķīrās no vēsturiski agrāk pieredzētā, un visai strauji izmainīja cilvēku dzīves ritumu. Maz un tikai fragmentāri pētījumos ir atainota padomju valsts pārvaldes loma Latvijas ģeogrāfiskās telpas veidola maiņās, kuru laikā radušies šodien jau pierastie ikdienas dzīves nosacījumi – mūsu dzīves vieta un mājokļi, no administratīvās pārvaldes atkarīgas sociālās attiecības un izturēšanās.

Padomju varas laikā no 1940. līdz 1990.gadam var saskatīt trīs periodus ar atšķirīgām dominejošām tendencēm reģionālajā politikā Latvijā:

- 1) 1940./1941. gads un laiks no 1945. līdz 1955./56.gadam, kad administratīvais iedalījums tika daudzkārt radikāli mainīts līdztekus pakāpeniskai lauksaimniecības sociāli saimnieciskajai reorganizācijai un tautsaimniecības politiskās vadības organizēšanai;
- 1) no 1955./56. gada līdz 1972./73.gadam tika veidoti tautsaimniecības vadības reģioni jeb t.s. ekonomiskie rajoni, kuriem atbilstoši pieskaņoja politiski administratīvo rajonu iedalījumu. Perioda vidusposmā sākās visaptveroša Latvijas lauku apdzīvošanas reorganizācijas programmu izstrāde;
- 2) no 1972./73. gada līdz 1980.gadam visizteiktāk iezīmējās Latvijas lauku apdzīvošanas pārkārtošanas politika. (Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

3.1. REĢIONĀLĀ POLITIKA UN ADMINISTRATĪVI TERITORIĀLĀS REFORMAS

1940./1941.gads un periods no 1945. līdz 1955./56.gadam ir laiks, kad administratīvi teritoriālā iedalījuma reformas iezīmēja galvenās tendences reģionālajā politikā Latvijā: Administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņas turpinājās vēlākā padomju varas periodā, bet tad tās bija pakārtotas ekonomiskās dzīves vadības teritoriālās organizācijas reformām.

3.1.1. REĢIONĀLĀS POLITIKAS IEZĪMES

Gan administratīvi teritoriālo reformu, gan tautsaimniecības vadības un plānošanas sākums Latvijā jāmeklē 1940.gadā (LVA, 277.f., 1.apr., 48.l., 1.lp.; 101. f., 2.apr., 429.l.; 270.f., 1.apr., 4.l., 209.l.,; 277.f., 1.apr., 163.-164.lp; 48.l., 273.lp.). Līdz ar Latvijas iekļaušanu Padomju Savienībā jau 1940.gadā sāka veidot jaunu valsts pārvaldi un valstisku tautsaimniecības vadību. Valsts pārvaldes, tās institūtu un teritoriālās struktūras radīšana bija viens no pirmajiem un visaptverošākajiem jaunās politiskās varas uzdevumiem. Līdz ar padomju režīma nodibināšanu pilnībā mainījās teritoriju loma un uzdevumi. Pārvaldes principi, mērķi un veidošanas process bija vērsti uz sabiedrības politisko kontroli un regulējošu vadību.

Pēckara perioda teritoriālā iedalījuma reformu galvenā iezīme Latvijā bija to vēriens un nepastāvīgums. Latvijā tika realizētas radikālas reformas, kurās teritoriālā sistēma tika pilnīgi mainīta, turklāt tas notika vairākkārt. Notikumi risinājās īsā laika posmā. Šo radikālo reformu periods ilga tikai nedaudz vairāk kā desmit gadus - no 1945.līdz 1955./1956.gadam, kad teritoriju struktūra tika ļoti būtiski mainīta trīs reizes. Noslēdzot pēdējo no tām, jau bija sākts gatavoties nākošajai teritoriālā iedalījuma maiņai. Reformu mērogu un teritoriālo izmaiņu dinamiku padomju laikā ataino skaitļi (skat. pielikumā tabulu P.1). Laiks līdz 1955.gadam reģionālajā politikā ir īpaši raksturīgs ar teritoriālā iedalījuma kā organizācijas līdzekļa izmantošanu sabiedrības politiskās un saimnieciskās dzīves ietekmēšanai. Šis ir spilgtākais laika periods reģionālajā politikā Latvijā, kurā

administratīvi teritoriālā iedalījuma reformas bija viena no būtiskākajām un ietekmīgākajām politikas izpausmēm.

Šajā periodā teritoriālās reformas visplašāk skāra vietējā līmeņa – pagastu un ciema padomju struktūru. Blakus pagastu un ciema padomju teritoriju veidošanai un pārveidošanai īpaši nozīmīga loma ir bijusi arī jaunas lauku rajonu struktūras radīšanai līdz tam pastāvējušo apriņķu vietā. Aplūkotajā periodā teritoriālās reformas bija gan mērķis, gan arī viens no galvenajiem līdzekļiem jaunās sociālistiskās sabiedrības veidošanā Latvijā. Salīdzinājumam – turpmākajos periodos tās bija tikai līdzeklis blakus citiem reģionālās politikas realizācijas līdzekļiem.

3.1.2. TERITORIĀLO STRUKTŪRU MAIŅAS LĪDZ 1950. GADAM

3.1.2.1. Teritoriālo izmaiņu gatavošana 1940./ 1941. gadā

Administratīvi teritoriālo reformu sākums Latvijā ir jāmeklē 1940.gadā, jo pirmajos mēnešos tūlīt pēc padomju pārvaldes nodibināšanās jau konstitucionāli (1940.gada 25.augustā pieņemtajā LPSR Konstitūcijā) tika noteikts, ka teritoriālo iedalījumu veido 19 apriņķi, 5 apriņķiem līdztiesīgas republikāniskās pakļautības pilsētas (Rīga, Daugavpils, Liepāja, Jelgava, Ventspils), un 516 pagasti. Pamatā saglabājot Latvijas Republikas teritoriālo iedalījumu, pēc Padomju Savienībā esošā parauga papildus bija ieviests augstāks administratīvais statuss lielākajām pilsētām.

Ir maz vēsturisko dokumentu, kas tieši liecinātu par reformu sagatavošanas darbiem. Tomēr visai droši var apgalvot, ka administratīvā iedalījuma maiņa tika rūpīgi gatavota. 1940.gada rudenī pēc PSRS Valsts plāna komisijas Statistikas daļas uzdevuma Latvijā tika gatavoti pārskati par iedzīvotāju skaitu, izvietojumu, etnisko grupu (galvenokārt - vāciešu un krievu) pārstāvniecību pagastos un pilsētās. Šo materiālu kopums liecina par mērķtiecīgu informācijas un rādītāju izvēli, meklējot noteiktas – sociālās un etniskās – iedzīvotāju skaita un izvietojuma atšķirības (LVA, 277.f., 1.apr., 152.-156.b.lp). Latvijas Valsts arhīva lietā, kurā galvenokārt ir apkopoti dati par Latvijas demogrāfisko situāciju, ir atrodami divi

jauna teritoriālā iedalījuma varianti - 40 un 55 rajonu teritoriju saraksti, kas nepārprotami liecina par reformu sagatavošanas darbiem (LVA, 277.f., 1.apr., 163.-164.lp). H.Strods raksta, ka, pildot Maskavas rīkojumu, 1941.gada pavasarī projekts par Latvijas jaunu administratīvo iedalījumu jau ir bijis izstrādāts (Strods 1992). Tomēr arhīva materiālu kopums un vēlākajos gados veiktās reformas projektu gatavošanas procesa īpatnības liek domāt, ka minētie projekta varianti ir tikai vieni no pirmajiem konkrētajiem teritoriālā iedalījuma uzmetumiem.

Latvijas Valsts arhīvā glabātās liecības par teritoriālā iedalījuma maiņas gatavošanu vēlākajos – pēckara gados, kad tika sākta plašu un dziļu reformu gatavošana, ļauj saskatīt tās līdzību ar varas iestāžu darbību 1940.gada otrajā un 1941.gada pirmajā pusē.

Pirmais Latvijas PSR administratīvi teritoriālā iedalījuma pārkārtojums ir Rīgas pilsētas teritorijas sadalīšana 6 rajonos (Maskavas, Kirova, Proletāriešu, Staļina, Ļeņina, Sarkanarmijas) 1941.gada 9.janvārī (LPSR APP Ziņotājs. 1941.10.janv., Nr.8). Ar LPSR AP Prezidija dekrētu noteiktie pilsētas rajoni pēc juridiskā statusa un uzdevumiem atbilda apriņķiem. 1941.gada 18.martā tam sekoja arī nākošais, kad Daugavpils un Rīgas apriņķa 5 pagasti (Aiviekstes, Krustpils, Vīpes, Medņu, Pļaviņu) un 3 pilsētas (Krustpils, Gostiņi, Pļaviņas) tika pievienotas Jēkabpils apriņķim (LPSR APP Ziņotājs. 1941.19.marts, Nr.65). Minēto 1941.gada teritoriālo izmaiņu pamatojums atrodams dokumentos, kuros atspoguļojas jaunie teritoriālās pārvaldes uzdevumi – sabiedriskās un saimnieciskās dzīves pārkārtošanas vadība (Materiāli brošūrai “Padomju varas gads Latvijā”, LVA, 101.f., 2.apr., 429.l.; LK(b)P un LPSR TKP lēmumi un materiāli 1941.g.15.janv.-1941.g.10.febr., LVA, 270.f., 1.apr., 41.l.; Valsts plāna priekšsēdētāja ziņojums “Par Latvijas PSR tautaimniecības stāvokli”, turpat, 209.l.).

Padomju varas iesāktos administratīvo teritoriju pārkārtojumus pārtrauca vācu iebrukums Latvijā. Pēc vācu okupācijas varas nodibināšanas saskaņā ar Hitlera rīkojumu 1941.gada 17.jūlijā izveidoja īpašu reihskomisariātu “Ostland” (Latvijas, Igaunijas, Lietuvas, Baltkrievijas teritorija ar Rīgu kā pārvaldes centru). Latvija reihskomisariāta sastāvā tika iekļauta kā viens ģenerālapgabals. To savukārt veidoja seši – Rīgas pilsētas, Rīgas lauku, Jelgavas, Valmieras, Liepājas, Daugavpils – apgabali. Apriņķu un pagastu agrākā iedalījuma teritoriālā struktūra

pamatā tika saglabāta. Tā bija spēkā vēl gandrīz gadu pēc padomju pārvaldes režīma atjaunošanas 1944.gadā.

3.1.2.2. Teritoriālo izmaiņu gatavošana 1944. - 1945. gadā

Situācija pēc kara

1944.gada rudenī galvenais uzdevums bija organizēt valsts pārvaldi vietējā – pagastu – līmenī un apriņķos. Informatīvajā ziņojumā LPSR TKP priekšsēdētājam par saimniecisko stāvokli Bauskas apriņķī tiek raksturots pagastu vadības darbs 1944.gada rudenī: *“Visos atbrīvotos pagastos nodibinātas un darbojas pagastu izpildu komitejas. Darbinieku sastāvs pagastos pagaidām darbojas apmierinoši, bet prasa, lai biežāk to kontrolētu un instruētu”* (LVA, 270.f., 1.apr., 209.l., 2.03.lp.). 1944.gadā pēc pārvaldes nodibināšanas *“galvenais politiskais jautājums bija 2.agrārā reforma”, kuras ietvaros tika dalīta zeme, lai sagatavotu tālāko lauksaimniecības “sociālistisko rekonstrukciju”* (Гулян 1967, 386).

Pēckara situācijā Krievijas PFSR kontrolē tika pārņemta bijusī Latvijas teritorijas daļa - Abrenes pilsēta un seši Abrenes apriņķa pagasti (Augšpils, Gauru, Kacēnu, Linavas, Purvmalas, Upmales). Tā bija nozīmīgākā teritoriālā maiņa 1944. gadā. Gadu pastāvēja Abrenes apriņķis bez Abrenes, un tikai 1945.gada 12.oktobrī LPSR AP Prezidijs pieņēma dekrētu par Abrenes apriņķa pārdēvēšanu jaunizveidotā administratīvā centra Viļakas vārdā (izveidojot lauku rajonus, ar APP dekrētu 1949.gada 31.decembrī bijušā Abrenes apriņķa teritorijas daļai atkal tika piešķirts Abrenes vārds, un tikai 1959.gadā no jauna mainot rajonu struktūru – palielinot jeb apvienojot mazos lauku rajonus – Abrenes rajons beidza pastāvēt).

Situācija pirms ciema padomju izveides

Materiāli *“Par padomju varas orgānu un tautas saimniecības atjaunošanu republikas apriņķos. 1941. – 1944.gads”* (LVA, 270.f., 1.apr., 157.l.), ko apkopoja PSRS TKP Valsts plāna komisijas pilnvarotais Latvijas PSR, raksturo apriņķu

ekonomisko situāciju, salīdzinot datus par 1941.gadu, t.i., pirms vācu okupācijas, un uz 1944.gadu, t.i., pēc padomju varas atjaunošanas. Līdzās datiem situāciju aprakstošos ziņojumos netieši tiek pausta attieksme pret esošo teritoriālo iedalījumu kā problēmu. 1944.gadā dokumentos netiek minēti konkrēti apsvērumi par reformu, bet nojaušams viedoklis, ka, lai “lēmumus novadītu dzīvē”, t.i., vadītu saimniecisko, politisko dzīvi un izziņotu direktīvos lēmumus, jauns dalījums ir nepieciešamas, jo pagasts ir pārāk liels.

Dokumenti liecina par tā laika pagastu un apriņķu pārvaldes uzdevumiem. Raksturīgs piemērs ir atskaites ziņojums Latvijas PSR Tautas Komisāru Padomes priekšsēdētājam V.Lācim 1944.gada 11.oktobrī, ko rakstījis TKP Lietu pārvaldes inspektors A.Leventāls par Abrenes apriņķa un 4 pagastu izpildu komiteju darbu. Viņš raksta, ka ticis pārbaudīts: 1) apriņķa izpildu komitejas darbs un tās kadru komplektēšana, 2) apriņķa izpildu komitejas aparāta un nodaļu darba stils, 3) Latvijas K(b)P CK Plēnuma un Latvijas APP dekrētu izpilde. Leventāls izdala pamatjautājumus, kuriem jāpievērš uzmanība, uzsverot stabilu kadru nozīmi pagasta izpildu komitejas darbā. Ziņojumā tiek norādīts uz ..”*lēno, pat slikto MTS, zirgu iznomāšanas punktu, īpaši sovhozu, organizatorisko nostiprināšanos. Zemniekiem jāpierāda to organizējošā loma un palīdzība lauksaimniecības darbos.*” Par sliktu tiek atzīts pasta un sakaru iestāžu darbs un tas, “*..ka līdz zemnieku masām nenonāk avīzes, kas labākā gadījumā iestrēgstot apriņķa centrā*”. Kā svarīgi tiek izcelti uzdevumi: “*gatavot padomju darbiniekus, īpaši pagastiem, periodiski organizējot 2-3 dienu seminārus, izdot izziņu krājumu par padomju celtniecību, palīdzēt apriņķiem paātrināt graudu un kartupeļu piegādes plāna izpildi, jo tādos tempos, kā pašlaik, tas aizkavēsies*” (LVA, 270.f., 1.apr., 157.l., 7.-12.lp.).

Teritoriālā iedalījuma reformas mērķtiecīga sagatavošana, domājams, sākusies 1944.gada beigās vai 1945.gada sākumā. Konkrēta norāde par reformas gatavošanu ir atrodama sarakstes materiālos starp Latvijas PSR APP sekretariāta Informācijas un statistikas daļu un PSRS un LPSR iestādēm. LPSR APP sekretārs 1945.gada 15.jūnijā ziņo PSRS TKP Valsts Plāna komisijas pilnvarotajam Latvijas PSR R. Marčenkovam: “*..sakarā ar jautājumu par Latvijas PSR administratīvi teritoriālā dalījuma izstrādi lūdzu Jūs iesniegt APP Informatīvi statistiskajā daļā pēdējās*

statistikas ziņas par iedzīvotāju skaitu atsevišķās republikas administratīvajās vienībās (pilsētās, pagastos) uz pašreizējo brīdi.” (LVA, 290.f., 3.apr., 2.l., 11.lp.)

Teritoriālā iedalījuma reformu sagatavošanas juridiskās kārtības nodrošinājuma izveidi iezīmēja LPSR APP 1945.gada 24.maija lēmums “Par Latvijas PSR administratīvi teritoriālā iedalījuma jautājumu izlemšanas kārtību”, kas paredzēja, ka apriņķu un pagastu robežas Latvijas PSR nosaka Augstākā Padome, bet sesiju starplaikā Augstākās Padomes Prezidijs, turklāt materiālus par projektētiem pārkārtojumiem pastāvošā administratīvi teritoriālā iedalījumā sagatavo un iesniedz Tautas Komisāru Padome (LVA, 290.f., 3.apr., 2.l., 7.lp.). Šāda kārtība pastāvēja turpmāk visu padomju laiku.

Reformas gatavošanas mehānisms un politiskais līmenis

Iedalījuma maiņu sagatavošanu un realizāciju politiski pamatoja un kontrolēja Latvijas K(b)P CK birojs saskaņā ar VK(b)P CK norādījumiem. To ilustrē 1946.gada aprīļa dokuments “Par Rīgas pilsētas 7. rajona izveidošanu (Rīgas Jūrmala)” (LVA, 270.f., 2.apr., 3455.l., 65.lp.).

Zīmīgi, ka lielvalsts mērogam pavisam nelielā “... *jautājumā par Ilūkstes apriņķa Grīvas pilsētas iekļaušanu Daugavpils pilsētas sastāvā*” tiek rakstīts PSRS MP priekšsēdētāja vietniekam V.Molotovam un VK(b)P CK sekretāram G.Maļenkovam (LVA, 270.f., 2.apr., 3456.l., 91.lp.; 3455.l., 117.lp.). V.Lācis un J.Kalnberziņš 1946.gada maijā informē G.Maļenkovu par Latvijas PSR MP un K(b)P lēmumu “Par Liepājas pilsētas rajonēšanu.” Pilsēta tiek sadalīta trijos (Staļina, Kirova, Ļeņina) administratīvos rajonos (LVA, 270.f., 2.apr., 3455.l., 86.lp.). Šajā pašā lietā glabājas V.Molotova atļauja rajonēt Liepāju. Reformas jautājumi tika risināti starp LPSR varas iestādēm, galvenokārt starp TKP un APP sekretariātu, saskaņojot tos ar Maskavu.

Pirmajam reformu sagatavošanas periodam ir raksturīgs tas, ka tiek noskaidroti dažādu speciālistu viedokļi, kas tiek ņemti vērā, veicot administratīvi teritoriālās

reformas. Vēlāk – 40.gadu beigās, kā to rāda vēstures avoti, šāda prakse pakāpeniski izzūd un dominē lēmumi, rīkojumi, pavēles “no augšas”.

3.1.2.3. Ciema padomju izveidošana 1945. – 1946. gadā

Ciema padomju nodibināšana

1945.gadu Latvijas padomju laika pārvaldes politikas realizācijas vēsturē var uzskatīt par vienu no visnozīmīgākajiem. 1945.gada 1.augustā tika pieņemti LPSR APP dekrēti par ciema padomju nodibināšanu Madonas, Abrenes un Ilūkstes apriņķī. 10.septembrī sekoja analogiski dekrēti par Talsu, Tukuma, Kuldīgas, Aizputes, Jēkabpils, Valmieras, Ludzas apriņķi. Visbeidzot, 8.oktobrī ciema padomju izveide noslēdzās ar pagastu teritorijas sadalīšanu Liepājas un Cēsu apriņķī. Latvijas 510 pagasti tika sadalīti 1362 vienībās (skat. pielikumā P.6A attēlu), kuras blakus ciema padomju nosaukumam tika dēvētas arī vienkārši par ciemiem.

E.Dunsdorfs visai trāpīgi norāda uz jēdzienisko neatbilstību, attiecinot šos nosaukumus uz teritoriālām vienībām, atzīmējot, ka pēc būtības ciema padome nav teritorija, bet gan pārvaldes institūcija un ciems ne vēsturiski, ne arī ģeogrāfiski neatbilst administratīvi teritoriālā iedalījuma specifikai (Dunsdorfs, 1986b). Šāds divējāds jauno veidojumu nosaukumu lietojums iezīmē faktu, ka pastāvēja divu veidu teritorijas (pagasti un ciema padomes) ar atšķirīgiem uzdevumiem. Ciema padomēm to nodibināšanas galvenā uzdevuma (kolhozu dibināšana) izpildei sākumā nebija būtisks šo administratīvo vienību teritoriālais, t.i., ar konkrētām robežām saistītais veidols. Svarīgs bija pats administratīvais centrs – ciems kā vieta, kur organizējama vietējā pārvalde. Turklāt šo teritoriju robežas vēl nebija iespējams nekļūdīgi noteikt. Ciema padomju robežas un lielums tika noteikts atkarībā no šādām vispārīgām pazīmēm jeb apsvērumiem: iedzīvotāju skaita, apdzīvotības, iedzīvotāju nacionālā sastāva, sakaru līdzekļu un ceļu stāvokļa (LPSR Ziņotājs 1945., Nr.201). Par paraugu tika ņemti galvenokārt Padomju Savienības Eiropas daļā raksturīgie tur esošo ciema padomju caurmēra parametri. Protams, viens no papildu apsvērumiem ciema padomju nodibināšanai Latvijā bija

tas, ka bija jārada PSRS unitārajam administratīvi teritoriālajam iedalījumam atbilstoša struktūra.

Var likties, ka nekas būtisks ar šo teritoriālā iedalījuma struktūras maiņu nesaistījās, tomēr vēlāko gadu notikumi ļauj saprast šo veidojumu uzdevumus un procesa ietekmi. Oficiālā nostāja pauda ciema padomju izveides nepieciešamību – lai aktīvāk veiktu tautas saimniecības atjaunošanas darbu, lai pārvaldes aparātu tuvinātu iedzīvotājiem, veicinātu iedzīvotāju politisko izglītošanu un labāk apmierinātu kultūras vajadzības (Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

Ciema padomju organizēšana

Ciema padomju organizēšana bija process, kas noritēja divās daļās. Jau 1945.gada 1.martā, t.i., piecus mēnešus pirms Augstākās Padomes Prezidija dekrēta par pirmo ciema padomju dibināšanu, APP apstiprināja dekrētu *“Par pagaidu nolikumu par ciema izpildu komitejām”*. Tajā bija teikts: *“Ciema izpildu komitejas nodibināmas Latvijas PSR apdzīvotās vietās un lauku apvidos kā padomju varas pirmorgāni. Lai tuvinātu padomju varas orgānus darba tautai un to labāk apkalpotu, ciema izpildu komitejas tiek dibinātas politiskās, saimnieciskās un kultūras dzīves centros - lauku apvidos, ņemot vērā sakaru iespējas.”* (Latvijas PSR APP Ziņotājs, 1945, Nr.201). Zīmīgi, ka šis dokuments bija publicēts tikai septembra beigās.

Ciema padomju organizēšanas procesu daudzās tā aspektos var ilustrēt ar arhīva dokumentiem. Visai interesants ir Latvijas PSR APP Sekretariāta Informācijas statistikas nodaļas vadītājas L.Bieziņas ziņojums PSR APP sekretāram K.Priežem 1945.gada 14.jūnijā par ciema padomju organizēšanu (tātad pirms ciema padomju nodibināšanas): *“Pārbaudot Tautas Komisāru Padomes iesūtītos materiālus par organizējamām ciema padomēm, jānāk pie atziņas, ka ne uz vietām, ne TKP ciema padomju organizēšanas jautājumiem nav pieiets ar tādu uzmanību, kā tas būtu vajadzīgs. Īsumā rādīšu galvenos trūkumus, ar kādiem nācies sadurties apstrādājot iesūtītos materiālus, kā arī neskaidrības, kas prasa pēc principiāla atrisinājuma. 1. Nesaskaņas starp TKP lēmumiem un izpildkomiteju iesūtītajiem materiāliem. Tā, piemēram, Jēkabpils apriņķa iesūtītajos materiālos un TKP Lietu pārvaldnieka*

vietnieka Bastina apstiprinātā sarakstā uzrādītas 64 ciemu padomes. Turpretim TKP 1945.g.19.maija lēmumā Nr.484 uzrādīta tikai 61 padome. Vai TKP šo 3 ciema padomju dibināšanu noraidījusi, no iesniegtā materiāla nav redzams. Tāda pati aina Ilūkstes apriņķī: pamatmateriālos uzrādītas 56 padomes, bet tikai 53 -- TKP lēmumā. 2. Sagrozīti ciema padomju nosaukumi, pie kam iesniegtajos materiālos nav nekādu norādījumu, kādēļ tas darīts. Piemēram, TKP lēmumā Zalmenes, Salienas pagastā paredzēta Salamaiskas ciema padome, bet pamatmateriālos ir Salnāja; 1945.g.21.maija lēmumā Nr.445 Valkas apr. Annas pagastā paredzēta Hugo Meijera ciema padome, kaut gan izpildu komiteja nolēmusi to nosaukt par Meiru ciema padomi utt. 3. Nav piegriezta vajadzīgā vērība ciema padomju nosaukumiem. Izvēloties ciema padomju nosaukumus, izpildu komitejas bieži vien nav ņēmušas raksturīgākos attiecīgā vietā un tautā iesakņojušos vārdus, bet dažādus gadījuma rakstura nosaukumus, kuriem nevar atrast nekādu loģisku pamatojumu. Tā, piemēram, Valkas apriņķa Ilzenes pagasta izpildu komiteja nolēmusi vienu no savām ciema padomēm nosaukt par Čonkas ciema padomi, Ludzas apriņķa Zvirgzdenes pag. - Novožogotovska, Naurēnu - Raspuplevas (TKP 1945.g.25.apr. lēmums Nr.402), Rēzeknes apr. Rēznas pag. - Pocelujeva (TKP 1945.g.4.maija lēmums Nr.431). Daudzos gadījumos bez kāda pamata latviskie nosaukumi pārtulkoti pilnīgi vai daļēji krievu valodā. Tā, piemēram, Rēzeknes apr. Kaunātes pag. - Boļšoj Višinskas ciema padome; Varakļānu pag. [Kaunatas pag. - P. Š.] pagasts - Boļšoistrādīgas. 4. Ir gadījumi, kad sastopamas vienāda nosaukuma ciema padomes vienā apriņķī. 5. Ievērojot, ka ar jauno ciema padomju nodibināšanu nāk klāt jauna administratīva vienība, kas, spriežot pēc pagaidu nolikuma par ciema padomēm un rakstiem presē, izpildīs līdzšinējās pagasta izpildu komitejas turpmākās funkcijas, paliek neskaidrs jautājums par pagasta izpildu komiteju turpmākām funkcijām. Ja pagasta izpildu komitejas uz analogijas pamata pielīdzinātu pārējās republikās pastāvošajām rajona izpildu komitejām, tad neskaidrs paliek jautājums par tiem pagastiem, kur būs tikai viena ciema padome. Tā, piemēram, Cēsu apriņķī šādi pagasti ir veseli 9, Valkas - 4, Madonas -6, Valmieras - 19 utt. Atrodu, ka pirms iesūtīto TKP lēmumu apstiprināšanas nepieciešams šo materiālu nodot TKP Orginstruktoru daļai vēlreizējai pārbaudei un apstiprināšanai kā no formālās, tā būtiskās puses, jo katrai kļūdai un nepareizībai, kas varētu tikt pielaiستا, var būt smagas un nepatīkamas sekas, kas var izvērsties politiskās kļūdās. Materiālu apstrādājot, būtu

jāievēro šādi nosacījumi: 1) jauno ciema padomju nosaukumi pārbaudāmi speciālistu – valodnieku komisijā, un abi teksti (latv. un krievu val.) saskaņojami pēc visiem valodas un transkripcijas noteikumiem; 2) neglīti un piedauzīgi nosaukumi nomaināmi ar tam apvidum raksturīgiem un tautā pazīstamiem vietvārdiem; 3) latviešu apdzīvotās vietās izvairīties no krieviskajiem nosaukumiem un nekādā gadījumā nepieļaut salikteņus, kur katra vārda daļa savā valodā; 4) nepieļaut divu vai vairāku vienāda nosaukuma ciema padomju dibināšanu; 5) pārbaudīt dabā un pēc kartēm jauno ciema padomju robežu izvēles lietderību; 6) izstrādāt noteikumus par pagasta kā administratīvas vienības juridisko stāvokli”. (LVA, 290.f., 3.apr., 2.l.,1.-2.lp.)

Šim ziņojumam seko LPSR APP sekretāra K.Priežes vēstule LPSR TKP priekšsēdētājam V. Lācim 1945.gada 27.jūnijā, kas faktiski ir iepriekš citētā dokumenta atreferējums: *“Pārbaudījis Tautas Komisāru Padomes iesūtītos materiālus un lēmumus par organizējamām ciema padomēm, Augstākās Padomes Prezidija Sekretariāts konstatē, ka šajos materiālos ir tik daudz trūkumu, kļūdu un faktu sagrozījumu, ka bez visu to novēršanas TKP lēmumus par ciema padomju dibināšanu nav iespējams apstiprināt.”* (LVA. 290.f., 3.apr., 2.l., 4.-6.lp.)

3.1.2.3. Pagastu loma 1945. – 1949. gadā

Pagasti kā teritoriālas vienības

Nodibinot ciema padomes, pagasti kā vietējās pārvaldes vienības tika saglabāti. Latvijā radās visai savdabīgs administratīvi teritoriālais iedalījums, kur vietējo pārvaldes līmeni pārstāvēja divas paralēlas struktūras, jo tās nebija savstarpēji pakļautas, un katra it kā pildīja savus uzdevumus. Atkarībā no politiskās situācijas un uzdevumiem, to savstarpējās funkcionālās attiecības mainījās. Netiešas pazīmes liecina, ka ciema padomes pašā sākumā bija partijas pirmorganizāciju veidošanas un nedaudz vēlāk – darbības teritoriālās pamatvienības jeb vietas, kurās bija jānorit to politiskajai darbībai. Bet pagastiem bija jārisina galvenokārt praktiskie uzskaites, saimnieciskie u.c. pārvaldes uzdevumi.

Šis teritoriālais iedalījums radīja daudz neskaidrību arī pašiem valsts pārvaldes darbiniekiem, un tika pausts viedoklis, ka pagasti ir likvidējami kā nevajadzīgas teritoriālas vienības. Tomēr tas netika darīts acīmredzot vairāku apsvērumu dēļ. Pirmkārt, varas pārstāvji nesteidzās radīt straujas un radikālas teritoriālas, psiholoģiski ļoti nozīmīgas situācijas maiņas. Otrkārt, līdz kolhozu nodibināšanai pagasti vēl bija nepieciešami, un ne visur pietiekami labi veicās ar partijas pirmorganizāciju izveidi. Treškārt, bija sākts gatavot vidējā pārvaldes līmeņa teritoriju- apriņķu pārveidi mazākās vienībās – rajonos. Tāpēc uzskatīja, ka likvidēt pagastus ir lietderīgi vienlaicīgi ar rajonu nodibināšanu (Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

Sociālistisko kopsaimniecību veidošana un to teritoriālā loma

Pirmajos gados pēc ciema padomju izveides gan iedzīvotājiem, gan dažkārt arī daļai valsts pārvaldes darbinieku nebija skaidrības par ciema padomju un pagastu lomu sadalījumā (LVA, 101.f., 10.apr., 54.l., 24.lp.). Funkciju sadalījums parādījās pakāpeniski. Nepārprotami, viens no galvenajiem praktiskajiem uzdevumiem, kas bija jārealizē ciema padomēm, bija saimniekošanas sistēmas sociālistiskā pārkārtošana laukos, vienkāršāk – bija jāorganizē kolhozi. Kolhoza veidotāji bija pagasta partijas organizācijas vadītāji (Гулян 1967, 291). 1945.gadā Latvijas laukos bija 90 partijas organizācijas, bet 1949.gadā to bija jau aptuveni 5000 (Rutkis 1969). Partijas organizāciju skaits un to darbības vieta bija cieši saistīta ar kolhozu rašanos.

Pirmais kolhozs Latvijā tika dibināts 1946.gada novembrī. 1947.gada 1.jūlijā darbojās 9, 1948.gada 1.janvārī – 50, pavasarī – jau, 189, bet gada beigās – 927 kolhozi. 1949.gads ir pazīstams ar t.s. “masveida kolektīvizāciju”. Latvijas iedzīvotāju masveida deportācijas radīja priekšnoteikumus, lai 1.jūlijā kolhozu skaits sasniegtu jau 3879. Līdz gada beigām to skaita pieaugums bija neliels, sasniedzot 4103, un 1950.gadā, kad bija radīti pavisam 4118 kolhozi, tika atzīts, ka kolektīvizācija pabeigta. Gada laikā, no 1949.gada jūlija līdz 1950. gada jūlijam, kolhozos iesaistīto zemnieku saimniecību īpatsvars pieauga vairs tikai no 77 līdz

90%, bet sējumu platība – no 80 līdz 95% (no kopējās platības Latvijā). Raksturojot procesa dinamiku, šie rādītāji atspoguļo kopsaimniecības kā teritoriālas vienības nozīmes pieaugumu, pārņemot saimnieciskās un arī politiskās dzīves kontrolē gandrīz visus lauku iedzīvotājus un lauksaimniecības zemes.

Ja sākumā nebija skaidrs, vai ciema padome ir teritoriāla vienība, tad, dibinot kolhozus, viss nostājās savās vietās. Pēc būtības par hierarhijā zemākā līmeņa administratīvi teritoriālā iedalījuma vienību kļuva sociālistisko kopsaimniecību teritorija. Ciema padome bija un palika politikas realizācijas vietējais centrs, politiski administratīva vienība. Teritoriālās struktūras attīstībā nozīme bija ne tik daudz ciema padomei kā teritorijai, tātad ar robežām noteiktai ģeogrāfiskās telpas daļai, bet gan administratīvajam ciema padomes centram, ap kuru tika veidots kolhozs. Tādējādi turpmākajos teritoriālā iedalījuma reformu procesos gan līdz 1956.gadam, gan arī turpmākajos gados sociālistisko kopsaimniecību dalīšana un apvienošana bija viens no noteicošajiem faktoriem. Lauku telpas teritoriālā izkārtojuma attīstību ilustrē 4.1. attēls (skat. 4. nodaļā).

3.1.3. RAJONU VEIDOŠANA 1946. – 1950. GADĀ

Teritoriālā iedalījuma pārkārtojumu vietējā līmenī 1946.gadā tikpat kā nebija. Varas iestāžu uzmanība bija vērsta uz pašas pārvaldes funkciju sakārtošanu, kur nozīmīgākais uzdevums tobrīd un arī turpmāk bija sociālistisko kopsaimniecību organizēšana un pārraudzība.

Galvenais darba virziens teritoriālo reformu sfērā bija rajonu iedalījuma sagatavošana. Acīmredzot, bija cerēts visai ātri pabeigt rajonu struktūras veidošanu, jo tika ierobežota citu, mazāka mēroga pārveidojumu veikšana. LPSR APP Sekretariāta vēstulē TKP (1946.gada 20.martā) teikts, ka APP Sekretariātā saņemtajam TKP priekšsēdētāja vietnieka M. Plūdoņa ierosinājumam “... *pievienot Ilūkstes apriņķa Grīvas pilsētu Daugavpilij principā iebildumu nav, bet pašlaik šis jautājums nav tālāk virzāms tā iemesla dēļ, ka mums stāv priekšā rajonēšana.*” (LVA, 270.f., 2.apr., 3455.l., 124.lp.).

Sākumā rajonu veidošana bija iecerēta apriņķu sadalīšanas ceļā. 1946.gadā sakarā ar to, ka apriņķi it kā esot par lieliem, grūti vadāmi, no LPSR MP puses izskan priekšlikumi tos sadalīt mazākos apriņķos (LVA, 270.f., 2.apr., 3456.l., 1.lp.). 19.aprīlī LPSR APP izdod dekrētu par Valkas apriņķa sadalīšanu divos apriņķos, izveidojot jaunu – Alūksnes apriņķi. Tikai nākošā gada rudenī akceptē līdzīgu priekšlikumu un tiek sadalīti Rīgas, Valmieras, Madonas, Daugavpils un Rēzeknes apriņķi, izveidojot jaunus – Ogres, Limbažu, Gulbenes, Krāslavas, Viļānu apriņķus. Apriņķu sadalīšanas procesu “*..ņemot vērā to, ka Daugavpils, Rīgas, Rēzeknes, Valmieras, Madonas apriņķi ir ļoti lielas teritoriālas vienības ar lielu zemnieku saimniecību, pagastu, ciema padomju skaitu, kas atrodas samērā lielā attālumā no apriņķu centriem, kas savukārt rada nopietnas grūtības saimnieciskās un politiskās dzīves vadīšanā apriņķī, lūgt VK(b)P CK sakarā ar priekšā stāvošajām vietējo padomju vēlēšanām atļaut sadalīt šos apriņķus 2 apriņķos..*” (LVA, 101.f., 10.apr., 22.l., 72.-73.lp.). Tomēr tālāka apriņķu teritorijas sadalīšana tika pārtraukta (Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

Turpmākos, aptuveni divus, gadus ilgst rajonu iedalījuma sagatavošana, citu pēc cita izstrādājot daudzus teritoriālās struktūras variantus (LVA, 290.f., 3.apr., 8.C l., 17B l., 17C l., 18.A l., 19.A l., 20. B l., 20. C l.,; 270.f., 2.apr., 3459.l., 3460.l.). Variantu izstrāde balstās uz statistiskās un citas informācijas apkopojumiem, kuri nepārtraukti tiek atjaunoti vai arī, saskaņā ar VK(b)P biroja, LPSR APP un TKP norādījumiem par nepilnībām, tiek veidoti no jauna. Projektu variantus pavada t.s. projektējamo rajonu ekonomiskais raksturojums rādītāju un īsu aprakstu veidā (LVA, 290.f., 3.apr., 8.A l., 8. B l., 8.C l.). 1947.gada “diskusijās” pārsvarā tika pausta sekojoša pieeja: “*Latvijas PSR rajonu administratīvi teritoriālajā organizēšanā vajag turēties pie principa, ka pamatvienība paliek pagasts, bet nevis ciema padome, jo nav vēl precīza ciema padomes ekonomiskā raksturojuma.. nepieciešams noskaidrot rajonu centrus, t.i., to skaitu un nosaukumu.. galvenais princips - dzelzceļu, telefonu un telegrāfu sakari..*” (LVA, 290.f., 3.apr., 17.A l., 1.-2.lp.). Tika uzskatīts, ka rajonēšana pamatvilcienos - projekta līmenī ir gandrīz sagatavota (LVA, 290.f., 3.apr., 17.A l., 1.-2.lp.).

Tomēr 1948.gada nogalē nostādnes būtiski mainījās. Veidojot rajonu teritorijas, tika norādīts, ka jābalstās uz ciema padomju teritorijām, ievācot ziņas un statistisko

informāciju tieši no tām. Jauno administratīvo rajonu projektēšanas darbi, teritoriju sadalīšanas principu un pamatojuma dēļ tika novērtēti kā neapmierinoši, norādot, ka darbs jāsāk no jauna un jāveic daudz nopietnāk (LVA, 290.f., 3.apr., 19.B l., 36.-37.lp.).

Tālākie notikumi saistās ar lauku rajonu "projektēšanu". To iezīmē LK(b)P CK biroja 1948.gada novembra sēžu lēmumi.

- 1) lēmums "Par valsts pārvaldes un saimnieciskā aparāta struktūras vienkāršošanu un lieku un nevajadzīgu organizāciju likvidēšanu Latvijas PSR." Tajā norādīts *"... atzīt par nepieciešamu 1949.gadā veikt rajonēšanu Latvijas PSR. Tā rezultātā tiek likvidēti 25 apriņķi un 510 pagasti, uz kuru bāzes varēs organizēt 62 rajonus, tiem tieši pakļaujot jau esošās 1349 ciema padomes. Lūdzam PSRS MP un VK(b)P CK sankcionēt rajonēšanu Latvijas PSR."*
- 2) lēmums "Par Latvijas PSR lauku rajonēšanu"; kurā teikts *"..Ņemot vērā pieaugušos uzdevumus .. īpaši sakarā ar lauksaimniecības kolektīvizācijas realizēšanu.. Latvijas K(b)P CK birojs nolemj:.. Lūgt VK(b)P CK atļauju 1949. gada septembrī - novembrī veikt Latvijas PSR lauku apvidu rajonēšanu: a) esošo 25 apriņķu vietā izveidot lauku rajonus, b) likvidēt pagastus kā nevajadzīgu starpposmu, c) pārveidot par ciema padomēm tos 55 pagastus, kuri netika sadalīti ciema padomēs"* (LVA, 270.f., 2.apr., 3460.l., 1.-4.lp.).

Turpmāk aptuveni gadu notiek konkrētas iedalījuma struktūras izstrādāšana un rajonēšanas materiālu izskatīšana gan Rīgā, gan Maskavā. 1949.gada 8.oktobrī tiek saņemts VK(b)P CK slēdziens: *"... uzskatām par iespējamu 62 rajonu vietā organizēt 58 rajonus; tiek rekomendēts veikt atsevišķas robežu izlīdzināšanas, cenšoties, kur tas iespējams, veidot rajonus, nelaužot izveidotās apriņķu robežas; organizējamus rajonus sadalīt pa grupām pēc ciema padomju, kolhozu, aramzemes platībās un iedzīvotāju skaita."* (LVA, 270.f., 2.apr., 3460.l., 33.-89.lp.).

Pēdējo projekta variantu izstrāde noslēdzās ar VK(b)P CK 1949.gada 24.decembra lēmumu "Par 58 rajonu nodibināšanu Latvijas PSR" un atbilstošā LPSR APP Dekrēta projekta apstiprināšanu (LVA, 101.f., 12.apr., 26.l., 192.-193.lp.). Un tikai pēc tam - 31.decembrī LPSR AP Prezidijs pieņēma iepriekš akceptēto projektu. Visai zīmīgi, ka jau laikā no 24. līdz 31.decembrim norit sarakste starp PSRS un

LPSR TKP par finansiāliem un citiem praktiskiem rajonu organizēšanas jautājumiem (LVA, 270.f., 2.apr., 3460.l., 1.-4.lp.).

3.1 tabula **Administratīvi teritoriālo vienību skaita izmaiņas PSRS un LPSR 1941. - 1967.gadā**

	1941	1946	1950	1954	1958	1960	1963	1965	1967
Rajonu skaits PSRS	4007	4195	4227	4368	4053		1833		2959
Apriņķu, rajonu skaits LPSR	19 (apr.)	19 (apr.)	58	58	45	32		21	26
Ciema padomju skaits PSRS	70 034	71 114	74 866	73 730	49 716		39 898		40 229
Pagastu, ciema padomju skaits LPSR	516 (pag.)	510 (pag.) 1362 (c/p)	1334	1229 - 708	645	628		553	468

Latvijas teritorija 1950.gadā bija iedalīta 58 rajonos: Abrenes, Aizputes, Aknīkstes, Alojas, Alsungas, Alūksnes, Apes, Auces, Baldones, Balvu, Bauskas, Cēsaines, Cēsu, Dagdas, Daugavpils, Dobeles, Dundagas, Elejas, Ērgļu, Gaujenas, Grīvas, Gulbenes, Ilūkstes, Jaunjelgavas, Jelgavas, Jēkabpils, Kandavas, Kārsavas, Krāslavas, Krustpils, Kuldīgas, Liepājas, Limbažu, Līvānu, Ludzas, Madonas, Maltas, Neretas, Ogres, Pļaviņu, Preiļu, Priekules, Rēzeknes, Rīgas, Rūjienas, Saldus, Saulkrastu, Siguldas, Skrundas, Smiltenes, Talsu, Tukuma, Valkas, Valmieras, Varakļānu, Ventspils, Viļānu un Zilupes. Gada pirmajos mēnešos notika intensīva jaundibināto teritoriju vadības organizēšana (LVA, 270.f., 2.apr., 3460.l., 33.-89.lp.).

Rajonu veidošanas projekti 40.gadu beigās liecina par tā brīža pieeju teritoriālo pārvaldes vienību veidošanā visā PSRS. Rajonu apveidi tika iecerēti saskaņā ar

Valsts plāna komisijas prasībām, sekojot saimnieciskās politikas kursa maiņai. Rajoni tiek uzlūkoti par tautsaimniecības vadības struktūrām. Kritēriji, lai noteiktu to apveidus, ir visai vienkārši – ciema padomju, kolhozu un iedzīvotāju skaits, aramzemes platības u.c. (LVA, 270.f., 2.apr., 3460.l., 1.-4.lp.). Projektu variantus pavada t.s. projektējamo rajonu ekonomiskais raksturojums atsevišķu rādītāju un aprakstu veidā. (LVA, 290.f., 3.apr., 8A1., 8B1., 8C1). Līdz ar politiskā kursa maiņu, akcentējot lauksaimniecības prioritāti, domājams, bija noteikts aptuvenais Latvijā izveidojamo lauku rajonu skaits, kuri ir izveidojami Latvijā. Par to netieši, bet uzskatāmi liecinā PSRS kopējās administratīvo rajonu skaita izmaiņas (Šķiņķis, Šķiņķe 1997).

3.1.4. TERITORIĀLO STRUKTŪRU MAIŅAS 1950. - 1956. GADĀ

Jau 40.gadu beigās, bet jo spilgtāk 50.gados iezīmējās administratīvi teritoriālā iedalījuma piemērošana direktīvām prasībām un norādēm no PSRS centrālo varas iestāžu puses, radot ne tikai “standartizētu”, citām PSRS daļām līdzīgu struktūru, bet arī cieši sekojot teritoriālā iedalījuma maiņām visā valstī. Visai zīmīgs ir mēģinājums ieviest Latvijas teritorijas iedalījumā vēl arī apgabalu. No 1952.gada aprīļa līdz 1953. gada aprīlim pastāvēja Rīgas, Liepājas un Daugavpils apgabals. Tomēr šāds iedalījums izrādījās lieks, jo Latvija bija par mazu, lai varētu pamatot un nodrošināt vēl vienu pārvaldes līmeni.

40.gadu teritoriālo reformu ēra tikko bija noslēgusies ar mazo lauku rajonu izveidošanu. 1950.gada pirmajā pusē, pabeigušas organizēt jauno teritoriālo vienību darbību, gada otrajā pusē varas iestādes sastapās ar jauniem uzdevumiem “... veicot kolektivizāciju, bija sperts liels solis lauksaimnieciskās ražošanas koncentrācijas virzienā. Pirmajos gados 75% no visiem kolhoziem bija “sīki arteļi” kuru sējuma platība bija mazāka par 300 ha. Mazās kolhoza platības traucēja efektīvi izmantot tehniku” (LVA, 290.f., 3.apr., 19.B l., 293.lp.).

1950.gada 7.jūnijā PSRS MP pieņēma lēmumu par sīko kolhozu apvienošanu. 28.jūnijā līdzīgu dokumentu akceptēja LPSR MP. Līdz ar to 1950.gada beigās pēc “masveidīgas kolhozu palielināšanas Latvijā un citās padomju republikās” bija

vairs tikai 1794 kolhozi Pēc 1950.gada kolhozu palielināšana jeb apvienošana turpinājās, bet jau lēnākos tempos - vidēji aptuveni par 50 vienībām gadā. 1955.gadā to skaits saruka no 1452 līdz 1414, 1956.gadā - līdz 1391. Gandrīz tieši proporcionāli kolhozu skaita samazināšanai saruka ciema padomju skaits.

Apvienojot kolhozus, nemitīgi nācās pārskatīt ciema padomju robežas: *“... kad kolhozu saimniecības robežas nesakrīt ar ciema padomju robežām, tas apgrūtina vadību, uzskaiti. ... tāpēc robežas jāprecizē..”* (LVA, 270.f., 2.apr., 3462.l., 1.lp.). Līdz ar kolhozu palielināšanu daudzas ciema padomes kļuva liekas. Piemēram, 1956. gada 26.decembrī Latvijas K(b)PCK izskatīšanai tiek iesniegts APP dekrēta projekts *“... par 88 ciema padomju likvidēšanu, kurām kolhozu palielināšanas rezultātā savā teritorijā vairs nav atsevišķa kolhoza un kolhoza centra. Šādu ciema padomju likvidēšana un to teritoriju pievienošana līdzās esošajām ciema padomēm pamatota arī ar to, ka lielākajā daļā no projektā uzrādītajām ciema padomēm atradās nenozīmīgs kolhoznieku sētu, skolu un kultūras iestāžu skaits”* (LVA, 270.f., 2.apr., 3462.l., 6.-12.lp.).

Situāciju un tā laika notikumus raksturo LPSR MP priekšsēdētāja vietnieka M.Plūdoņa skaidrojums LPSR APP *“..par ciema padomju robežu precizēšanu Latvijas PSR”* 1951.gada 22.februārī: *“..ciema padomju administratīvās robežas tika noteiktas 1945.gadā sakarā ar to, ka pirmoreiz Latvijas PSR tika organizētas ciema padomes. Tajā laikā nebija kolhozu, bija pagasti un ciema padomju robežas tika noteiktas veco pagastu robežās”* .

Ar kolektivizācijas pabeigšanu pamatā 1949.gadā daudzas ciema padomju administratīvās robežas nesakrīt ar kolhozu zemes izmantošanas ārējām robežām, tā kā zemnieku saimniecības apvienojās kolhozos ne pēc ciema padomju robežu principa, bet gan pēc zemes izmantošanas ērtību principa.

Kolhozu palielināšana 1950.gadā ienesa vēl lielāku robežu nesakrītību ciema padomju un kolhozu robežās. 88 ciema padomju teritorijās nebija neviena vesela kolhoza un kolhoza centra, bet citu kolhozu teritorijā atradās pat 2-3 ciema padomes, ir konkrēti piemēri. Rēzeknes rajonā 13 ciema padomju teritorijā nav savu kolhozu. *“Ir nepieciešams precizēt ciema padomju robežas un, precizējot tās,*

nepieciešams ciema padomju administratīvās robežas sakārtot atbilstoši palielināto kolhozu zemes izmantošanas robežām. Ja ciema padomes priekšsēdētāja un sekretāra darba alga paliks iepriekšējā, tad ciema padomju skaita samazināšana un to teritorijas palielināšana nav mērķtiecīga, jo, ņemot vērā kolhozu saimniecību izkaisītību, ciema padomju darbinieki ar mazu atalgojumu nespēs apkalpot iedzīvotājus.” (LVA, 270.f., 2.apr., 3463.l., 27.- 32.lp.).

Visus turpmākos gadus, ritot kolhozu apvienošanai, notiek atsevišķu ciema padomju likvidēšana pēc *“..pamatprincipa - lai katra kolhoza izmantojamā zeme pilnībā un visas kolhoza viensētas ieietu vienas ciema padomes administratīvi teritoriālajās robežās”* (LVA, 270.f., 2.apr., 3466.l., 1.-4.lp.).

Teritoriālās struktūras maiņas ir pastāvīgā PSRS varas iestāžu kontrolē, LPSR APP lūdz PSRS APP akceptēt iedalījuma projektus, to pamatojot un skaidrojot ar Latvijas apstākļu specifiku. Maskavas iestāžu veiktā uzraudzība un rekomendācijas ir vērstas uz to, lai *“..ciema padomes teritorijā atrastos ne mazāk par vienu kolhozu un lai kolhozu robežas neizietu ārpus .ciema padomes teritorijas robežām”* (LVA, 290.f., 3.apr., 37.l., 43., 46.lp.).

Paralēli kolhozu apvienošanai, notika ne tikai ciema padomju robežu saskaņošana ar jaunizveidojušos kopsaimniecību teritorijas robežām, ievērojot jau notikušās izmaiņas, bet tika plānota arī ciema padomju skaita būtiska samazināšana. LPSR AP un PSRS AP sarakstes materiāli liecina par vairākiem visai straujas ciema padomju skaita samazināšanas variantiem. 1952.gadā, kad ir vairs tikai 1229 ciema padomes, tiek spriests par to skaita samazināšanu līdz 637 (1. variants) vai 634 (2. variants). Līdzīgas teritoriālo pārveidojumu skaita un struktūras maiņas raksturo dokumentos minētie skaitļi par citām PSRS republikām (Lietuvā paredzēts veidot - 1261, Igaunijā - 320 ciema padomes). (LVA, 270.f., 2.apr., 3467.l., 4.lp.).

Latvijas sadalījums 58 rajonos nebija galīgs. LPSR APP dekrēts 1955.gada 6.decembrī noteica Grīvas rajona, 1956.gada 30.martā – Apes, Dundagas, Varakļānu rajona likvidēšanu, bet 1956.gada 7.decembrī Aknīstes, Alojas, Alsungas, Cesvaines, Elejas, Gaujenas, Jaunjelgavas, Neretas, Saulkrastu rajona likvidēšanu. Tādējādi 1956.gada beigās Latvijas teritorija bija sadalīta 45 rajonos.

3.2. REĢIONĀLĀ POLITIKA UN EKONOMISKO RAJONU VEIDOŠANA

Periods no 1955./56. līdz 1972./73. gadam ir laiks, kad ekonomisko rajonu veidošana iezīmēja galvenās tendences reģionālajā politikā Latvijā. Gan pirms, gan arī pēc šī laika posma tautsaimniecības vadības teritoriālā organizācija bija ļoti būtisks attīstības faktors, tomēr šajā laikā teritoriālās struktūras un to veidošana atbilstoši ekonomiskās attīstības prasībām bija nozīmīgs mērķu sasniegšanas instruments.

3.2.1. EKONOMISKIE RAJONI, TO VEIDOŠANA UN LOMA

Priekšstats par to, kas ir ekonomiskais rajons, teorētiskā ziņā līdz 60.gadu vidum tikpat kā nemainījās. Par pamatu tika ņemtas VCIK Prezidija pieņemtās, M.Kaļiņina vadītās rajonēšanas komisijas 1921. – 1922.gadā sagatavotās tēzes. Saskaņā ar tām rajons ir teritoriāls “ražošanas kombināts”, kas aptver daudzveidīgas rūpniecības un lauksaimniecības nozares, to raksturo specializācija tādu produktu ražošanā, kas ekonomisko nosacījumu kopumā un dabas priekšnosacījumos var tikt radīti ar vismazāko darba patēriņu. Rajonu sadalīšanā svarīga bija to specializācijas noteikšanā attīstības plānu izstrādāšanai un vadībai. 50.gadu sākumā, pamatojot Latvijas rajonēšanas shēmas projektu, tā autors V.Pūriņš raksta: *“Izskatot rajonu saimniecisko specializāciju, primārā loma ir rūpniecības nozarēm .. galvenā problēma ir pareiza rūpniecības kā vadošās tautsaimniecības nozares izvietošana. Tas nozīmē, ka, pirmkārt, uzmanība jāpievērš lielās vissavienības nozīmes rūpniecības izvietošanai ..”* (Пурин 1953).

Lai izveidotu zinātniski pamatotus ekonomiskos rajonus, kas, balstītos uz ražotājspēku teritoriālo organizāciju un tādējādi ļautu palielināt darba ražīgumu, tika dots uzdevums izstrādāt Latvijas ekonomiskās rajonēšanas shēmu. Pirmā tika izstrādāta 40.gadu otrā pusē, veidojot 8 rajonus. Nākošo shēmu izstrādāja 1950.gadā, nosakot 9 ekonomiskos rajonus. 1952. un 1953.gadā neatkarīgi no zinātnisko iestāžu projektiem tika pieņemts, ka pastāv 3 ekonomiskie rajoni -

Rīgas, Liepājas un Daugavpils apgabals. Pēc apgabalu likvidēšanas 1953.gadā LPSR ZA Eknomikas institūtam uzdeva izstrādāt jaunu rajonēšanas shēmu. Tika izveidoti 3 rajoni, kurus savukārt sadalīja 9 apakšrajonos. Šo shēmu (Ventspils, Liepājas, Rīgas, Jelgavas, Valmieras, Jēkabpils, Daugavpils, Rēzeknes, Gulbenes ekonomiskais rajons), tāpat kā iepriekšējās, praksē neizmantoja. Līdzīgs liktenis piemeklēja vairākas citas 50.gadu beigās, 60.gadu sākumā un vidū izstrādātos projektus.

Laikā no 1969. līdz 1973.gadam LPSR Valsts plāna komisijas uzdevumā izstrādāja Latvijas PSR ekonomiskās rajonēšanas un rajonu attīstības shēmu, kas 1974.gadā tika apstiprināta LPSR Ministru padomē. Šo shēmu ieteica ieviešanai republikas tautas saimniecības teritoriālās plānošanas un statistikas praksē. 8 ekonomisko rajonu (reģionu) shēma tika izmantota, izstrādājot LPSR tautas saimniecības plānu laika posmam no 1976. līdz 1990.gadam. Veidojot ekonomiskos rajonus, to centri (reģionālie centri - Gulbene, Jēkabpils, Valmiera u.c.) tika uzlūkoti par galvenajām rūpniecības un darba spēka koncentrācijas vietām, kas paredzēja ievērojamu iedzīvotāju pārvietošanos. Gluži tāpat kā tika plānota iedzīvotāju pārvietošana no viensētām uz ciematiem, arī lielāko pilsētu attīstība tika saistīta galvenokārt ar plānveidīgu rūpniecības darbaspēka izvietošanu. Cilvēks kļuva par "ražošanas spēku" sastāvdaļu (Šķiņķis, Šķiņķe 1997).

Ekonomisko rajonu loma formāli izpaudās valsts plāna sastādīšanā - tā teritoriālās piesaistes izteiksmē. Praksē tas nozīmēja, ka administratīvi teritoriālās vienības tiek veidotas kā ekonomiski vienotas vienības, kas ir vadāmas un saskaņojamas ar atbilstošo administratīvo struktūru. Tādējādi, līdz ar tautsaimniecības attīstības kursa maiņām tika prasīts zinātniski pamatots ekonomikas vadības teritoriālais iedalījums ekonomiskajos rajonos un līdz ar to jauns administratīvi teritoriālais iedalījums. Vienlaicīgi tika atzīts, ka administratīvi teritoriālo iedalījumu nav ieteicams mainīt bieži, jo tas sarežģī uzskaiti, rada organizatoriskas grūtības utt. (Алампиев, 1962). Kaut arī tika izstrādātas vairākas rajonēšanas shēmas, tās tikpat kā netika izmantotas, jo saimnieciskās un pārvaldes politikas maiņa notika straujāk nekā rajonēšanas shēmu izstrāde. Turklāt Latvijas apstākļiem izstrādātā rajonēšana neatbilda mainīgām PSRS mērogā unificētām prasībām.

Ekonomisko rajonu loma PSRS un Latvijā bija ļoti liela. Galvenokārt tā izpaudās tautsaimniecības plānošanas un lēmumu par izvietojumu (darba spēku utml. - P.Š.) pieņemšanā. Valsts plāna komisijas uzdevumā 40. - 50.gados Latvijā sāka veidot tautsaimniecības vadības rajonus, kuriem tikai vēlāk atbilstoši pieskaņoja politiski administratīvo rajonu iedalījumu. Neatkarīgi no administratīvo rajonu pārvaldes reformām jau kopš 40.gadu otrās puses Latvijā sākās hierarhiski organizēta, koncentrēta iedzīvotāju (kā ražošanas spēka) un apdzīvoto vietu izvietojuma regulēšana tautsaimniecības nozaru, galvenokārt lauksaimniecības, plānu izpildes ietvaros (LVA, 693.f., 1.apr., 81.l.).

Lai gan formāli pastāvēja ekonomiskie rajoni ar savām robežām, vienmēr bija administratīvie rajoni, kuri tika uzskatīti arī par tā vai cita līmeņa ekonomiskajiem rajoniem. Jo tie saskaņā ar teoriju ir bijuši veidoti atbilstoši ekonomiskās rajonēšanas principiem. Šī dīvainā nekonsekvence saistījās ar praksi tādējādi, ka to vienmēr zinātniski pamatoja. Administratīvie rajoni vienmēr tika izmantoti kā tautsaimniecības plānošanas, vadības un kontroles teritoriālās vienības. To vislabāk apliecina tautsaimniecības attīstības plānu gatavošana un izpildes kontrole, kur rajonu teritorija bija organizācijas vienība daudzajiem nozaru plānojumiem (LVA, 693.f., 5.apr., 151.l., 32.l., 33.l., 34.l., 35.l.). Latvijā neliels izņēmums bija neilgi pastāvējušie apgabali, kas pildīja analogisku lomu (LVA, 693.f., 5.apr., 29.l.).

Mainoties administratīvo rajonu iedalījumam, mainījās ekonomiskie nosacījumi teritorijas attīstībai, ko noteica lēmumi par kapitālieguldījumu (pamatā rūpniecības izvietojumam). Tā kā tautsaimniecība tika organizēta teritoriāli, vēlāk, mainoties ekonomiskajai politikai, radās nepieciešamība organizēt plānoto tautsaimniecību jaunā teritoriālā izkārtojumā, un tāpēc bieži tika izteikti jauni priekšlikumi par administratīvā iedalījuma reformām (Šķiņķis, Šķiņķe 1997).

3.2.2. TAUTSAIMNIECĪBAS VADĪBA, PLĀNOŠANA UN TERITORIJAS

3.2.2.1. Tautsaimniecības vadības jautājumi

Līdz ar padomju varas nodibināšanu Latvijā, bez jaunas teritoriālās pārvaldes izveides, otrs svarīgākais uzdevums bija tautsaimniecības vadības sistēmas radīšana. Saimnieciskās dzīves kārtošana un vadība kļuva par pārvaldes pastāvīgu uzdevumu. Tautsaimniecības vadības sistēma tika veidota ciešā saistībā ar administratīvi teritoriālo struktūru. Tā izpilde sākās jau 1940.gadā ar iedzīvotāju uzskaiti. Sākot no 1940.gada augusta, Maskavai tika pieprasītas ziņas un daudzi pārskati par administratīvi teritoriālo struktūru un iedzīvotājiem (LVA, 277.f., 1.apr., 48.l., 1.lp.). Informācija bija nepieciešama vietējo padomju vēlēšanu sagatavošanai un saimnieciskās vadības nodibināšanai (LVA, 101.f., 2.apr., 429.l.). 1940.gada 12.novembrī no Maskavas tika saņemts norādījums, ka 1941.gadā jāveic iedzīvotāju mehāniskās kustības ikmēneša uzskaitē pēc programmas, ko ar pavēli apstiprināja PSRS Valsts plāna Tautsaimniecības uzskaites centrālā pārvalde (LVA, 277.f., 1.apr., 48.l., 74.lp.). Jautājums par iedzīvotāju mehānisko kustību tiek apspriests bieži. Iedzīvotāji un to pārvietošanās, uzskaites sistēmas izveide nepārprotami ir būtisks ražošanas spēku izvietojuma plānošanas jautājums gan 1940. gadā, gan visā turpmākajā padomju varas periodā.

Ja sākumā Latvijā administratīvi teritoriālā iedalījuma pārkārtošana bija veidota, galvenokārt, politiskās kontroles nodibināšanai, tad vēlāk teritorijas arvien lielākā mērā pildīja saimnieciskās vadības vienību lomu. Skatījums uz tā un vēlākā laika saimnieciskās dzīves notikumiem visbiežāk aprobežojās ar īpašuma un ražošanas struktūras maiņu. Var vērst uzmanību uz to, ka tās bija tikai jaunās situācijas ārējās izpausmes. (Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

Saimnieciskā politika balstījās uz priekšstatiem par ekonomikas primāro un noteicošo lomu. Ekonomisko nosacījumu veidošana netieši, bet būtiski veicināja pārmaiņas. Saimniecības attīstība bija iecerēta tikai kā nemitīgi pilnveidojama, jauniem apstākļiem piemērojama vadības sfēra (Šķiņķis, Šķiņķe 1997).

Latvija kopš pirmajiem padomju varas gadiem tika iekļauta PSRS tautsaimniecības plānošanas sistēmā, kas prasīja pa nozarēm direktīvi noteikto ekonomiskās attīstības rādītāju izpildi. Šie rādītāji tika regulāri prasīti no PSRS Tautas komisāru padomes (TKP) un Vissavienības Komunistiskā (boļševiku) partijas Centrālā komitejas (VK(b)PCK), par ko liecināja no Maskavas sūtītie lēmumi un norādes (piemēram, par mašīnu traktoru stacijām (MTS), par nodokļiem, par sējumiem u.t.t.) (LVA, 270.f., 1.apr., 34.l.). Šis kontroles rādītāju kopums tika dēvēts par tautsaimniecības plānu.

Pirmajos pēckara gados plānošana turpinājās direktīvu un to izpildes kontroles režīmā. 40.gadu otrajā pusē sakarā ar jaunā administratīvo rajonu iedalījuma projektēšanu priekšplānā izvirzījās prasības pēc kompleksi attīstības orientieriem, proti, kapitālieguldījumu virziens un darba ražīgums (LVA, 270.f., 2.apr., 3460.l., 106.lp.). Tajā pašā laikā ar PSRS Ministru padomes priekšsēdētāja vietnieka Molotova parakstu tika apstiprinātas visniecīgākās resursu normas jauno administratīvo vienību nodrošināšanai (LVA, 270.f., 2.apr., 3460.l., 84.lp.).

Plašāk pazīstamā tautsaimniecības plānošana piecgadu ciklos izpaudās galveno attīstības rādītāju, normu noteikšanā visām nozarēm. Sakarā ar politiski noteiktām prioritātēm 50.gados iezīmējās noteiktu attīstības jomu, galvenokārt lauksaimniecības, plānu izstrāde. Tā tika radīts tautsaimniecības piecgadu plāns lauksaimniecības attīstībai 1951. – 1955.gadam, atsevišķi – 1952., 1953.gadam, atsevišķi - apgabaliem un rajoniem (LVA, 270.f., 2.apr., 15., 16., 18., 29., 32., 33., 34., 35.l.).

50. gadu otrajā pusē īpaši plāni tika izstrādāti lauksaimniecības nozares ietvaros - perspektīvā plāna projekts lauksaimniecības, rajonu centru, mazo pilsētu un ciematu elektrifikācijai LPSR 1956. – 1965.gadam (LVA, 693.f., 3.apr., 10.l), Latvijas PSR lauksaimniecības ražošanas rajonēšanas plāns 1956. – 1960.gadam (LVA, 693.f., 5.apr., 156.l).

50.gadu sākumā spilgti iezīmējās reģionāli vērstie attīstības uzdevumi, proti, radīt savstarpēji saskaņotu politiski un saimnieciski administratīvo ģeogrāfiskās telpas struktūru. *“..valsts administratīvi teritoriālās uzbūves sistēmas pamatā ir liekams*

ekonomiskās rajonēšanas princips. Šī principa realizēšanu nosaka tas, ka – administratīvi teritoriālās vienības tiek veidotas kā ekonomiski organizētas vienības, ņemot vērā ne tikai to dabas, saimnieciskos un citus resursus, bet arī to attīstības perspektīvas ..” (Административно территориальное деление СССР 1967).

3.2.2.2. Tautsaimniecības vadības teritorijas

Kopš padomju valsts pirmsākumiem administratīvās teritorijas pamatā tika uzlūktas par tautsaimniecības vadības vienībām. Tas tika daudzviet atkārtots, atsaucoties uz Ļeņina rakstīto: *”Sociālistiskai valstij, risinot politiskos, saimnieciski organizatoriskos un kultūras uzdevumus, ir svarīgi iedzīvotājus sadalīt ne tikai pēc teritoriālā principa. Administratīvi teritoriālā iedalījuma sistēma šeit organizatoriski saistīta ar visracionālāko ražošanas spēku izvietošānu, sociālistiskas ekonomikas radīšanu un tās attīstību, kas balstīta uz visas valsts plānu vienotas politiskās un saimnieciskās vadības nosacījumos.”* (Административно территориальное деление СССР 1967)

3.2.2.3. Nozaru plānošana un teritorijas

Visu pēckara laiku plānošanai izvirzītais pamatuzdevums bija ražošanas spēku attīstība un izvietojums (LVA, 504.f., 1.apr., 10.l., 30.-36.lp.). Valsts plāna saturu veidoja direktīvi skaitļos izteikti rādītāji. Plāna izstrāde balstījās uz nozares attīstības uzdevumiem. Tos pamatvilcienos norādīja Maskava. Savukārt nozares uzdevumi izrietēja no politiskām nostādnēm, ko pauda komunistiskās partijas dokumenti. Uzdevumi tika konkretizēti, balstoties uz pamatrādītājiem, teritorijas ekonomisko raksturojumu, kas savukārt tika veidots gan pēc nozarēm, piemēram, transports, sakari, tirdzniecība, kultūra, veselības aizsardzība, gan pēc attīstības jomām jeb attīstības politikas sfērām, galvenokārt rūpniecība, lauksaimniecība, gan pēc rajoniem un republikas nozīmes pilsētām (LVA, 1381.f., 1.apr., 89.l.; 693.f., 1.apr., 255.l., 54.l.).

Galvenais valsts plānošanā bija nozare, bet ekonomiskie rajoni savukārt bija nozīmīgākais telpiskais ietvars lēmumu pieņemšanai (LVA, 1381.f., 1.apr., 8.l.). Valsts plāna institūcijas bija sadalītas atbilstoši nozarēm - lauksaimniecības, rūpniecības u.c. Valsts plāna komisijas nodaļas kopā ar rajonu un pilsētu vadību atbildēja par visu plašo saimnieciskās dzīves spektru. Tās pārraudzīja pilsētu ģenerālplānu izstrādi, pilsētu celtniecību, rajonu centru izveidi (LVA, 693.f., 1.apr., 496.l.1, 12.lp). Latvijas PSR Valsts plāna komisijas Lauksaimniecības nodaļa 50. un 60.gados piecgadu plānu ietvaros pastāvīgi nodarbojās ar dažāda veida uzskaiti (LVA, 693.f., 5.apr., 56.l., 12.lp) un lauksaimniecības rajonēšanu, kas balstījās uz kolhozu un sovhozu iedalīšanu teritoriālās zonās, ņemot vērā lauksaimnieciskās ražošanas specializāciju (LVA, 693.f., 5.apr., 56.l., 1.-8.lp.). Īpaša Valsts plāna komisijas darbības joma bija tautsaimniecības plānu koriģēšana, pārskatu gatavošana sakarā ar administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņām (LVA, 693.f., 1.apr., 496.l.1, 133.lp., 155.-157.lp).

60.gados, kad aktuālo jautājumu lokā parādījās teritoriālā iedalījuma maiņas un visā PSRS izvirzīja uzdevumus kompleksai plānošanai administratīvo rajonu ietvaros, viens no ievērojamākajiem plānošanas teorētiķiem Padomju Savienībā A. Kolotijevskis ekonomisko un administratīvo rajonu saistību pamatoja balstoties uz ļeņinisko tēzi: *“Valsts teritoriālās organizācijas – teritoriālā dalījuma – pamatā jābūt objektīvi pastāvošajiem ekonomiskajiem rajoniem”* (Колотиевский 1969).

3.2.3. TAUTSAIMNIECĪBAS VADĪBAS POLITIKA UN ADMINISTRATĪVO RAJONU VEIDOŠANA (1953 –1967)

Izmaiņas Latvijas administratīvajā iedalījumā kopš 50.gadiem cieši saistītas ar politikas maiņām PSRS mērogā. Līdz 1953.gadam tautsaimniecības plānošana un vadība PSRS bija ļoti centralizēta. No 1953. līdz 1957.gadam tika veikti pasākumi plānošanas un vadības decentralizācijas virzienā. Līdz ar kolhozu apvienošanu tika pārkārtota lauksaimniecības vadība, tika pārdalītas rūpniecības uzņēmumu kontroles un vadības funkcijas starp vissavienības un republiku valdībām, radot jaunas ministrijas padomju republikās. Reformas radīja sajukumu un nedeļa

cerētos panākumus. Netika izpildīts 6.piecgades plāns un bija apdraudēta 7.piecgades plāna izpilde (Miezkowski 1967). Latvijā šajā laikā, turpinoties kolhozu un ciema padomju apvienošanai, saskaņā ar nostādnēm par lauksaimniecības vadības uzlabošanu, tika palielināti lauku rajoni. 1955. un 1956.gadā, likvidējot 13 rajonus, izveidoja rajonu iedalījumu 45 vienībās.

Vēl līdz 1955. - 1956.gadam valsts plāna izstrāde un tautsaimniecības vadība tika realizēta administratīvo rajonu teritorijās. Tomēr teritoriālā iedalījuma struktūra nebija īpaši svarīgs faktors direktīvai saimniecības nozaru vadībai. Ekonomiskā plānošana un rajonēšana noritēja saskaņā ar politiski nosacīto administratīvo vienību izveidi. Līdz 50.gadu vidum administratīvo vienību struktūra tika veidota politisko mērķu izpildei. Latvijā tie bija kolektivizācijas, viensētu likvidēšanas, industriālo pilsētu radīšana u.c. mērķi, kuri lielākajā PSRS teritorijas daļā bija realizēti jau 30.gados (Miezkowski 1967).

1957.gadā PSKP CK prasīja tautsaimniecības vadības veida maiņu. Tika izvirzīts “*ekonomiskās vadības teritoriālais princips*”, kuram vajadzēja nomainīt iepriekš pastāvējušo “*ražošanas nozaru principu*” (Ведомости Верховного Совета СССР 1957-11). Saskaņā ar PSRS AP 10.maijā pieņemto likumu izveidoja jaunu PSRS ekonomisko rajonu dalījumu. Visa Latvijas teritorija ietilpa vienā no tiem. Ekonomiskās vadības teritoriālā principa ieviešana dzīvē nozīmēja to, ka ražošanas vadība tika dalīta starp PSRS nozaru ministrijām un vietējo ekonomisko rajonu pārvaldes iestādēm, respektīvi Latvijas PSR ministrijām. Tām bija jāuzņemas lielāka atbildība par uzņēmumiem un saimniecībām republikas teritorijā. Atbilstoši palielinājās vietējo administratīvo rajonu loma, un to partijas komitejas bija atbildīgas par vietējo ekonomisko dzīvi un kontrolēja uzņēmumu vadību.

Ekonomiskās vadības reformas nedeva gaidītos rezultātus, jo, centrālās birokrātijas lomai samazinoties, būtiski palielinājās vietējo pārvaldes iestāžu rīcības brīvība. Jau 1959.gadā PSKP 21.kongresā N.Hruščovs vērsās pret vietējās pārvaldes lomas palielināšanos (Хрущев 1959). Kopš 1959.gada arvien vairāk funkciju atkal pārņēma centrālās pārvaldes iestādes. Vienlaikus ar tālāku atbildības pārdali esošās saimnieciskās un politiskās pārvaldes sistēmas ietvaros tika rekomendēts veikt administratīvo teritoriju palielināšanu. Visā PSRS aptuveni divkārt (no 100 līdz 47)

samazināja ekonomisko rajonu skaitu un gandrīz par trešdaļu – administratīvo rajonu skaitu (skat. 3.1 tab.). Viskrasākā teritoriju skaita samazināšana notika 1959. un 1962.gada beigās. Teritoriju palielināšana tika saistīta ar mērķi dalīt uzdevumus starp lielajiem ekonomiskajiem rajoniem tautsaimniecības ilgtermiņa (5 – 10 gadi) plānošanā un mazajiem ekonomiskajiem, vienlaikus – administratīvajiem rajoniem – īstermiņa plānošanā un saimnieciskajā vadībā. Šajā periodā Latvijā 45 lauku rajonu vietā izveidoja 21 rajonu (skat. 2.2 tabulu – 2. nodaļā).

Pēc PSRS politiskās vadības nomaiņas 1964.gadā, uzsākot jaunu tautsaimniecības vadības sistēmas pārkārtošanu 1965.gadā, iepriekšējo gadu reformas tika novērtētas kā nepārdomātas un kļūdainas. Tika izvirzīts uzdevums novērst pieļautās kļūdas un pārkārtot tautsaimniecības vadību pēc nozaru principa. Kļūdu labošana izpaudās arī administratīvo rajonu skaita palielināšanā visā PSRS un arī Latvijā. 1967.gadā noslēdzās 20 gadu periods ar vairākkārtējām apriņķu un rajonu teritoriālā iedalījuma reformām. 1967.gadā Latvijā radītais rajonu administratīvais iedalījums pamatvilcienos ir saglabājies līdz mūsdienām.

3.3. REĢIONĀLĀ POLITIKA UN LAUKU APDZĪVOJUMA REGULĒŠANA

Latvijas lauku apdzīvojuma pārkārtošanas politika aizsākās jau 1940.gadā. Tā turpinājās visu padomju varas laiku, bet visizteiktāk – kā specifiska teritoriālā stratēģija tā iezīmējās 50 – 70 gadu periodā. Tā vistiešāk skāra lauku iedzīvotājus un netieši, bet sociāli ļoti būtiski pārveidoja pilsētas un citas lielākās apdzīvotās vietas.

Vēlēšanu apgabalu veidošana 40. gados un apdzīvojuma īpatnības Latvijā

Pirmie iecerētie teritoriālie jaunveidojumi padomju Latvijā 1940. un 1945.gadā bija PSRS Augstākās Padomes vēlēšanu apgabali. (LVA, 791.f., 1.apr., 42.l.) Pirms to radīšanas politiskās kontroles nodibināšanai vajadzēja veidot iedzīvotāju uzskaites sistēmu. Jau pašā sākumā acīmredzot radās grūtības pielāgot Latvijas situāciju unificētajam PSRS iedalījumam: *“Sakarā ar to, ka LPSR ir savas īpatnības, būtu vēlams izsaukt atbilstošu mūsu darbinieku, kas varētu dot nepieciešamos skaidrojumus, lai veidotu vēlētāju apgabalus.”* (LVA, 277.f.,1.apr., 48.l., 1.lp.) Latvijas apdzīvojuma īpatnības rada neskaidrības uzskaites veidotājiem Maskavā. *“Kas attiecas uz jautājumu par pagastu centriem, jāatzīmē, ka tādi vārda pilnā nozīmē neeksistē, ja par tādu neuzskata pagasta namu.”* (LVA, 277.f.,1.apr., 48.l., 45.lp.).

“Sakarā ar Latvijas PSR Augstākās Padomes pieprasījumu Latvijas PSR Tautsaimniecības statistikas pārvaldei steidzami nepieciešamas ziņas, kas raksturotu ciemu nozīmi..” (LVA, 277.f.,1.apr., 48.l., 45.lp.). Tiek pieprasītas ziņas par vēlēšanu vecuma iedzīvotājiem un sniegtas pieprasītās ziņas par LPSR iedzīvotājiem - latviešu tautības vīriešiem vecumā no 6 – 20 gadiem, kuri pārvalda krievu valodu. (LVA, 277.f.,1.apr., 48.l., 40.lp.).

Lauksaimniecība un apdzīvojums

Lauksaimniecība pastāvīgi bija PSRS saimniecisko problēmu lokā. VK(b)P CK 1947.gada februārī izstrādāja īpašu programmu lauksaimniecības attīstībai, kolektivizācijai un kolhozu saimniecību nostiprināšanai, MTS darba uzlabošanai u.c. Līdz 1955.gadam valsts plāna izstrāde balstījās uz administratīvo rajonu teritorijām, t.s. ekonomiskā rajonēšana noritēja saskaņā ar politiski nosacīto administratīvo vienību izveidi, sekojot pārmaiņām PSRS. Lauksaimniecības nozares politika ietekmēja administratīvo vienību reformas, galvenokārt saistībā ar kopsaimniecību palielināšanu. Lauksaimniecība bija galvenais eksperimentu lauks, jo tās sekmes vai neveiksmes konkrēti atspoguļojās iedzīvotāju nodrošināšanā ar pārtiku.

Latvijā šī problēma nebija tik akūta. Latvijā lauksaimniecība, sevišķi 50.gados bija politisko jautājumu sfēra - apdzīvojuma, dzīvesveida jautājums tika īpaši akcentēts apstākļos, kad individuālajā sektorā (piemājas zemē) saražoja tikpat daudz, cik kopsaimniecībās. *“Latvijas kolhozu sektorā vēl nav līdz galam atrisināta problēma, kā pareizi saskaņot kolhozu sabiedriskās un kolhoznieku personiskās intereses. .. ražošanas struktūra nosacījusi arī kolhoznieka ģimenes budžeta galveno ienākumu avotu. Šai budžetā ienākumi no individuālās saimniecības 1952.gadā bija 56%, 1953. - 63%, 1955. - 60 % un 1958.gadā - 58% no visiem ienākumiem. Ienākumi no kolhoza sabiedriskās saimniecības šais gados nepārsniedza trešdaļu no visiem ienākumiem. Kolhoznieka palīgsaimniecība pagaidām vēl ir galvenais avots, no kura viņa ģimene sev iegūst svarīgākos produktus, kā arī lielu daļu ienākumu. Ir skaidrs, ka tāds stāvoklis Latvijas kolhozos kavē paplašinātu sociālistisko atražošanu lauksaimniecībā. ..kolhozu sektorā uzlabošanās tikpat kā nav manāma. Galvenais šķērslis ir pārāk lielā kolhoznieku personiskā palīgsaimniecība.”* (Sumins 1960).

Rajonālā plānošana un apdzīvojums

Visā padomju varas periodā tautsaimniecības attīstības plānošana pamatvilcienos noritēja nozaru līmenī. Nozaru pieeja nedeva cerētos ekonomiskos sasniegumus

un radās jauns meklējumu virziens. Kopš 50.gadu beigām, 60.gadu sākuma radās ideja par nepieciešamību veidot kompleksu plānošanu rajonu pārvaldes vienībām, ņemot vērā dabas resursu, ražošanas spēku racionālu izmantojumu un apdzīvoto vietu izvietojumu.

Tā laika rajonēšanas un plānošanas teorētiķis A.Kolotijevskis rakstīja: *“Pašreizējā Padomju Savienības ekonomiskās attīstības posmā, kad notikusi pāreja no resoru un nozaru principa uz teritoriālo principu tautsaimniecības pārvaldē, balstoties uz ekonomiskajiem rajoniem, pirmšķirīgu nozīmi iegūst pareizas visas valsts un tās atsevišķo daļu - republiku, novadu un apgabalu-ekonomiskās rajonēšanas problēma.”* (Колотиевский 1966). *“Rajonālā plānošana attīsta un konkretizē lielas administratīvās vienības tautsaimniecības plānu, nodrošinot tautsaimniecības plāna objektu piesaisti noteiktām teritorijām. Pašreiz .. ir atteikušies no atsevišķu rajonālo plānu veidu (rūpnieciskā, lauksaimniecības u.c.) izstrādes un notiek pāreja uz vienotu komplekso rajonālo plānu projektu izstrādi.. To uzdevums - rūpniecības un lauksaimniecības objektu izvietošana, pilsētu un lauku apdzīvojuma noteikšana, visu tipu apdzīvoto vietu, kūrortu un citu masu atpūtas zonu attīstība utt., t.i.- racionāla visas rajona teritorijas sadalīšana un izmantošana pēc vienota plāna.”* (Колотиевский 1969). Ņemot vērā, ka: *“Lauksaimnieciskās ražošanas attīstība izvirza prasību pēc tālākas plānveidības un koncentrācijas ražošanā”* PSRS mērogā (saskaņā ar PSKP CK 1959.gada decembra lēmumu) un Latvijā (pēc LKP CK norādījumiem), 1960.gada septembrī tika izvirzīta prasība veidot rajonu attīstības plānus. Šos plānus jeb shēmas izstrādāja, balstoties uz politiskām direktīvām.

LPSR rajonu un ciematu plānojuma un apbūves projekta izstrādāšanu vadīja MP Valsts celtniecības komiteja, bet tiešos plānošanas darbus veica Lauksaimniecības ministrijas LPSR Zemes ierīcības projektēšanas institūts sadarbībā ar rajonu organizācijām.

LPSR lauku rajonu plānošanas shēmas bija paredzēts izveidot divās pakāpēs. 1964.gadā pabeidza rajonu plānojuma shēmu izstrādāšanu pirmajā pakāpē, t.i., noteica “perspektīvo” saimniecību lielumu, jauno ciematu atrašanās vietas un robežas, paredzamo iedzīvotāju skaitu. Atbilstoši MP 1964.gada 18.septembra

lēmumam tika noteikts perspektīvās saimniecības un apdzīvotās vietas izveidot par labiekārtotiem ciematiem un noteikt lauksaimniecības rajonu iespējamo specializāciju (LVA, 504.f., 1.apr., 11.l., 6.- 10., 73.-74.lp. Ciematus ieteica celt saskaņā ar rajona plānojumu un šo ciematu apbūves projektiem, kas izstrādājami, balstoties uz saimniecību attīstības un ražošanas specializācijas plāniem, kā arī saskaņā ar tautsaimniecības nozaru attīstības un izvietojuma perspektīvo plānu. Turpmākajos gados (līdz 60.gadu beigām) noteica rajonu lauksaimniecības un rūpniecības attīstības virzienus, katra ciemata administratīvās, ekonomiskās, kultūras un sadzīves funkcijas.

Lauku apdzīvojuma regulēšana

Kopš padomju varas nodibināšanas sākuma Latvijā pastiprināti tika pievērsta uzmanība viensētu apdzīvojumam. To uzlūkoja par negatīvu parādību, kura “*jāatrisina*”. Jau kolektivizācijas sākuma gados, bet jo īpaši pēc 1950.gada, viensētu likvidācija kļuva par politiski prioritāru jautājumu. Reizē ar sīko kolhozu apvienošanos 1950.gadā visā Padomju Savienībā sākās nelielo apdzīvoto vietu pārcelšana uz vienu centrālo ciematu.

Arī Latvijā 50.gadu sākumā izvērās kampaņa par lauku iedzīvotāju pārcelšanos no viensētām uz ciematiem. Tika pausts uzskats: “*Gandrīz visi lauku iedzīvotāji dzīvo viensētās. Viensētu apdzīvojums ir galēji neracionāls. Tas bremzē modernas tehnikas un mehanizācijas izmantošanu. Milzīgs laika patēriņš velītīs liekiem pārbraucieniem un pārgājieniem. Liela daļa viensētu atrodas 5-10 km attālumā no kolhoza centra. Kolhoznieku izkaisītība ievērojami apgrūtina kolhozu ražošanas vadību, darba organizāciju un politiski audzinošo darbu iedzīvotāju vidū, kā arī kultūras un medicīnisko apkalpošanu.*” (Бумбер & Алампиев 1956, 394.). “*Republikas laukos sabiedrisko saimniecību attīstība ir pretrunā ar vēl saglabājušos sadzīves individuālismu, kas sakņojas no pagātnes mantotajā viensētu sistēmā un ir šķērslis ceļā gan lauksaimniecības ekonomikas straujākai attīstībai, gan lauku iedzīvotāju komunistiskajai audzināšanai. Latvijas PSR, tāpat kā citās Baltijas republikās, lauku iedzīvotāju pamatmasai joprojām ir*

viensētu dzīves veids, kas vēsturiski veidojies vairākos gadu simtos.” (Krastiņš 1976, 6.lpp)

Viensētu lielais skaits tika minēts kā nopietns kavēklis lauksaimniecības ražošanas paplašināšanai. (LVA, 270.f., 2.apr., 5316.l., 68.lp., 5323.l., 15.lp.). Sociālistiskās lielražošanas intereses radīja nepieciešamību pēc apdzīvoto vietu koncentrācijas, iedzīvotāju un apdzīvoto vietu racionāla izvietojuma, augsta kultūras un sadzīves līmeņa laukos. (Krastiņš 1976, 7.lpp).

Galū galā atzina, ka masveida pārcelšana uz ciematiem 50.gadu pirmajā pusē bijusi priekšlaicīga. (Krastiņš 1976, 46.lpp). 50. gados neatlaidīgi turpināja veidot ciematus kolhozu centros. Visai drīz kolhozu apvienošanas procesā vairums no tiem atkal kļuva par otršķirīgiem un maziem centriem. No jauna tika meklēti līdzekļi, lai lauku viensētu apdzīvojumu samazinātu. PSRS MP 1953. gada 12. decembra lēmums paredz izsniegt ģimenei, kura pārceļas uz ciematu, 4000 rbļ. ēku pārvietošanai, 10 000 rbļ. - jaunu dzīvojamo ēku celtniecībai, nodrošināt lētus kokmateriālus, atbrīvojot no lauksaimniecības nodokļa uz 2 gadiem. (Бумбер & Алампиев 1956). Atbilstoši LKP CK un MP 1954.gada 8. janvārī pieņēma lēmumu par pasākumiem “palīdzības sniegšanai kolhozniekiem, kuri pārceļas no viensētām uz kolhozu ciematiem”. (LVA, 270.f., 2.apr., 5323.l., 43.-45.lp.) Pēc diviem gadiem – 1956.gada martā LKP CK un MP apsprieda pasākumus, kas veicami, lai izpildītu PSKP un PSRS MP lēmumu “Par pasākumiem LPSR lauksaimniecības kāpināšanai”, kuros ietvēra arī papildu atvieglojumus ģimenēm, kas pārceļas no viensētām uz kolhozu ciematiem. (Krastiņš 1976, 52.-53.lpp).

LKP 17.kongresā 1960.gada februārī tika uzsvērts, ka jāizvērs kolhozu un padomju saimniecību ciematu celtniecība un jāpaātrina lauku iedzīvotāju pārceļšanās no viensētām uz ciematiem. *“Saskaņā ar PSKP programmu kolhozu ciemi un ciemati pārveidosies palielinātās pilsētas tipa apdzīvotās vietās. Latvijas PSR šis uzdevums ir īpaši aktuāls. Saglabājusies viensētu sistēma rada īpaši lielas saimnieciska rakstura grūtības, kā arī traucē uzlabot kultūras un sadzīves apstākļus laukos, kur vairāk par pusi no visiem Latvijas iedzīvotājiem dzīvo viensētās. Viensētu teritoriālā izkliedētība veicina zināmu viensētu*

iedzīvotāju atrautību no kolektīva, rada labvēlīgus nosacījumus individuālismam, privātīpašnieciskām interesēm un citām ideoloģiski kaitīgām tendencēm. Tāpēc Latvijas KP XVII kongress pieņēma lēmumu likvidēt viensētu sistēmu.” (Дзенис 1966). Tālāk izvēršot rajonu plānošanas shēmu izstrādi, viens no pamatuzdevumiem bija paredzēt iedzīvotāju koncentrēšanos ciematos un pilsētās. *“.. transporta paātrinātas attīstības un ražošanas teritoriālās organizācijas pārkārtošanas periodā rodas labvēlīgi apstākļi vietējās pārstrādājošās rūpniecības un lauku apdzīvoto vietu koncentrācijai. Samazināsies lauku apdzīvoto vietu skaits, apdzīvotās vietas, kas neatbilda jaunajām ražošanas izvietojuma prasībām, izzudīs, bet ģeogrāfiski labāk situētās apdzīvotās vietas daudz straujāk attīstīsies.”* (Дзенис 1966).

Tomēr izrādījās, ka līdz 70.gadu sākumam viensētu likvidācija vēl nebija atrisināts jautājums, kas saistīts ar ciematu veidošanos un iedzīvotāju pārcelšanu uz tiem, jo 60.gados viensētu likvidācija notikusi ļoti lēni. LKP CK un Latvijas PSR MP 1970.gada janvārī veica vairākus pasākumus, lai turpmāk paātrinātu lauku iedzīvotāju pārcelšanos no viensētām uz ciematiem. Pēc LPSR MP Kolhozu celtniecības galvenās pārvaldes reorganizācijas 1962.gadā, kolhozu celtniecību, tai skaitā arī ciematu veidošanu, pārzināja LPSR Lauksaimniecības ministrija. Tāpēc tai un rajonu izpildu komitejām uzdeva vadīt un organizēt visu lauku iedzīvotāju pārcelšanos no viensētām uz ciematiem. 1970.gadā ministrijā šim nolūkam izveidoja īpašu pārvaldi. Lai koordinētu citu ministriju, resoru un atsevišķu organizāciju darbību, kam jāveicina iedzīvotāju pārcelšanās uz ciematiem, MP 1970.gada novembrī izveidoja padomi pilsoņu pārvietošanai no viensētām uz lauku apdzīvotām vietām. Atbilstošas padomes izveidoja arī katrā lauku rajonā.

Tika atzīts, ka pārcelšanos no viensētām uz ciematiem var atrisināt tikai ciešā saistībā ar lauksaimniecībā izmantojamās zemes meliorāciju. (Krastiņš 1976, 141.lpp). Kopš 1970.gada, veidojot lielus lauku masīvus, meliorācijas darbu tāmē ieskaitīja izmaksas, kas saistītas ar meliorējamās zemes platībās dzīvojošo lauku iedzīvotāju pārcelšanos uz ciematiem. Neraugoties uz visiem pasākumiem, arī 70. gados iedzīvotāju pārcelšanās neveicās tā, kā to vēlējās redzēt politiskā vadība.

1971. -1975.gadā laukos uzcēla vairāk nekā 10 tūkstošus dzīvokļu, bet tai pašā laikā likvidēja tikai apmēram 5 tūkstošus viensētu. (Krastiņš 1976, 140.lpp).

Tomēr kopumā līdz 70.gadu vidum īpašās, vairākus gadu desmitus ilgušās politikas rezultātā kopējais viensētu skaits Latvijā samazinājās apmēram divas ar pusi reizes (skat. 4.1 tabulu 4.nodaļā).

4. TERITORIĀLO STRATĒGIJU IZPAUSMES UN IETEKMES

Padomju laikā Latviju skāra administratīvi teritoriālā iedalījuma pārkārtojumi, kuriem līdzīgs ir pieredzējušas tikai dažas zemes pasaulē. Būtiskais jautājums ir – vai varam skatīt strukturālo reformu procesus no 1940. līdz 1991. gadam kā iecerētu un mērķtiecīgi realizētu rīcību.

4.1. TERITORIĀLO STRATĒGIJU IZPAUSMES

Teritoriālās stratēģijas izpaužas (1) ideju realizācijās praksē – reģionālajā politikā, un (2) priekšstatos, kuri ir stratēģisko ideju pamatā. Idejas tiek vai tikai mēģina realizēt, bet abos gadījumos – priekšstati tieši vai netieši nosaka cilvēku izturēšanos.

4.1.1. REĢIONĀLĀ POLITIKA

1940. un 1941. gadā un jo sevišķi kopš 1945. gada tika veidota Latvijas teritorijas pārvalde, kas ietekmēja Latvijas ģeogrāfiskās telpas veidola maiņas. Tajā laikā radušies šodienas ikdienas dzīves nosacījumi – dzīves vietas un mājokļi, no administratīvās pārvaldes atkarīgas sociālās attiecības un izturēšanās. Padomju laikā tie tika mērķtiecīgi veidoti, veicinot iedzīvotāju pārvietošanos uz lielākajām pilsētām un lauku ciematiem un radot tur jaunu sociālo, ekonomisko un fizisko dzīves vidi.

Starp daudzajiem periodiski mainīgajiem reģionāli vērstajiem attīstības uzdevumiem ir izsekojami trīs galvenie: 1) radīt vadībai un kontrolei ērtu politiski administratīvo iedalījumu; 2) radīt savstarpēji saskaņotu politiski un saimnieciski administratīvo ģeogrāfiskās telpas struktūru; 3) izveidot hierarhiski organizētu apdzīvoto vietu izvietojumu ar koncentrētu iedzīvotāju skaitu. Administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņas ir bijušas gan mērķis, gan arī līdzeklis ne tikai politiskās pārvaldes pārkārtošanai, bet arī ekonomisko uzdevumu izpildei. Tās pastāvīgi ir pavadījušas valsts stratēģiskā kursa lielākās izmaiņas.

Teritoriālo stratēģiju realizācijas līdzekļi bija dažādi, bet tieši reģionālā vērsumā lielākā ietekme sabiedrības dzīvē ir bijusi administratīvi teritoriālā iedalījuma reformām, tautsaimniecības rajonālajai vadīšanai un apdzīvojuma regulēšanai. Tie ir arī nosacījumi, kas ļauj skatīt reģionālo politiku kā īpašu, mērķtiecīgi veidotu sabiedriskās dzīves parādību.

Nedaudzās vietās – tajās, kurām piešķīra administratīvo centru lomu, tika koncentrēta sociālistiskā tipa mājokļu izbūve, līdzekļi specifiskas saimnieciskās un aprūpes infrastruktūras veidošanai, kā arī pārvaldes un kontroles vara. Dažās desmitgadēs vairākkārt mainījās pārvaldes uzdevumi un teritoriju robežas, administratīvo centru skaits, to savstarpējās hierarhiskās attiecības un izkārtojums ģeogrāfiskajā telpā – reģionālā dimensijā. Tādējādi administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūras maiņas, tām lielā mērā ietekmējot Latvijas iedzīvotāju un apdzīvoto vietu izvietojumu, ekonomisko centru un infrastruktūras izkārtojumu un citas parādības, tiek uzskatītas par vienu no reģionālās politikas atspoguļojumiem (Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

Shematiskā vienkāršībā un visaptverošā iedarbībā, izmantojot vienus un tos pašus līdzekļus, Latvijā tika radītas padomju pārvaldes un vadības sistēmas sastāvdaļas – noteikts pārvaldes veids, ražošanas veids, praksē realizēta ideoloģija. Tā tika hierarhiski vadīta un nemitīgi pārkārtota – pārvaldes institūciju, teritoriju, ražošanas – reformās un “idejiskās cīņās”.

Vispārējā sistēmu teorijā kā viens no sistēmu pamattipiem tiek izdalītas *kontroles sistēmas*, kuru pastāvēšanas priekšnosacījums ir nemitīgas iekšējas maiņas. Šīs sistēmas raksturo hierarhiska kārtība starp tās sastāvdaļām. Pastāvīgi mainot līdzsvaru starp sistēmas sastāvdaļām, var panākt tās kopējo stabilitāti. Līdzsvara maiņa notiek, pieņemot lēmumus noteiktā laikā (Chorley & Kennedy 1971).

Tādējādi, reģionālā politika, atbilstoši kontroles tipa sistēmas pastāvēšanas nepieciešamajiem nosacījumiem, izpaudās kā nepārtraukts reformu un pasākumu process. Mainījās arī reģionālās politikas realizācijas līdzekļu nozīme un izmantošana. Tomēr šīs maiņas bija tikai sistēmas iekšējā, dabiski nepieciešamā

pārkārtošanās. Tās var atspoguļot kā vēsturiskus notikumus, kur katram no tiem atsevišķi nav bijusi tieša un būtiska ietekme. Vissspilgtāk tā parādās saistītā notikumu virknē, procesā, kurš ilga gadu desmitus.

Ekonomisko rajonu veidošanā un tai sekojošās specifiskās teritoriālās stratēģijas ietekmē ilgus gadus turpinājās administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņas, galvenokārt veidojot administratīvos rajonus. Ekonomisko rajonu centros tika veidoti administratīvie centri – pilsēttipa apdzīvotās vietas, kur koncentrēta rūpniecības un ar to saistītās infrastruktūras izbūve, darba spēks piesaistīts no PSRS. Būtiski pārveidojās pilsētas un citas lielākās apdzīvotās vietas, rodoties etniski un sociāli jauktiem apdzīvojuma areāliem. Īpaši veicināja iedzīvotāju koncentrāciju t.s. pilsēttipa apdzīvotajās vietās un ciematos, mākslīgi tika radīti nosacījumi, kuru ietekmē mainījās cilvēku uztvere un sociālā izturēšanās. Mainījās tradicionālais, ilgā laika periodā veidojies cilvēku aktivitātes jeb ikdienas dzīves telpas veidols. Izveidojās sociāli nestrukturēta, viendabīga un reģionāli nosacīti diferencēta iedzīvotāju masa – sociālistiskā sabiedrība.

4.1.2. TERITORIĀLĀS STRATĒGIJAS UN TERITORIALITĀTES IZPAUSMES

Priekšstati

Pēc II pasaules kara sabiedriski telpiskās (ģeogrāfiskās) parādības Latvijā pamatos sakņojušās īpašos priekšstatos par to, kas ir sabiedrība, par sabiedriskās prakses mērķiem, un par sabiedrisko telpu. Šie priekšstati ir pazīstami saistībā ar domāšanas veidu, ko apzīmē kā strukturālismu. Vienkāršoti strukturālisma fenomenu var iezīmēt kā redzējumu, izziņu un ģeogāfisko (un ne tikai to) parādību skaidrojumu, kur pati struktūra izsaka parādību būtību. Strukturalistiskie pasaules uzskati, protams, savā daudzveidībā un dažkārt - dziļumā, ir daudz bagātāki par šeit sniegto reducēto definējumu. Tomēr tieši šis, ekstrēmi vienkāršais, kaut arī virspusējais, piemēram – “funkcionālās sistēmās” slēptais pasaules “struktūrrudzējums” ideoloģijas, sektoriālās, funkcionāli teritoriālās plānošanas un citos pastarpinājumos jo dziļi skāris Latvijas kultūrtelpu radot tās īpašo šodienas specifiku.

Marksistiskie strukturālisti telpas organizāciju reducē struktūrimperatīvā nozīmē kā “mērķtiecīgu sociālu produktu” (Wolch & Dear 1989). Tādejādi intencionālais ir pakārtots sociālo attiecību raksturojošā “aģenta”, sociālās prakses kā struktūras un institucionālajiem nosacījumiem. Uzlūkojot to kā dominējošu funkcionālu sociāli – ekonomisko parādību, šo uzskatu autori diferencēto ģeogrāfisko telpu izskaidro šauri racionālā vērsumā. Tā ietvaros reģiona kā “sabiedriskās integrācijas” pamata veidošanās procesā, teritoriālo – “vēsturisko asociāciju un sentimenta” nozīmībai ierādāma atšķirīga loma. Dž.Langtons pētījumā par Anglijas vēsturisko reģionu veidošanos fascinējošā veidā netieši atspēko pārspīlētos struktūrimperatīvos pieņēmumus, atainojot reģionālo atšķirību veidošanos kā identitātē, kultūrapziņā sakņotu, iekšēji sarežģītāku telpas sakārtību (Langton 1984).

Priekšstati un stratēģijas

Teritorijas kā funkcionālas struktūras un teritorialitātes attiecības var uzlūkot kā sabiedriskās prakses sastāvdaļu. Sabiedriskās un protams, arī personālās prakses sastāvdaļa ir mērķtiecīgās idejas realizācijas mēģinājumi. Reģiona veidošanās vai “veidošanās” gadījumos tieši vai pastarpināti izceļas jautājums: kā intences virzītās idejas sakņojas vai ignoranti abstrahējas no cilvēka piederības noteiktai ģeogrāfiskās telpas daļai. Teritorijas un teritorialitātes attiecību uzlūkojumu rosina pēdējās desmitgadēs Latvijā veidojusies šo attiecību specifika un šodienas risinājumu nepieciešamība, meklējot reģionu un vietu attīstības ietekmēšanas ceļus, jeb – plānošanas stratēģijas.

Pati par sevi struktūrpieeja var būt atzīstama un visai veiksmīga atsevišķu risinājumu meklējumos. Bet tās vienpatība ārpus kontekstiem, kā nozīmīgākais “instruments”, meklējot pozitīvas attīstības iespējas, tā var kļūt bezjēdzīga. To apliecina reģionālā politika, tās prakse pēdējās desmitgadēs. Teritoriju viennozīmīgi uzlūkojot kā funkcionālu telpu un to izsakot tikai ar teritoriālo struktūru, gandrīz pilnībā tika ignorēta otra teritorijas satura un būtības daļa – piederības telpas nozīme, kuru iezīmē dažādās teritorialitātes izpausmes. Tas noticis gan mērķtiecīgās

cilvēku atsvešinošās politikas dēļ, gan arī tāpēc, ka šī otra teritorijas satura daļa strukturāli nav pieejama.

Teritoriālās pārvaldes un t.s. teritoriālās plānošanas interesēs periodiski tika mainītas administratīvi teritoriālais iedalījums. Pirmkārt šīs maiņas raksturo telpiskās izpausmes. Strukturāli meklējumi, kur struktūras elementi bija ne tikai robežas, komunikācijas, “centri”, bet arī iedzīvotāji, apdzīvotās vietas, ražošanas spēki utt., un beigu beigās pati telpa kļuva par “struktūrresursu”, saistījās ar mēģinājumiem atrast kādu ideālu, optimālu iedalījumu. Pārliecību par tāda teritoriāla iedalījuma iespējamību virzīja tāda vai citāda abstrakta ideja.

Šīm idejām sakņojoties strukturālismā, protams, arī līdzekļi to realizācijai bijuši tīri strukturāli. Bet idejas formējās vērtību sistēmā, kuras pamatos izcelta sabiedrības ekonomiskā dzīve. Saprotams, šie intencionālie nosacījumi rosināja meklējumu daudzkārtējību. Latvijā, un līdzīgi arī Igaunijā un Lietuvā, tika realizētas vairākas ļoti būtiskas teritoriālā iedalījuma reformas. Tās pakāpeniski pilnībā izjauca vēsturisko, dabiski noturīgo teritoriju sakārtojumu. Nekur citur Austrumeiropā un Rietumeiropā nav bijušas dziļumā līdzīgas, radikālas teritoriju izmaiņas. Būtiskākā telpiskā šo maiņu iezīme, un rezultāts ir daudzcentriskās, daudzveidīgās kultūrtelpas pārvērtība mazcentriskā, vienkāršoti funkcionālā izkārtojumā. Šeit vietas nozīmību socializējot, tā kļuvusi par “funkciju” novietojuma centru.

Stratēģijas un teritorialitāte

Blakus telpiskām izpausmēm, administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņas atainojušās sociālajā psiholoģijā. To pastarpināti apliecina līdzšinējā un šodienas sabiedriskā prakse, problēmu risinājums zinātniskajā un politiskajā literatūrā. Pastāv visai izplatīts priekšstats, ka politiski – un saimnieciski – teritoriālā struktūra ir galvenā “orientācijas sistēma” telpā. Visnotaļ stabili vietu ieņem redzējums, ka reģionam (teritorijai, rajonam) ir noteikti un skaidri definējamas “objektīvas” robežas. Sabiedrības priekšstati, kuriem patiesi ir dabiski konservatīva iedaba, konkrētajā funkcionāli koncentrētajā telpā saskaņojas ar ikdienas (īslaicīgo) pieredzi. Un sekojoši – gan dominējošos priekšstatos, gan arī konvencionālajā

apziņā. atspoguļojas aina, kur ģeogrāfiskā telpa ir diferencēta tikai funkcionāli. Tādējādi sākotnējo ideju nosacītās intences pārvērtušas sociāli telpisko piederību šauri funkcionālā piesaistē struktūrām.

Visbūtiskākās izpausmes ir personālajā līmenī. Tās visciešāk sasaistās ar individuālo teritorialitāti. Pēckara periodā pagastu (ciema padomju) veidošana jo cieši saistījās ar lauksaimniecisko teritoriju struktūras maiņām un pat pakļāvās tām, tāpēc šodienas pagastu raksturo gan sekundārā, gan arī sabiedriskā teritorialitāte – atkarībā no gadījuma. Sabiedriskā teritorialitāte veidojās saimniecisko teritoriju apvienošanas rezultātā. Līdz ar vēsturisko piederības teritoriju struktūras sajaukšanu, teritoriju lielumam pieaugot zuda psiholoģiskās piederības saites, jo liela formālās teritorijas daļa bija ārpus ikdienas apdzīvojuma.

Funkcionāli socializējoties visai ģeogrāfiskajai telpai, fiziski sašaurinājās individuālās piederības, personalizācijai atvēlētā telpa. Individuālā piederība tika vispāriskota, jeb sabiedriskota. Tas galarezultātā rosinājis atsvešināšanos, atsvešinātā – nepiederīgā cilvēka esību. Šī cilvēka darbība daudzkārt izpaudās šauri funkcionālā intences satvarā, ārpus vides konteksta. Atsvešinātā cilvēka darbība visbiežāk kaut ko veido, bet ne rada. Jo personīgās idejas un brīvība tika regulētas sabiedriskajā praksē. Tādējādi personālo iespēju regulēšana dziļi iespaidoja gan vietas kultūrapguvi, veidošanu, tā arī reģionālo, nemateriālo tīri kreatīvo darbību. Tā saistīta ir ar *ideju – brīvības – piederības* esamību un saskaņu kā iespēju apliecināt teritorialitāti.

4.2. TERITORIĀLO STRATĒGIJU IETEKMES

4.2.1. ADMINISTRATĪVI TERITORIĀLĀS STRUKTŪRAS MAINAS

Teritoriālās struktūras izmaiņas 1940 - 1990

1940. gadā, pirms padomju laika teritoriālajiem pārveidojumiem, bija pavisam 516 pagasti, bet 1991.gada sākumā – 471. Tātad teritoriju kopskaits šajos gados visai maz atšķiras. Uzlūkojot iedalījuma struktūru, arī teritoriālo vienību telpiskais sadalījums pamatvilcienos ir līdzīgs (skat. pielikumā – P.5C, P.5D attēlu).

Tomēr šī iedalījuma struktūras līdzība ir radusies dramatiskās maiņās, kur katra teritorija Latvijā tika reformēta vidēji gandrīz desmit reizes. Apvidos kur vidējais administratīvo vienību izmaiņu skaits, salīdzinot ar Latviju kopumā, ir mazāks, teritorijas un to robežas kopš 1945. gada ir tik būtiski izmainītas, ka tās nav pat aptuveni līdzīgas pirmspadomju laika iedalījuma vienībām. Raksturīgs piemērs ir teritoriālās struktūras izmaiņas Skrundas apkārtnē, kur blakus pagastu un ciema padomju robežām, būtiska loma ir apriņķu un rajonu reformām (skat. pielikumā – P.3., P.4 attēlu).

Pavisam laikā no 1941. līdz 1990.gadam ir bijuši 4898 teritorijas struktūras izmaiņas gadījumu. Līdz 1956.gadam to ir bijis 3321, t.i. - gandrīz 70 % no visu teritoriālo pārveidojumu kopskaita padomju varas gados (skat. pielikumā – P.1 tabulu). Tāpēc periods līdz 50.gadu vidum ir skatāms kā īpašs posms procesā, kurā tika pilnīgi iznīcināta vēsturiskā, kultūrreģionāli veidojusies teritoriālā iedalījuma struktūra.

Protams, mēs varam skatīt šīs reformas, uzlūkojot tās tikai par faktu vai atsevišķu notikumu virkni. Tomēr galvenais iemesls, kādēļ jāpievērš uzmanība šiem pārveidojumiem, ir to iespāids uz cilvēku dzīvi.

Teritoriju vēsturiskums un struktūras maiņu loma

Teritoriju būtiski raksturo tās vēsturiskums jeb relatīvā noturība laikā un konkrētā vietā. Vēsturisko un patreizējo robežu salīdzinājums (savietojums) liecina par

atsevišķu teritoriju un areālu attīstības nosacījumu saistību ar pakļautības maiņas lomu vienam vai otram rajona (apriņķa) centram. Nomales un centriem pieguļošo areālu situācijas jo cieši saistās gan ar ilgā vai īsākā laikā veidojušos ceļu un citu infrastruktūru, satiksmes līnijām, iedzīvotāju svārstmigrācijas virzieniem, apdzīvojuma struktūras maiņām u. t. t.

Mainoties pārvaldes uzdevumiem un formām, atsevišķi teritorijas struktūras elementi, visbiežāk vietas, kurās tiek sniegti pakalpojumi un arī robežas pārmantojas (skat. pielikumā – attēlu P.2, P.7). Tomēr liela daļa no tām bijušas nenoturīgas (skat. pielikumā – P.4. P.7 attēlu).

Reģionālā skatījumā nenoturīgās teritorijas lokalizējas - lielo pilsētu tuvumā: lokālo teritoriju struktūras maiņa saistās ar secīgām pilsētas ietekmes pieauguma un fizisko ekspansiju, un tam sekojošām teritoriālā iedalījuma maiņām. Nenoturīgo teritoriju areālos (skat. pielikumā – P.3 attēlu), sakarā ar administratīvo rajonu centru īpašas ietekmes lomu padomju laikā, līdz ar rajonu struktūras izmaiņām ir notikušas arī straujākas zemes izmantojuma un apdzīvojuma struktūras izmaiņas.

4.2.2. ZEMES IZMANTOŠANAS STRUKTŪRAS MAIŅAS

4.2.2.1. Zemes izmantošana vietas līmenī

Kolektīvizācijas procesā būtiski tika izjaukta viensētu saimniecības sistēma. Izmainījās zemes īpašuma, tā kontroles un izmantošanas struktūra. Padomju periodā par spīti kolektīvizācijai saglabājās stingra zemnieku saimniecību tradīcija, ražojot uz mazās piemājas zemes produkciju gan tirgum, gan ģimenes patēriņam. Novērtējumi rāda ka padomju laikā uz mājsaimniecību apsaimniekotās piemājas zemes, kas sastādīja tikai 5,2% no zemes kopplatības, tika saražots 24,5% no lauksaimniecības kopprodukta (Alanen 1996). Arī pēc vispārējās kolektīvizācijas saglabājās ļoti augsts individuālā sektora īpatsvars visā lauksaimniecības produkcijas ražošanā. Pēc 1958.gada datiem, republikas iedzīvotāju individuālās saimniecības devušas 46% no lauksaimniecības bruto produkcijas (Sumins 1960). Tāda ražošanas struktūra nosacīja arī lauku iedzīvotāju ģimenes budžeta struktūru.

Saimnieciskie apstākļi noteikti bija papildus faktors lauku iedzīvotāju nevēlēšanos pārcelties no viensētām uz ciematiem. Saimnieciskā nepieciešamība, vienlaikus ar stingriem piemājas zemes platību ierobežojumiem no valsts puses, bija nosacījumi, kas radīja kompaktu, blīvi apsaimniekotas apzemes – individuālās saimniecības teritoriju struktūru.

4.2.2.2. Zemes izmantošanas struktūra kopsaimniecību teritorijā

Līdz ar zemes pārņemšanu sabiedriskā īpašumā, pakāpeniski izmainījās zemes izmantojuma struktūra kopsaimniecības teritorijas ietvaros. Lauku apdzīvojuma regulēšana veicinot viensētu iedzīvotāju pārcelšanu uz ciematiem, pakāpeniski atspoguļojās intensīvi izmantoto un lauksaimnieciskai izmantošanai pamesto zemju sadalījumā. Procesa virzību raksturo lauksaimniecībā izmantojamo zemju samazināšanās uz mežu ekspansijas rēķina. Pēc kolektivizācijas, aptuveni 32% mežu iekļāvās kopsaimniecību teritorijās (Rutkis 1960). Tikai līdz 1960.gadam, tātad 10 gadu laikā, kopsaimniecību mežu īpatsvars kopējo Latvijas mežu platībā pieauga līdz 38%. Tādējādi, viensētu skaita samazināšanās un zemju aizaugšana bija vispārēja lauksaimniecībā izmantojamo zemju struktūras attīstības virzība. Mežu platību pieaugums, kā arī citu zemes veidu sukcesijas cieši saistījās ar kopsaimniecību teritoriju centra -perifērijas tipa situāciju, kur zemju aizaugšanas tendences teritoriju nomalēs bijušas straujākas (skat. pielikumā – P.9 attēlu). Līdz ar kopsaimniecību apvienošanu, veidojās sarežģītāka zemes veidu diferenciācija teritoriālā griezumā. To var izprast, ja izseko bijušo kopsaimniecību centru un bijušo teritoriju robežu attiecības (skat. pielikumā – P.9 un P.11. un P.4 attēlus)

Otrs, sevišķi būtisks faktors, kas noteica zemes veidu struktūras izmaiņas, bija lauksaimniecības zemju nosusināšanas pasākumi.

Latvijā zemes nosusināšanai bija un ir ļoti liela saimnieciska un ainavekoloģiska loma. Augšņu liekā mitruma aizvadīšana Latvijā ir aizsākusies viduslaikos. Plaši un sistemātiski meliorācijas pasākumi veikti 19.gadsimtā un tie turpināja vērsties plašumā līdz 20.gadsimta vidum. Šajā laika posmā lauksaimnieciskās un mežu

zemes pārsvarā tika susinātas seklu grāvju tīklu sistēmās, un ievērojami mazākās platībās – slēgtās drenāžas veidā.

Pēc II Pasaules kara, jo sevišķi – kopš 1950.gadu vidus, meliorācijas pasākumi skāra daudz lielākas zemes platības, mainījās tehniskie risinājumi un sistēmu ierīkošanas metodes. Meliorētās zemes šodien atainojas īpašā kultūrainavu veidolā, rada lielu areāli izkārtotu tehnisko sistēmu masīvu (līdz 50% no lauksaimniecisko zemju platībām), tādējādi uzlūkojamas kā būtiska lauku zemju struktūras sastāvdaļa.

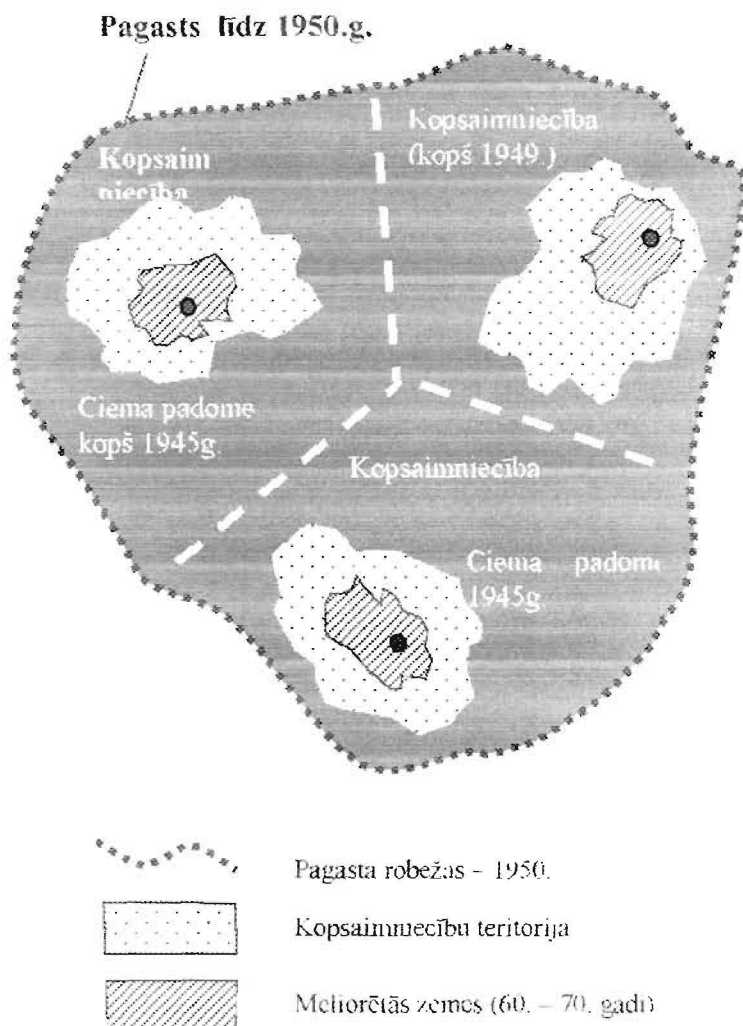
Līdz 1950.gadiem meliorācijai pakļaujamo zemju izvēle, meliorācijas darbu izkārtojums bija zemes apsaimniekotāja tiešā pārziņā. Sociālistiskā tautsaimniecība bija sektoriāli organizēta un industrializējot lauku saimniecību, zemju susināšanas darbi tika uzticēti specializētiem, ar zemes turpmāku izmantošanu nesaistītiem uzņēmumiem. Tas iezīmēja procesu, kurā meliorācija pati par sevi kļuva par patstāvīgu sektoriālu rīcību, kura atainojās (1) susināto zemju masīvu izvietojumā un (2) meliorācijas skarto zemju struktūrā.

Meliorācijas darbības raksturs zināmā mērā atspoguļojis laikmeta norises gan zemes apsaimniekošanas tehnoloģijas jomā, gan arī kā politikas instrumenta izmantošanā, lai sasniegtu noteiktus mērķus (skat. 3.3.nodaļu). Meliorācijas pasākumus izmantojot kā “tehnoloģiju” viensētu likvidēšanai, sevišķi 60. un 70.gados, tā tieši ietekmēja zemes izmantošanas struktūru kopsaimniecības teritorijā.

Sociālistisko kopsaimniecību pastāvēšanas periodā meliorācija bija ne tikai tehnoloģiska rīcība augsnes uzlabošanai, bet lielā mērā – ģeogrāfiskās telpas izkārtojuma (organizācijas) līdzeklis un sekojoši – kultūrainavas attīstību iezīmējoša parādība. Tā tika organizēta politiski saimnieciskās darbības ietvarā un netieši, bet cieši saistījās ar kopsaimniecību teritoriālo struktūru.

Pateicoties saimnieciskās telpas izkārtojuma īpatnībām, meliorācijai bija sevišķa struktūras diferenciacijas loma. Meliorējamo zemju izvēle netieši saistījās ar apdzīvojuma un intensīvas lauksaimniecības areālu koncentrāciju. Jaunā industriālā meliorācija vispirms tika uzsākta ciematu - kopsaimniecību administratīvo centru apkaimē. Šeit vairumā gadījumu bija iekoptākās – bijušo lielo muižu,

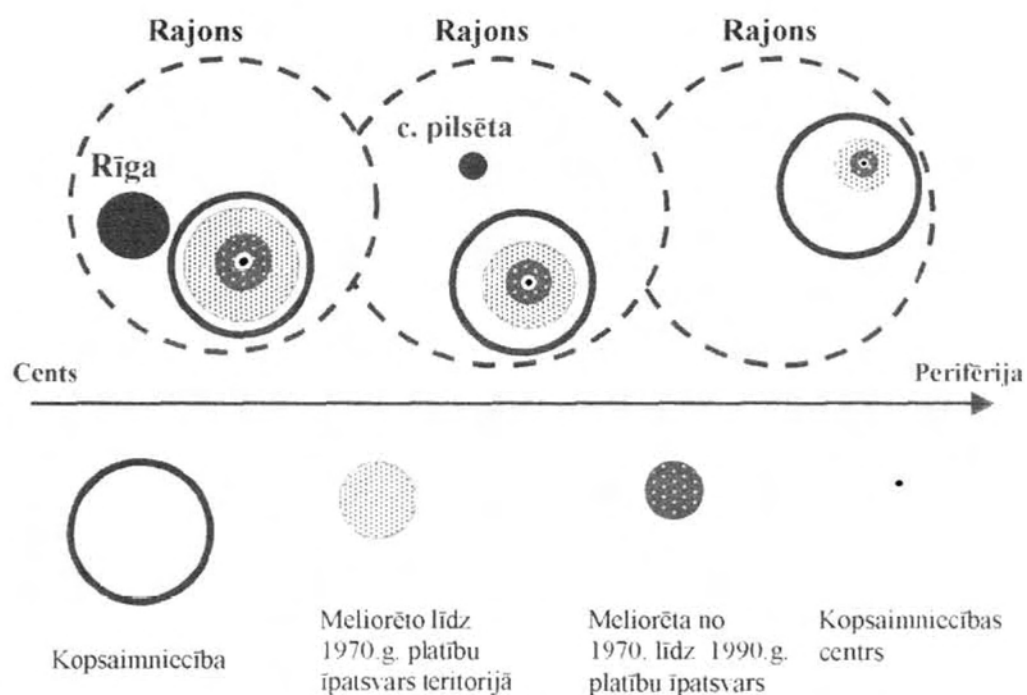
lauksaimniecībai vērtīgākās zemes, kuras tika padarītas vēl produktīvākas un tādējādi pilnībā tika pakļautas intensīvai lauksaimnieciskajai izmantošanai. Tieši šajos areālos 20. gadu zemes reformās bija nodibinātas jaunsaimniecības, kuru ēkas, līdz ar viensētu likvidēšanas politikas īstenošanu, izzuda visstraujāk. Tādējādi meliorācija bija viens no teritoriāli nosacītajiem lauku telpas attīstības faktoriem (skat. 4.1 attēlu).



4.1 attēls Lauku telpas teritoriālā izkārtojuma attīstība

4.2.2.3. Zemes izmantošanas struktūras izmaiņas reģionālā mērogā

Kopsaimniecību zemes izmantošanas struktūras attīstības īpatnības bija vispārējas Latvijas mērogā. Reģionālā līmenī papildus iezīmējās atšķirības zemes izmantojuma izmaiņu dinamikā, atkarībā no konkrētas kopsaimniecības novietojuma attiecībā pret lielajiem administratīvajiem centriem. Vispārējo attīstības un atbilstošo struktūru diferenciāciju ilustrē meliorēto platību īpatsvara atšķirības (skat. 4.2 attēlu) Latvijā kopumā centra – perifērijas sakarība zemes izmantojumā bijusi saistīta ar to, ka padomju laikā tika regulēta attīstības resursu izvietošana. Rīgas un administratīvo rajonu centru tuvumā esošās saimniecības bija labvēlīgākā situācijā. To ilustrē tas, ka pilsētu tuvumā esošajās saimniecībās meliorācijas darbi tika iesākti agrāk un plašāk un meliorēto platību īpatsvars šajās saimniecībās parasti ir ievērojami lielāks – neatkarīgi no lauksaimniecību zemju dabiskajiem apstākļiem (skat. pielikumā – P.11, P.12). Reģionālās atšķirības attīstības nosacījumos, savukārt, atspoguļojušās būtiskās zemes veidu struktūras atšķirībās (skat. pielikumā – P.10 attēlu). Meliorēto zemju areālos krasi samazinājusies zemes veidu morfoloģiskās struktūras daudzveidība. Tādējādi, saistībā ar teritoriālo organizāciju – līdz ar meliorēto platību īpatsvara teritoriālajām atšķirībām, reģionālā līmenī izpaužas zemes veidu struktūras daudzveidības diferenciācija.



4.2 attēls **Reģionālā līmeņa telpas diferenciacija zemes izmantošana intensitātē un struktūrā**

4.2.3. APDZĪVOJUMA MAINAS

Teritoriālās organizācijas maiņas jūtami samazināja dabiskas attīstības apstākļiem raksturīgo, tikai ilgā laikā notiekošo daudzcentrisko funkcionālās infrastruktūras veidošanos. Samazinoties nelielo kultūrvietu nozīmei sabiedriskā un saimnieciskā darbība centrējas lielākajās apdzīvotajās vietās ar administratīvajām funkcijām. Teritoriālās reformas ietekmēja tradicionālo – daudzveidīgo un daudzcentrisko – apdzīvoto vietu izkārtojumu. Tas raksturīgs gan reģionālā (skat., pielikumā – P.2 attēlu), gan arī vietas līmenī. Līdz ar to pakāpeniski mainījās arī apdzīvoto vietu nozīme. Viensētām aizvien vairāk izzūdot, ciemi, sevišķi tie, kas kļuva par administratīvajiem centriem, kļuva arvien nozīmīgākas vietas sociālās telpas teritoriālajā izkārtojumā.

Speciālās apdzīvojuma regulēšanas rezultātā, padomju varas periodā jūtami samazinājās viensētu skaits (skat. 4.1. tabulu). Teritoriālās organizācijas ietekmē, tāpat kā zemes veidu struktūras telpiskā diferenciacija, arī viensētu skaita samazināšanās notika centra – perifērijas virzienā, gan reģionālā, gan arī vietējā līmenī (skat. pielikumā – P.9C attēlu).

4.1 tabula Viensētu skaita izmaiņas.

Gads	Viensētu skaits
1935.	226 000
1950.	175 000
1960.	160 000
1968.	129 000
1970.	106 000
1979.	76 500

Neskatoties uz lauku viensētu likvidēšanas politiku, viensētu apdzīvojums Latvijā saglabājās kā lauku telpas izkārtojuma pamats. Savas sētas un zemes (teritorijas) nozīme ir bijusi ļoti noturīga gan saimniecisku, gan teritorialitātes nosacījumu dēļ. Individuālais apdzīvojums tika uzturēts kā pretišķība funkcionālai pakļautībai vai (un) sociālās kopdzīves veidam nepiederības vai dalītas kontroles telpā.

Būtiskākais teritoriālās struktūras maiņas rezultāts ir tradicionālās sabiedriskās dzīves telpas izjaukšana. Kultūrā sakņotā cilvēka piederība noteiktai vietai vairākās paaudzēs – tika būtiski jaukta. Līdz ar zemes īpašuma sabiedriskošanu, piederīgās apzemes sašaurināšana sociāli, saimnieciski, politiski dažādos laika posmos sašaurināja sētas kā saimnieciskās vietas nozīmi, sekojoši – mainīja tās telpisko veidolu un būtiski iespaidoja viensētā dzīvojošo uztveri un teritorialitāti. Viensēta ir teritoriāls fenomens pati par sevi. Bet vēsturiskā skatījumā, telpas veidolā īpaša nozīmība ir sētas un apzemes saistībai. Apzeme kā īpašuma teritorija sakļaujas ar sētu teritoriālā vietā. Tomēr, mainoties sētai kā kultūrturfaktam, saglabājās tās teritoriālā nozīme un nozīmība.

Īpašs teritoriāli organizēts apdzīvojamības regulēšanas virziens padomju varas periodā ir bijis – pilsētu iedzīvotāju skaita un mājokļu izbūves kontrole. Ekonomisko rajonu centru industrializācija veicināja to augšanu. Bet augšanas ātrums tika kontrolēts gan atsakoties palašināt pilsētu administratīvās robežas, gan ierobežojot iedzīvotāju obligāto pierakstu dzīves vietai skaitu. Līdz ar to pieauga iedzīvotāju skaits un attīstījās specifiskas apdzīvojamības struktūras lielo pilsētu apkārtnē. Rīga bija migrācijas īpaši piesaistoša vieta. Rīgas iedzīvotāju skaita palielināšanās ierobežošana, vispārējā centra-perifērijas tipa situācija attīstības apstākļu ziņā (skat. pielikumā – P.15 attēlu), veicināja iedzīvotāju apmešanos Rīgas rajona teritorijā (skat. pielikumā – P.14 attēlu). Arī rajonā dzīves vietas juridiskā ieguve tika apgrūtināta. Tomēr Rīgas rajona administratīvo robežu ietvaros, visā pēckara periodā iedzīvotāju skaits stabili palielinājās. Līdzīga iedzīvotāju skaita palielināšanās tendence bija raksturīga gandrīz visu rajonu centru apkaimes teritorijām. Salīdzinot Latvijas lauku teritorijās kopumā iedzīvotāju skaits samazinājās visai būtiski.

4.2.4. SOCIĀLĀS IZTURĒŠANĀS MAIŅAS

Teritoriālo stratēģijas ietekmē izmainījās cilvēka aktivitātes telpa. Radās īpaši, ar iedzīvotāju koncentrāciju saistīti uztveres un sociālās izturēšanās nosacījumi. Ne tikai pilsētās, bet arī ciematos radās sociāli jaukti apdzīvojamības areāli un vietas.

Liela nozīme, sevišķi laukos ir padomju laikā radušajām sociālajām attiecībām. Iedzīvotāju aptaujas rezultāti vairākos Vidzemes pagastos liecina par sociālo grupu atšķirībām un izturēšanos izmaiņām – saistībā ar cilvēka teritoriālo dzīvi. Lauku sabiedrība noturīgas teritorijas apstākļos veidojas kā teritoriāla kopiena, kur teritorijai (pagastam) ir vienojoša loma cilvēku attiecībās. Lauku iedzīvotāju kopienu dzīve ir cieši saistīta ar teritoriju, kurā veidojas tās iedzīvotāju biogrāfiju kopums. Laukos, salīdzinot ar pilsētu, cilvēku savstarpējā atkarība ikdienas dzīvē ir neliela. Tāpat neliela ir sociālo attiecību intensitāte un sociālo lomu daudzveidība.

Lauku teritorijā atsevišķām sociālām grupām piederīgo cilvēku dzīves vietas un dzīves veids mainās salīdzinoši reti. Mājoklis lauku cilvēku uztverē un arī praktiskajā rīcībā ir ļoti būtiska vieta. Tas tiek veidots ilgā laikā, pat gadu desmitos. Lauku sabiedrība ārpus blīvi apdzīvotām vietām nav telpiski strukturēta, jeb dzīves vietu novietojumam nav tiešas saistības ar cilvēku sociālo statusu, ģimenes statusu, kultūras vai etnisko piederību.

Teritoriālā iedalījuma reformas, kā arī sociālistiskās kopsaimniekošanas prakse mainījusi iedzīvotāju psiholoģisko piederību noteiktai teritorijai. Tas radīja iedzīvotāju mehāniskā kustīguma īpatsvara palielināšanos. Vidzemes pagastos paaudzēs dzīvojošie pamatiedzīvotāji sastāda tikai aptuveni pusi no patreizējo iedzīvotāju kopskaita. Tam sekas ir mājokļu un dzīves veida maiņa. Pastāv visai cieša sakarība starp teritorijas noturību un pamatiedzīvotāju īpatsvaru kopējā iedzīvotāju skaitā.

Pēckara periodā pagastu (ciema padomju) veidošana jo cieši saistījās ar lauksaimniecisko teritoriju struktūras maiņām un pat pakļāvās tām, tāpēc šodienas pagastu raksturo gan sekundārā, gan arī sabiedriskā teritorialitāte – atkarībā no gadījuma. Sabiedriskā teritorialitāte veidojās saimniecisko teritoriju apvienošanas rezultātā. Tam par iemeslu bija vēsturisko piederības teritoriju struktūras sajaukšana, teritoriju lielumam pieaugot zuda psiholoģiskās piederības saites, jo liela formālās teritorijas daļa bija ārpus ikdienas apdzīvojuma

Ekonomiski aktīvākās iedzīvotāju grupas apdzīvo mājokļus pagastu administratīvajos centros vai to tuvumā. Šeit nodarbošanās jomu spektrs ir plašāks un daudzveidīgāks. Tas, līdz ar ražošanas un pakalpojumu sfēras attīstību, rada sarežģītākas – savstarpēji atkarīgas sociālās attiecības, palielinās sociālo lomu daudzveidība. Izveidojušās visai izteiktas centra - perifērijas attiecības pagastu teritoriju griezumā. Pagastu mērogā būtiski mainās teritoriālās kopienas loma, kur cilvēku attiecības arvien vairāk kļūst savstarpēji atkarīgas, pieaug cilvēku attiecību atkarība arī no teritorijas organizācijas jeb pārvaldes. Ļoti būtiskas mēdz būt saites starp atsevišķām iedzīvotāju grupām un pārvaldi. Tā izpaužas galvenokārt diferencētā pakalpojumu pieejamībā. Pieaugot sociālo attiecību intensitātei un daudzveidībai, pagasta kā teritoriālas kopienas loma pakāpeniski mainās.

5. TERITORIĀLĀS ORGANIZĀCIJAS MEKLĒJUMI MŪSDIENĀS

5.1. ADMINISTRATĪVO TERITORIJU BŪTĪBA UN PĀRVALDES EFEKTIVITĀTE

5.1.1. ADMINISTRATĪVO TERITORIJU BŪTĪBA UN LOMA MŪSDIENĀS

Administratīvi teritoriālais iedalījums ir uzlūkojams kā ģeogrāfiskās telpas – cilvēka dzīves vides vadīšanas un veidošanas līdzeklis. Tādējādi valsts pārvaldes politiskie mērķi cilvēka dzīves vides ietekmēšanas praksē ir aplūkojami kā varas attieksme pret saviem uzdevumiem. Valsts pārvaldes mērķi ir nosacīta kategorija, kuri daļēji var tikt formulēti deklaratīvos dokumentos, arī likumos, bet reāli tie atainojas politiskās varas praksē. Kā viens no tās atspoguļojumiem ir administratīvi teritoriālā iedalījuma reforma.

Valsti kā veselumu veido tās politiskās struktūras organizācija konkrētā ģeogrāfiskajā telpā, respektīvi teritorijā. Teritorija tiek atzīta kā viens no valsts pamatatribūtiem. Vienlaicīgi tā ir valsts organizācijas stabilitātes (konservatīvais) nosacījums (Hartshorne 1950, Soja 1971, Cox 1990). Gan valsts teritorija kopumā, ko iezīmē ārējās robežas, gan arī iekšējo pārvaldes teritoriju robežas, ja tās ir pastāvīgas, atspoguļo valsts stabilitāti (Beaujen-Garnier 1974). Tomēr tā ir tikai šīs stabilitātes ārējā izpausme, kura sakņojas valsts pārvaldes iekšējā organizācijā. Tās politisko mērķu un uzdevumu ietvaros tiek veidota varas realizācijas teritoriālā sistēma jeb valsts pārvaldes teritoriālās organizācijas forma – administratīvi teritoriālais iedalījums.

Latvijā jautājumi par mūsdienīgu valsts politiskās struktūras organizāciju saistībā ar pārvaldes teritoriālo uzbūvi nav noskaidroti. Ir jābūt skaidram un sabiedrībā pieņemamam priekšstatam par mūsdienīgu valsts, pašvaldību lomu un organizāciju, kurš balstītos uz stāvokļa analīzē sakņotiem priekšstatiem. Tas ir viens no galvenajiem priekšnoteikumiem, lai izvirzītu jautājumu par administratīvi teritoriālā iedalījuma reformām.

5.1.2. TERITORIĀLĀ IEDALĪJUMA REFORMAS EIROPAS VALSTĪS

Radikālas teritoriālā iedalījuma reformas ir veiktas gandrīz visās Eiropas valstīs. Periodā no 50.gadu sākuma līdz 70.gadu vidum Eiropas valstīs tika realizētas teritoriālā iedalījuma reformas, kuru galvenais uzdevums bija izveidot lielākas vietējā līmeņa pašvaldības. To darot, galvenokārt balstījās uz ekonomiski teorētiskiem pieņēmumiem par to, ka teritoriju palielināšana ir pašvaldību funkcionālās efektivitātes paaugstināšanas ceļš.

Kopš 70.gadu vidus lielākajā Eiropas valstu daļā tika veiktas tikai nelielas municipālo teritoriju robežu maiņas. Laikā kopš 70.gadiem, vietējā līmeņa pašvaldību organizācijas reformās reti tiek mainītas teritoriju telpiskā struktūra, robežas, bet galvenokārt vietējo pašvaldību un arī reģionu funkcionālā pārvaldes struktūra. 80. un 90.gados galvenais uzsvars Eiropas valstu pārvaldes politikā tiek likts uz pašvaldību kooperāciju formu un reģionālo struktūru veidošanu.

50. – 60.gados notikušo radikālo teritoriālā iedalījuma reformu nepieciešamības pamatojumi balstījās uz vispārējiem teorētiskiem apsvērumiem, kvalitatīviem kritērijiem, kas sakņojās gan politiskos, gan zinātniskos sociāli politisko procesu vērtējumos. Eiropas valstu īpatnība ir tā, ka vairumā gadījumu pašvaldību teritorijas bija veidojušās vēsturiski ilgā laikā, sociālajā situācijā. Modernās Eiropas sabiedrības attīstība, kam raksturīgas pēckara perioda urbanizācijas, ekonomikas un sabiedrības strukturālās izmaiņas, labklājības līmeņa krīzes un valsts lomas maiņas apstākļos radīja nepieciešamību pēc jaunām sociālās apkalpes nodrošinājuma formām.

Rietumeiropas un Austrumeiropas valstu administratīvo reformu pieredze liecina, ka teritoriālā iedalījuma struktūras formāli nav salīdzināmas vēsturisko, sociālo, ekonomisko un galvenokārt politiski stratēģisko atšķirību dēļ (Pavlinek 1992, Koulov 1992). Administratīvi teritoriālās reformas 1) attīstījās, 2) sociālistiskajās (pēcsociālistiskajās) un 3) trešās pasaules valstīs veido atbilstoši trīs principiāli atšķirīgus tipus risināmo problēmu, mērķu un stratēģiju noteikšanā (Soja 1971, Krishan 1988).

Eiropas valstīs 50. – 70.gados reformu sagatavošanā un realizācijas procesā iezīmējās tendence būtiskās kvalitatīvās problēmas formulēt šauri racionāli. Tika izvirzīts jautājumu par “visefektīvāko”, “visdemokrātiskāko” pašvaldību lielumu un varas pārdali starp dažādiem pārvaldes līmeņiem. Municipālās iedzīvotāju aprūpes efektivitātes un iedzīvotāju līdzdalības attiecību izsvēruma bija galvenā politiskā procesa iezīme. Reformas parasti tika realizētas ar ekonomiska un politiska spiediena palīdzību no centrālo valdību puses.

Valstīs, kur gatavojās veikt radikālas reformas, tika radīti speciāli likumi administratīvo reformu nodrošināšanai. Kopš 70.gadu vidus tika izveidoti likumi, kuri tieši (konsultācijas, referendumi) vai netieši (municipālā padome) noteica iedzīvotāju līdzdalību lēmumu pieņemšanā par municipālo teritoriju robežu izmaiņām. Tādējādi daļēji tika izslēgta centrālo valdību ietekme šo jautājumu risināšanā. Izņēmums ir Zviedrija, kur teritoriālās struktūras maiņas ir galvenokārt valdības kompetencē un tiek pieļauta iespēja centralizēti uzspiest reformu risinājumus

Pastāv viena likumsakarība – visblīvāk apdzīvotās valstīs ir realizējušas visbūtiskākās teritoriju struktūru reformas. Pārveidotā teritoriālā struktūra nereti ir maz saskaņota ar vēsturisko teritoriju robežām. Ziemeļvalstīm ir raksturīgs salīdzinoši zems apdzīvojuma blīvums, un tajās ir veiktas ļoti radikālas teritoriālā dalījuma maiņas. Tas tika darīts, konsekventi realizējot t.s. “robežu reformas”. To ietvaros tika apvienotas vēsturiskās teritorijas. Starp Ziemeļvalstīm Dānija izceļas kā izņēmums. Tajā tika realizēts modelis, kur savienotas Viduseiropas apdzīvojuma un teritoriālo struktūru īpatnības ar Ziemeļeiropas valstīm raksturīgo reformu ceļu, principiem un reģionālā politiku.

Nav būtisku sakarību starp teritoriju izmēru, vidējo to iedzīvotāju skaitu, iedzīvotāju blīvumu un teritoriālā dalījuma reformu raksturu Eiropas valstīs kopumā. Skaidri iezīmējas sakarība starp iedzīvotāju blīvumu un reformu intensitāti – reformas ir bijušas strukturāli dziļākas valstīs ar īpaši lielu apdzīvojuma blīvumu un valstīs ar īpaši zemu apdzīvojuma blīvumu. Neliels iedzīvotāju skaits municipalitātēs ir bijis vienīgais formālais kritērijs un motīvs radikālām teritoriālā iedalījuma izmaiņām.

Neskatoties uz reformu izvērsuma atšķirībām Eiropas valstīs, tajās aptuveni vienā – 25 gadu periodā tika izvirzīts un risināts jautājums par pašvaldību reorganizāciju un tās piemērošanu jaunām sabiedriskajām vajadzībām. Kvalitatīvo problēmu risinājumi, balstoties galvenokārt uz funkcionāli kvantitatīviem izvēles kritērijiem (Honey 1976, 1977 u.c.), radīja jaunu pārvaldes un sabiedrisko disonansi, sevišķi valstīs, kur veiktas radikālas reformas (Olsson 1974).

Kopš 70.gadiem reformu procesu rezultāti Rietumeiropas valstīs netika viennozīmīgi atzīti kā tikai pozitīvi, turklāt vispārējās sociālās un reģionālās attīstības procesi rosināja būtiski padziļināt kvalitatīvos pētījumus, lai apzinātu esošo un mainīgo situāciju, korigētu stratēģijas reģionālajā politikā un pārvaldes strukturālajās reformās (Paasi 1986, 1993, Hackli 1994). Sākot ar 80.gadiem, Eiropā galvenokārt notiek struktūru un formu meklējumi sadarbībai starp vietējās pašpārvaldes teritorijām.

5.1.3. EFEKTIVITĀTES MEKLĒJUMI TERITORIĀLĀ IEDALĪJUMA REFORMĀS

5.1.3.1. Administratīvi teritoriālā iedalījuma efektivitātes nosacījumi

Administratīvi teritoriālā iedalījuma jautājums ietver valsts politiskās dzīves pamatnosacījumus – pārvaldes efektivitāti (atbilstošo funkciju kvalitatīva izpilde, samērīgas izmaksas), iedzīvotāju līdzdalību pašpārvaldē (līdzdalības vēlmes un iespējas ikdienas dzīvē) un sabiedrības dzīves patstāvīgo aktivitāti (kultūras, saimnieciskā u.c.), jeb aktivitāti kura veidojas un pastāv bez iejaukšanās no pārvaldes institūciju puses.

Administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūra cieši saistās ar valsts sociāli – politiskajām tradīcijām, varas sadali starp pārvaldes līmeņiem, un politisko sistēmu kopumā. Teritoriālās organizācijas maiņa īpašas nepieciešamības gadījumā ir arī viens no līdzekļiem mērķtiecīgas reģionālās attīstības politikas veidošanā un realizēšanā.

5.1.3.2. Teritoriju lielums un pārvaldes efektivitāte

Pārvaldes efektivitāte, galvenokārt, tiek saistīta ar teritoriju izmēriem un iedzīvotāju skaitu. Pastāv viedoklis, ka sekmīgai valsts funkciju decentralizācijai jārealizējas lielākās teritoriālās vienībās. Tam var piekrist, jeb tā varētu būt. Šis viedoklis tiek atzīts arī citās Eiropas valstīs, runājot par mūsdienīgi demokrātiskas pārvaldes un pašpārvaldes veidošanu. Tajā pašā laikā, lai arī pastāv ļoti lielas atšķirības starp dažādām valstīm lielākajā daļā Eiropas valstu gan vietējās, gan reģionālās teritoriālās vienības ir mazas.

Vidējais vietējo pašvaldību teritoriju izmērs Eiropas valstīs ir krasi atšķirīgs – robežās no 13 km² Čehijas Republikā līdz 437 km² Zviedrijā. Latvijā tas ir 132 km², ar šo rādītāju ierindojoties Eiropas valstu saraksta vidusdaļā. Tajā pašā laikā vairāk par pusi no Eiropas valstu municipalitāšu kopskaita veido mazas vienības – ar iedzīvotāju skaitu līdz vienam tūkstošim. Tikpat lielu valsts grupu pārstāv zemes, kurās nav vispār, vai arī ir tikai dažas municipalitātes, kur iedzīvotāju skaits ir mazāks par 1000 cilvēku. Itālijā un Anglijā nelielās municipalitātes veido ¼ daļu no to kopskaita (Municipalitāšu lielums ... 1993).

Ievērojams nelielo pašvaldību īpatsvars vērojams galvenokārt Viduseiropas un Rietumeiropas valstīs. Sevišķi liels mazo municipalitāšu īpatsvars ir: (1) valstīs, kurās pēckara periodā pastāvēja centralizēta pārvaldes sistēma un mērķtiecīgi tika uzturēta vēsturiski veidojusies nelielo teritoriju struktūra (Čehija, Slovākija, Ungārija); (2) valstīs, kurām raksturīgas izteikti centriskas pārvaldes tradīcijas un centriski vērsta reģionālā politika (Francija, Grieķija, Spānija); (3) nelielās valstīs (Luksemburga, Islande); (4) valstīs, kuru teritoriju raksturo šķēršļoti dabas apstākļi (Šveice, daļēji Austrija); (5) Vācijā – reģionālās politikas īpatnību dēļ.

Gandrīz trešdaļā valstu pārsvarā ir administratīvās teritorijas ar iedzīvotāju skaitu desmit tūkstoši un vairāk. Tās ir valstis vai nu ar ļoti lielu iedzīvotāju blīvumu, vai arī gluži pretēji – reti apdzīvotas (<20 cilv/km²). Itālija, Austrija, Somija, Norvēģija ir zemes, kur ir samērā līdzsvarots un plašs municipalitāšu spektrs ar krasi atšķirīgu iedzīvotāju skaitu municipalitātēs (Municipalitāšu lielums ... 1993).

Valstis ar lielu mazo pašvaldību īpatsvaru, kā arī ar daudzveidīgu municipalitāšu formālo raksturojumu, kopš 50.gadiem nav būtiski mainījušas teritoriju skaitu (līdz 10% no kopskaita), tātad pamatā ir pieturējušās pie vēsturiskās teritoriālās struktūras.

Pēc formālajiem raksturojumiem Eiropā nav Latvijai pat aptuveni līdzīgas valstis. Latvija starp citām Eiropas valstīm ir 11.vietā pēc municipalitāšu teritoriju izmēra, 15.vietā – pēc vidējā iedzīvotāju skaita municipalitātē, 19.vietā – pēc iedzīvotāju blīvuma. Latvija varētu piederēt pie valstu grupas, kuru raksturo plašs un daudzveidīgs pašvaldību spektrs pēc iedzīvotāju skaita tajās, ar ievērojamu (bet ne sevišķi lielu Eiropas valstu fonā) mazo teritoriju īpatsvaru.

Latvija būtiski atšķiras no šīs grupas valstīm, ar to, ka šodienas pašvaldību teritoriju robežas nav vēsturiski mantotas. Gandrīz visās Eiropas valstīs viens no galvenajiem principiem, veidojot administratīvi teritoriālās izmaiņas, ir vēsturisko teritoriālo robežu saglabāšana tādā veidā lai jaunveidojamās teritorijās iekļautos nedalītas iepriekš pastāvējušās vienības. Tas ir arī viens no jaunveidojamo teritoriālo struktūru vērtējumu kritērijiem administratīvā iedalījuma reformās.

Eiropas mērogā Latvijas rajoni pēc izmēra ir vidējas reģionālā pārvaldes līmeņa teritorijas, mazas iedzīvotāju skaita ziņā, un izceļas ar ļoti nelielu iedzīvotāju blīvumu. Pārvaldes efektivitātes kvalitatīvās robežas atkarībā no funkcijām, iespējams ir saistāma galvenokārt ar iedzīvotāju blīvumu.

Pašvaldību lielums ir saistāms ar to funkcionālo lomu – kompetencēm, varas un finansējuma sadali starp reģionālo un centrālo valsts pārvaldi. Līdz šim Latvijas pašvaldību reformās, veidojot funkciju un finansu sistēmu, teritoriālā struktūra nav būtiski izmainīta. Tas rada teritoriālā iedalījuma iekšējā līdzsvara trūkumu un ierobežo pašorganizējošo attīstības potenciālu. Funkcijas, finansu sistēma un teritoriālā uzbūve ir cieši saistīts jautājumu kopums, kurš ir kompleksi risināms. Valsts pārvaldes kopējā struktūra, tās darbība kopsakarībās nav izvērtēta. Ir precīzi jāzina, kuros gadījumos un kas ir maināms teritoriālajā iedalījumā, jo citu valstu prakse apliecina ka, pārvaldes efektivitāte ir lielā mērā atkarīga no pakalpojumu un finansu sistēmas izkārtojuma (organizācijas).

5.1.3.3. Teritoriju lielums un administratīvo pakalpojumu efektivitāte

Pārvaldes izmaksu jautājums ir viens no principālākajiem un neskaidrākajiem. Uzskata, ka veidojot lielākas teritorijas reformas rezultātā, notiks finansu līdzekļu ekonomija. Tomēr šis arguments nav pietiekami pamatots. Speciālie pētījumi par finansiālo efektivitāti daudzās valstīs liecina, ka tā nav atkarīga tik daudz no pārvaldes teritoriju lieluma, kā no pārvaldes organizācijas. Iespējams, ka Latvijā darbojas citi papildus faktori, kas ļautu atzīt finansiālās efektivitātes kāpuma iespējas teritoriju palielināšanā. Nepieciešami ir aprēķini, lai noskaidrotu valsts centrālās un vietējās pārvaldes finansiālo izdevumu mijattiecības proporciju un dinamikas griezumā. Lai vismaz nedaudz novērtētu esošo situāciju, būtu vēlams aprēķināt pārvaldes izdevumu izlietojuma sadalījumu gan uz vienu iedzīvotāju, gan uz teritoriju platības vienu vienību. Tas darāms tikai līdz ar jauno pārvaldes funkciju noteikšanu, kas patreiz ir diskusiju jautājums.

Gandrīz visās valstīs tiek diskutēts jautājums par pašvaldību teritoriju minimālo lielumu iedzīvotāju skaita ziņā. Sevišķi tas tiek darīts teritoriālo izmaiņu gadījumos. Retāk tiek izvirzītas īpašas prasības tā ievērošanai. Vairumā valstu nav noteikumu par teritoriju minimālo lielumu. Minimālais lielums ir saistīts ar pašvaldību funkcionālo lomu (kompetencēm), varas un finansējuma sadali starp vietējo un centrālo valsts pārvaldi. Tas ir ļoti atšķirīgs dažādās Eiropas valstīs. Daudzās valstīs, piemēram, Itālijā, Nīderlandē, Norvēģijā, Zviedrijā, Dānijā u.c., tiek noteikts, ka 5 līdz 6 tūkstoši iedzīvotāju municipalitātē ir minimālais skaits. Bet tam nav konsekvences praksē – piemēram, Itālijā 73% no visām municipalitātēm iedzīvotāju skaits ir mazāks par 5 tūkstošiem (Municipalitāšu lielums ... 1993).

Dānijā un Somijā tiek uzskatīts, ka administratīvo pakalpojumu efektivitāte ir augstāka municipalitātēs ar iedzīvotāju skaitu no 6 līdz 15 tūkstoši. Tomēr atšķirības administratīvajā efektivitātē starp dažāda lieluma municipalitātēm šajās valstīs ir nelielas. Tā galvenokārt ir atkarīga no pakalpojumu sniegšanas organizācijas. Itālijā tiek uzskatīts, ka administratīvo pakalpojumu efektivitāte ir visaugstākā municipalitātēs ar 4 līdz 6 tūkstošiem iedzīvotāju. Nīderlandē atzīst, ka administratīvo pakalpojumu efektivitāti nosaka municipalitātes novietojums vienā vai otrā reģionā, vai attiecībā pret lielajām pilsētām. Pastāv uzskats, ka

visoptimālākais iedzīvotāju skaits teritorijā ir no 7 līdz 12 tūkstoši. Arī Lielbritānijā un Norvēģijā pastāv viedoklis, ka teritorijām ar lielāku iedzīvotāju skaitu par 5 tūkstoši ir lielākās iespējas efektīvāk izmantot daļu no pakalpojumiem (Municipalitāšu lielums ... 1993). Tomēr analītiski pētījumi nedod liecību par šo teorētisko priekšstatu atbilstību sasniegumiem praksē.

Speciālistu vidū ir izplatīts pieņēmums, ka teritoriju palielinājums ir pašvaldību funkcionālās efektivitātes paaugstināšanas ceļš. Caurmērā administratīvo pakalpojumu efektivitāte tiek vērtēta kā augstāka reģionālās iedalījuma vienībās ar iedzīvotāju skaitu virs divsimt tūkstoši. Bet pārvaldes efektivitātes atšķirības starp dažāda lieluma teritorijām ir ļoti nelielas. Prakse ir apliecinājusi, ka nepastāv viennozīmīgas sabiedrisko pakalpojumu izmaksas un ieguvumu sakarības ar teritoriju lielumu.

Neskatoties uz to, gandrīz visās pēc municipālo teritoriju struktūras formālajiem raksturojumiem ļoti atšķirīgās valstīs dominē uzskats, ka municipalitātes ir pārāk mazas, lai risinātu mūsdienu municipālos uzdevumus.

Prakse ir apliecinājusi, ka nepastāv objektīvas metodes sabiedrisko pakalpojumu izmaksu un ieguvumu noteikšanai, un nav izmaksu un ieguvumu sakarības ar vietējo pašvaldību lielumu.

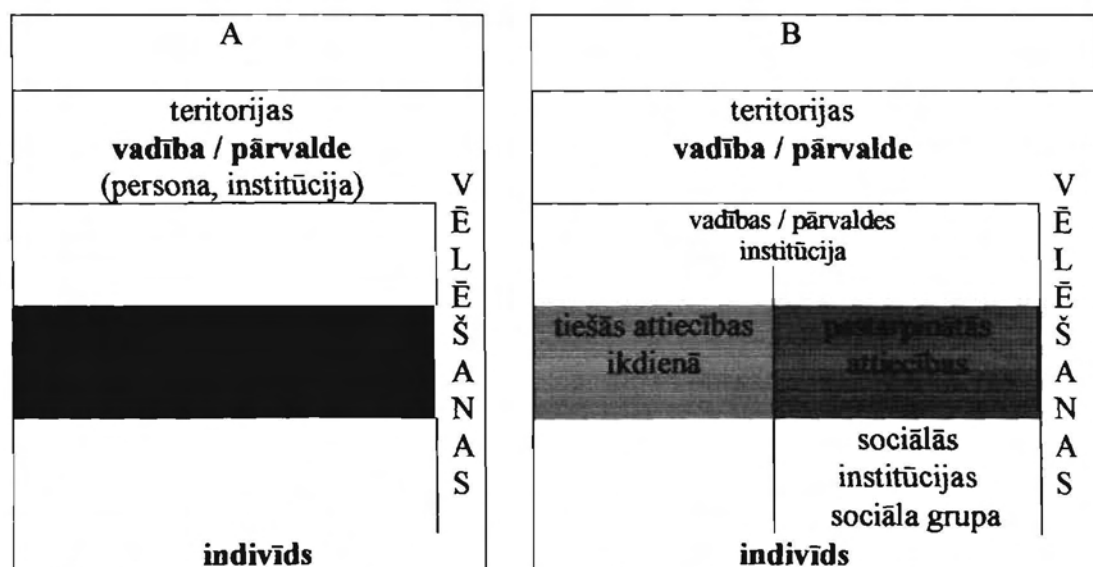
Pēdējo divdesmit gadu notikumi rāda, ka vietējās pašvaldības efektivitātes nodrošināšanā nozīmīga loma ir pārvaldes organizācijai, pakalpojumu sniegšanas līdzekļu modernizēšanai u.c. elementiem. Tā kā šie elementi, to attiecības un nozīme laika gaitā mainās, optimālā vietējās pašvaldības lieluma meklējumi nevar dot viennozīmīgus rezultātus. Nav atrodami vispārēji kritēriji tā noteikšanai. Ja būtu iespējams kādā valstī noteikt optimālo, visefektīvāko vietējās pašvaldības lielumu atbilstoši atsevišķiem pakalpojumu veidiem un to kopumam, tad ar daudzfunkciju izvērtējumu un agregāciju saistīto problēmu risinājumi būtu nepietiekami. Jo tie ir saistīti ne tikai ar aprūpes funkciju racionālu sadalījumu, bet lielā mērā arī ar atšķirībām priekšstatos par sniedzamo pakalpojumu līmeni un katra pakalpojuma nozīmīgumu, kas ir atkarīgs no politiskās un kultūras dzīves tradīcijām un konkrētās situācijas.

Gan Eiropas, gan arī citu pasaules valstu pieredze apliecina, ka nav universālu, vispārēju principu pašvaldību funkcionālās efektivitātes noteikšanā. Nav arī kādas atsevišķas konkrētas valsts, kuras vietējās pārvaldes modelis būtu piemērojams Latvijas situācijai.

5.1.3.4. Iedzīvotāju līdzdalība un aktivitāte

Iedzīvotāju līdzdalības pašpārvaldē nozīme tiek uzsvērtā kā mūsdienu demokrātiskas sabiedrības attīstības nepieciešamība.

Iedzīvotāju līdzdalības realizācijas iespējas nav vienkāršs jautājums. Līdzdalības lomas un formas var būt atšķirīgas. Tās cieši saistās ar tradīcijām, varas sadali starp pārvaldes līmeņiem, un politisko sistēmu kopumā. Lielas un mazas teritorijas gadījumā iedzīvotāju līdzdalībai ir relatīva nozīme (Municipalitāšu lielums ... 1993). Mazās teritorijās galvenokārt realizējas tiešās līdzdalības formas. Savukārt, lielās teritorijās – pastarpinātās (skat 5.1 attēlu). To sniegtās iespējas nav atkarīgas ne no funkciju sadalījuma, ne arī no to kvalitātes. Netiešās līdzdalības gadījuma galvenais jautājums ir par politisko valsts un sabiedrisko organizāciju lomu, sniedzot iedzīvotājiem iespēju ietekmēt pārvaldi. Iedzīvotāju līdzdalības formu – vēlēšanu, vietējo referendumu, kā arī pakalpojumu sasniedzamības vērtējums ir galvenais un sarežģītākais jautājums, vērtējot strukturālo reformu nepieciešamību.



5.1 attēls **Pārvaldes – indivīda attiecību pamattipi**

Sabiedrības aktivitātes rosināšana un veicināšana ir jebkura reformas virziena pamatzdevums. Veicināt privātās iniciatīvas attīstību un zemes apsaimniekošanas uzlabošanu, iesaistot vietējos iedzīvotājus saimnieciskajā apritē, var ļoti dažādos veidos. Teritoriālās organizācijas maiņa ir palīgīdzeklis nepieciešamības gadījumā, veidojot un realizējot mērķtiecīgu reģionālās attīstības politiku, jo administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņas dziļi skar sociāli psiholoģiskos un kultūras dzīves procesus (Paasi 1984, 1886, Hackli 1994).

5.2. REĢIONI UN REĢIONĀLĀS POLITIKAS VEIDOŠANAS NOSACĪJUMI

5.2.1. LATVIJAS REĢIONI

Reģionu saturs

Reģionu saturu mēdz izteikt ļoti dažādi. Reģions tā saturā ietver ne tikai šauri funkcionālu, bet arī daudzveidībā diferencētu sociālo, kultūrģeogrāfisko saturu.

Sociālās nozīmības telpa ir iekšēji diferencēta. To nosaka gan telpas fiziskās atšķirības, gan sabiedrības strukturēšanās, gan kultūrā sakņotie, laikā un uzlūkojumos mainīgie priekšstati. Reģionu savstarpējās atšķirības horiskā un šoriskā griezumos nosakāmas vai nu strikti definētu kritēriju sakarībā vai arī kvalitatīvā vispārinājumā. Skarot galvenokārt kultūrreģionālās atšķirības, šeit pamatā sekoju pēdējam no minētajiem risinājumiem. Kultūrreģiona jēdziens tiek lietots tā saturu apzinot kā kultūras nosacītu iekšēji relatīvi viendabīgu ģeogrāfiskās telpas daļu. Tās iekšējo viendabību raksturo gan piederībā sakņotā identitāte, vēsturiskā un aktuālā pieredze, sociāli ekonomiskās īpatnības, artefaktālās, fiziskā un strukturālā saistība.

Kultūrreģioni

Savstarpēji atšķirīgās viendabīgās ģeogrāfiskās telpas daļas veido areāli izteiktu spektru un ir grupējamas dažādos pakārtotības līmeņos. To izdalīšanā tāpat pastāv nenoteiktība. Darba ietvaros mēģināts sekot Latvijas kultūrreģionu tipoloģiskai shēmai. Tiek izdalīti divi reģionālās kultūrtelpas līmeņi - kultūrreģioni un kultūrnovadi vai kultūrapvidi.

Kultūrreģioniem Latvijā atbilst kultūrvēsturiskās zemes jeb apgabali: Kurša jeb Kurzeme, Vidzeme, Latgale, Zemgale un Sēlija. Novadi un apvidi veidojas uz zemju iekšējo atšķirību pamata un uzskatāmi par viena līmeņa, bet morfoloģiski atšķirīgiem veidojumiem. "Apvidus" tā semantiskā saskaņojumā attiecināms uz nozīmībā centriskiem vai centriski strukturētiem areāliem. Savukārt "novads" iezīmē iekšēji līdzsvarotu kultūrpārādību ainu. Latvijas teritoriāli funkcionālās vienības- pagasti un rajoni šaurākā, specifizējamā nozīmē arīdzan var tikt uzlūkoti kā kultūrnovadi vai apvidi. Tomēr tiem šeit ierādāma atšķirīga tipoloģiskā vieta, jo Latvijas kultūrnovadu veidošanās vēsturiski ģeogrāfiskā analīze liecina par pārvaldes teritoriālo struktūru īpašo, atsevišķo lomu diferenciacijas procesos, kuri aplūkoti sekojošās šī darba nodaļās.

Tātad, abstrahējoties no administratīvo reģionu struktūras, areāli izteiktās to iekšējās viendabības raksturo kultūrareāli. Tie pastāv kultūras pastarpinātā cilvēku uztverē un artefaktālās reprezentācijas izpausmēs. Neiespējami ir telpiski viennozīmīgi noteikt to šķirtnes, veidojoties vēsturiski – mainoties ietekmēm, to lomai un nozīmībai kultūras izpausmēs, kuras no vienas puses satur jaunradīšanas aicinājumu individuālā cilvēka nepieciešamību satvarā un no otras puses - sociāli konservatīvās iedabas nosacītās tradīcijās, parašās, sabiedriskās organizācijas formās.

Klājoties dažādām kultūresības parādībām areāli un vēsturiski – laikā veidojas atsevišķas telpiskas vienības, kuras raksturo savpatna iekšēja viendabība. Kultūrareāli visbiežāk tiek iezīmēti to raksturojošo viendabību aprakstā, vairoties īpaši akcentēt to ģeogrāfiskās robežas. Tomēr arī formalizēto vai formalizējamo robežu struktūra ataino reģionālās diferenciacijas īpatnības, veidojot dažāda tipa kultūrreģionālās vienotnes, dažkārt robežām pašām par sevi, sevišķi saistībā ar

lielākajām centriskajām vietām reprezentējot specifisku reģionālās struktūras raksturu. Latvijā saskatāmi ļoti dažādi kultūrareālu morfoloģiskie tipi, starp kuriem kā atsevišķi iezīmējami mināmi sekojošie:

- 1) pilsētcentriskie, kuriem raksturīga vienas pilsētas ietekmēta tās apkārtnē risinošie kultūrreģionālie procesi (Rīgas apvidus, Kuldīgas apvidus u.c.);
- 2) daudzcentriskie jeb homogēnie, kuros parasti neizceļas dominējoša lielāko apdzīvoto vietu loma areāli daudzveidīgās kultūrtelpas fonā (Alūksnes novads, Alsungas novads u.c. to skaitā – Skrundas apvidus);
- 3) "kultūrmijiedarbības" areāli, kuros atainojas īpaša ģeogrāfisko kultūrpārādību klāšanās, veidojoties kvalitatīvi jaunai niansēti īpatnējai reģionālai ainai (tā, piemēram, Vecpiebalgas, Lielvārdes, Nīcas un citi novadi, kuri veidojušies pamatā sajaucoties etniski atšķirīgām iedzīvotāju grupām), vai arī dabas apstākļu veicinātai kontrasta ainai starp biezi un vājāk apdzīvotiem areāliem, robežai pārstāvēt sasaistes lomu.

Formālie un funkcionālie reģioni

Reģiona jēdziens tiek lietots aprakstot kādas ģeogrāfiskās telpas daļas iekšējo viendabību, pasvītrojot tā atšķirību no citām vienībām. Šīs viendabības sapratne un sekojoši - reģionu izdalīšanas mērķi raksturo tā izdalīšanas pazīmes. Viena no pazīmēm ir teritorijas pārvalde. Citu pazīmju kopu veido noteiktas sociālās vai ekonomiskās funkcijas. Vispārējā praksē tiek izmantots divu veidu reģionu kategorijas – formālos un- funkcionālos reģionus.

Pārvaldes reģioni, gan administratīvie rajoni, gan atsevišķu valsts pārvaldes jomu un nozaru teritoriālā struktūra ir atbilstoša formālo reģionu kategorijai. Pašlaik Latvijā tiek izmantoti gandrīz desmit dažādi dalījumi reģionos, kas vairāk vai mazāk atbilst pašreizējam Latvijas administratīvi teritoriālajam iedalījumam rajonu līmenī. Reģionu telpiskās struktūras visai būtiski atšķiras pēc lieluma, teritoriju konfigurācijas un savstarpējā novietojuma. Tajā pašā laikā pastāv robežas un centrālās vietas, kuras tiek izmantotas atšķirīgu pārvaldes funkciju veikšanai

Pilnīga atbilstība pašreizējam rajonu iedalījumam ievērota, veidojot Saeimas vēlēšanu apgabalus. Saeimas 1995.gada 25.maijā pieņemtais un valsts prezidenta 1995.gada 6.jūnijā izsludinātais “Saeimas vēlēšanu likums” noteic, ka Saeimas vēlēšanām Latvija sadalāma piecos vēlēšanu apgabalos – Rīga, Vidzeme, Latgale, Zemgale. Latvijas Republikas likumā “Par tiesu varu” (izdots 1992.gada 15.decembrī) noteikts, ka tiek izveidotas piecas apgabaltiesas – Rīgas, Kurzemes, Vidzemes un Zemgales. Bet to darbības teritorija atšķiras no Saeimas vēlēšanām izveidotajiem vēlēšanu apgabaliem. Rīgas apgabaltiesas darbības teritorija bez Rīgas pilsētas ietver arī Jūrmalas pilsētu, Ogres rajonu un daļu no Rīgas rajona teritorijas (izņemot Siguldas tiesas darbības teritoriju). Bet Latgales apgabaltiesas darbības teritorijai pieskaitīts arī Jēkabpils rajons, kurš Saeimas vēlēšanām ir iekļauts Zemgales apgabaltiesā.

Iedalījums reģionos ir Valsts Zemes dienesta pārvaldei. Tas ir visvairāk tuvinātais iedalījums Latvijas vēsturiskajiem kultūrreģioniem. Arī Valsts statistikas komitejā ir apsvērta iespēja šo teritoriālo struktūru izmantot statistikas vajadzībām. Vides aizsardzības un reģionālās attīstības ministrijas pārziņā ir reģionālās vides pārvaldes teritorijas. Atsevišķas enerģētiskās infrastruktūras ir organizētas teritoriāli – elektrotīklu pārvaldes, u.c.

Funkcionālie reģioni Latvijā ir maz pētīti. Latvijā līdz 1990.gadam notika pastāvīgi mēģinājumi saskaņot formālo un funkcionālo reģionu struktūru. Izņēmumi ir Rīgas aglomerācijas pētījumi gan pirms 1990.gada, gan arī 90.gados. Latvijā pastāv dinamiska un mainīga funkcionālo reģionu struktūra, līdz pat šodienai funkcionālo reģionu dabiska, pašorganizējoša attīstība ir ierobežota, cieši atkarīga no administratīvo teritoriju struktūras, pašas pārvaldes.

Funkcionālo reģionu uzbūvi raksturo centrālo vietu hierarhija. Centrālās vietas ir administratīvo, saimniecisko un aprūpes objektu koncentrācijas vietas. Centrālo vietu struktūra ir integratīvs reģiona aprūpes infrastruktūras un telpiskās vienotības rādītājs. Centrālās vietas hierarhisko rangu nosaka noteikta skaita un līmeņa “centrālo” aprūpes funkciju (piem., medicīniskās, izglītības, kultūras, reliģiskās, administratīvās) strukturāls nodrošinājums šajā vietā. Centrālās vietas rangam atbilst noteikts aprūpes funkciju skaits (no 1 līdz 6 vai 8), to formāli kvalitatīvais līmenis

(pamatskola, sākumskola jeb vidusskola, ambulance jeb slimnīca u.t.t.), tas tiek korelēts ar vietai atbilstošo iedzīvotāju skaitu un telpisko komunikāciju struktūru (vietu morfoloģiskais centriskums), kas atspoguļo novietojuma nosacīto vietas aktīvo jeb potenciāli aktīvo lomu teritoriālajā organizācijā. Dabiski attīstījušos reģionus raksturo pilnvērtīgu 6-8 līmeņu centrālo vietu hierarhiju. Latvijas funkcionālo reģionu uzbūvi raksturo primitīva centrālo vietu hierarhija. Šodien ir raksturīga 3 – 4 līmeņu centrālo vietu reģionālā struktūra, turklāt augstākā līmeņa centrālās vietas (galvenokārt – rajonu centri) pēc savas nozīmības (funkciju koncentrācijas) īpatsvara ir salīdzinoši lielā pārsvarā attiecībā pret hierarhiski zemāko līmeņu vietām.

Tajā pašā laikā analīze rāda arī visai plašas atšķirības rajonu starpā. Lielu rajonu grupu raksturo dabiska monocentriska uzbūve, mazāk pārstāvēti ir rajoni, kuri raksturojas ar diviem, trīs vairākiem vāji izteiktiem funkcionālajiem centriem. Šī rajonu telpiskā uzbūve var atspoguļoties atšķirīgā teritoriālās organizācijas praksē.

5.2.2. REĢIONĀLĀ LĪMEŅA ADMINISTRATĪVI TERITORIĀLĀ IEDALĪJUMA PROBLĒMAS

Vērtējot Latvijas reģionālo iedalījumu var skatīt trīs šodien aktuālu problēmu mezglojumu.

- Pirmkārt, pārvaldes un attīstības problēmas: administratīvi teritoriālais iedalījums ir valsts pārvaldes, jautājums. Tas pamatā tiek radīts valsts pārvaldei, un kā politisks jautājums ir risināms, tiekot skaidrībā par esošās politiskās jeb pārvaldes organizācijas nepilnībām vai problēmām.
- Otrkārt, telpiskās struktūras nepilnības: administratīvi teritoriālās organizācijas iedarbība iziet ārpus tīri politiskās nozīmības robežām. Tā mijiedarbojoties, tieši vai pastarpināti iespaido kultūras, sociālās un ekonomiskās parādības (Honey 1977, Williams & Smith 1982 Paasi 1991). Administratīvi teritoriālais iedalījums ir cieši saistīts ar visu valsts saimniecisko dzīvi, kur saimniecisko aktivitāti ietekmē

(ierobežojot vai rosinot tās attīstību) aktivitātes cilvēciskā potenciāla, jau agrāk izveidotās infrastruktūras telpiskais sadalījums, tradīcijas u.c.

Patreizējo administratīvo rajonu iedalījumu var uzlūkot kā vienu no problēmām Latvijas dabiskai pašorganizējošai reģionālajai attīstībai. Tas radīts sekojot sociālisma politekonomijas principiem, veidojot teritoriju kā pārvaldei viegli kontrolējamu infrastruktūras apjoma un izvietojuma modeli, kur tikai pati šī pārvaldes un saimnieciskā infrastruktūra tika uzlūkota par pozitīvas attīstības noteicošo faktoru. Mākslīgi koncentrējot ražošanu, t.s. ražošanas spēkus - iedzīvotājus un to aprūpi dažas pilsētās un pārvaldes centros, šeit koncentrētas sociālās, ekoloģiskās un daudzas citas problēmas. Šī procesa kvalitatīvo pusi raksturo Rīgas – visas Latvijas un rajonu centru – rajonu reģionālās attiecības, ko iezīmē viena administratīvā centra dominance un spilgti izteiktās perifērijas situācijas ārpus šī centra tiešās ietekmes areāla.

- Treškārt, vēsturiski nosacītās problēmas: administratīvās pārvaldes formālā telpiskā struktūra ir mantota no padomju perioda. Tā ir vēsturiski nosacīta un ietekmējusi šodienas situāciju. Ģeogrāfiskās telpas teritoriālais izkārtojums ir īpaši nozīmīgs cilvēku uztverē un veido būtiskus izturēšanās nosacījumus (Gottman 1973, Malberg 1980, Gold 1980, 1982). Teritoriālās struktūra, sevišķi tās maiņas dziļi skar sociāli psiholoģiskos un kultūras dzīves procesus.

Pēckara periodā, plānveidīgi veidojot saskaņotus politiskās un administratīvās rajonus Latvijā, tika izmantota ekonomiskās ģeogrāfijas teorija, kas pasaulē pazīstama kā “galējs strukturālisms”. Šīs pieejas pamatā ir pašu struktūras elementu (ražošanas spēku, saimniecisko objektu, transporta, apkalpes u.t.t.), to izvietojuma ekonomiskuma lomas pārspilējums. Būtībā tikpat kā norēķinoties ar dabiskajiem ainaviskajiem un kultūrģeogrāfiskajiem apstākļiem, teorētiski tika noteikti funkcionālo reģionu robežas, funkcionālie centri, un tiem atbilstoši radīja formālo – administratīvo teritoriju struktūru. Vienkāršotā reģionu veidošana šodien atspoguļojusies gan t.s. formālo reģionu (rajonu) izvietojumā, sajaucot un daļēji iznīcinot kultūrģeogrāfisko reģionu savdabību, gan to iekšējā uzbūvē.

5.3. TERITORIĀLĀS REFORMAS VIRZIENI LATVIJĀ

5.3.1. PRIEKŠSTATI PAR REFORMU

Pastāvošais Latvijas administratīvais iedalījums pamatvilcienos izveidots padomju laikā pēc vienkāršotām shēmām, galvenokārt, formāli izdalot administratīvās teritorijas aptuveni līdzīgās platībās un ar līdzīgu iedzīvotāju skaitu ap esošiem vai mākslīgi veidotiem administratīvajiem centriem. To attīstīšana balstījās uz citai valstij raksturīgiem principiem. Tie bija ideoloģiski un politekonomiski pamatoti sociālistiskas valsts pastāvēšanai: teritoriālā struktūra ir veidojama atbilstoši lineāras direktīvas pārvaldes efektivitātei un t.s. ražošanas spēku izvietojuma regulēšanai (Mieczowski 1967, Šķiņķe, Šķiņķis 1997).

Padomju laikā izveidotais administratīvi teritoriālais iedalījums ir vienkāršs. Tas bija gandrīz nemainīgs pēdējos gandrīz divdesmit padomju varas gadus un pastāv joprojām arī šodien. Tas atbilda sociālistiskas valsts politisko mērķu izvirzītajām prasībām. Vai tas atbilst šodienas situācijai Latvijā un jaunām prasībām – ir jautājums par mūsdienīgas Eiropas valsts administratīvi teritoriālo struktūru. Ja ir mainījušies valsts attīstības mērķi un nepieciešamība mainīt varas realizācijas struktūru, jāmaina ne tikai valsts organizācijas tīri politiskā, bet arī otra ar to ģenētiski saistīta puse – teritoriālā organizācija.

90.gados Latvijā, tāpat kā citās Austrumeiropas valstīs norit politiskas diskusijas par administratīvi teritoriālo iedalījumu un tā izmaiņām. Vairākās zemēs, piemēram, Igaunijā un Lietuvā iedalījuma pārveide ir jau notikusi. Arī Latvijā 1993. un 1997.gadā ir bijuši projekti iespējamai teritoriālā dalījuma reformai. Tomēr līdzšinējā prakse reformas sagatavošanā balstījies uz pilnībā neizsvērtiem apgalvojumiem un priekšstatiem par pārvaldes būtību un teritoriālā iedalījuma maiņām.

Skatot administratīvi teritoriālo iedalījumu, visbiežāk priekšplānā izvirza formālos kritērijus. Nesaistot to izdalīšanu ar konkrētā administratīvā iedalījuma vērtēšanas vai pārveidošanas uzdevumu, tie tiek uzskaitīti vai grupēti pēc nozīmības. Visplašāk kā kritēriji tiek uzskaitīti: administratīvā infrastruktūra, apdzīvoto vietu teritoriālā

struktūra, vēsturiskās sociāli teritoriālās, t.s. objektīvās socioloģiskās saites, etniskās saites, dabas faktori, transporta komunikāciju sistēma, ražošanas attīstība un ekonomiskās integrācijas sistēma u.c.

Istrādājot priekšlikumus administratīvi teritoriālā dalījuma reformai, ir ļoti dažādas pieejas gan pašu kritēriju izvēlē, gan arī to nozīmības sadalījumā. Var būt viens, divi vai arī ļoti daudz kritēriji. Tomēr kritērijiem ir sekundāra nozīme. Galvenais ir teritoriālās struktūras veidošanas principi - ceļa noteikšana, jo tas determinē formālo nosacījumu – kritēriju

No pārvaldes viedokļa teritorija ir tikai robežās formalizēta funkcionāla sistēma un reformas nepieciešamība ir iezīmējama kā pārvaldes un pašpārvaldes funkcionālās darbības optimizācijas uzdevums. Spēcīga politiski centralizēta valsts uzbūve tieši vai netieši iespaido adekvātu – centrisku ģeogrāfiskās telpas uzbūvi. Dž.Volšs un M.Dīrs norāda, ka centralizēts valsts aparāts ir dominējošs elements sabiedriskajās attiecībās, kuras pieaugoši tiecas uz korporatīva stila aranžējumu (Wolch & Dear 1989).

Decentralizācija uzlūkojama kā politisko un strukturālo izmaiņu process ar valsts varas un atbildības pārdali, pašpārvaldei pārņemot būtiskāko tās daļu ar mērķi – veidot decentralizētu teritoriālās organizācijas struktūru. Strukturālo maiņu saturam jāiezīmējas ar finansiālās darbības sistēmas pārkārtošanu un funkciju pārdalījumu, kur tās pamatu jeb strukturālo satvaru veidotu teritorija.

Galvenie jautājumi gatavojot teritoriālās struktūras reformas ir – kādi ir pārmaiņu mērķi, kādi ir teritoriālās struktūras pilnveidošanas principi, kādi ir teritoriālās struktūras pilnveidošanas kritēriji; kādi ir vispārējie teritoriālās struktūras izmaiņu principi, un kuri no tiem būtu izmantojami Latvijā.

5.3.2. REĢIONĀLO IZMAIŅU IETEKMĒŠANA

Intencionāli teritoriālās organizācijas loma vēsturiski ir bijusi mainīga. Pēckara periodā tās nozīme ir būtiski pieaugusi sektoriāli strukturālās plānošanas rezultātā.

Veidojoties izteiktai centra-perifērijas tipa ģeogrāfiskās telpas diferenciācijai (skat. 4.2 att., pielikumā – P.9, P.15 att.), tā šodien raksturo gan reģionālā, tā arī vietējā līmeņa struktūras, aptverot arī sociālo atšķirību veidošanos, individuālo uztveri un kultūrainavas formu areālo izplatību (skat. piemērus pielikumā - P.9, P.10, P.11 att.)

Intencionālo parādību apzināšana ietver gan tās lomas izsvērumu ģeogrāfiskās telpas diferenciācijas procesā, gan arī – tās intraverso apjēgumu. Intencionālais izpaužas attīstības stratēģiju realizācijas formās. Viena no tām ir vietu un reģionu attīstības virzības ietekmēšana jeb plānošana.. Iespējams, ka mantoto teritoriālo atšķirību problēmas Latvijā risināmas reģionālajā plānošanā.

Latvijas teritorijas t.s. reģionalizācija un plānošana nav uzlūkojami tikai par attīstības līdzekļiem. To var uzlūkot kā reģionālās attīstības procesa nodrošinājuma sastāvdaļu. Līdzekļu un metožu izmantojumam ir jābūt pārraugāmam – nemitīgā attīstības procesu monitoringā. Tas ir iespējams vienīgi noteiktu sākumstāvokļa rādītāju, datu, kritēriju, indikatoru, utt. sakārtojumā. Šo attīstības stāvokļa un procesu virzības rādītāji ir vienlaicīgi izvēlami ar metodēm un līdzekļiem to ietekmēšanā.

Līdzsvarotas reģionālās attīstības procesā, pašorganizējoties var izveidoties 5-6 pastāvīgi reģioni kā attīstības plānošanas vienības. Tāpēc reģionālā iedalījuma problēmas, to iespējamie risinājumi ir atkarīgi no aktivitātes pašvaldībās un valsts reģionālās politikas.

5.3.3. REĢIONĀLĀ LĪMEŅA TERITORIĀLĀ IEDALĪJUMA VEIDOŠANAS NOSACĪJUMI

Reģionu saturs. Reģionu, kā formālu teritoriju izdalīšana var būt teritoriālās decentralizācijas pirmais stratēģiski nozīmīgais posms. Protams, decentralizācijas būtību nosaka šo reģionu iekšējais saturs – politiskā, funkcionālā un teritoriālā organizācija.

Reģionālā iedalījuma kā pārvaldes vienību izveidē jātiecas:

- Pirmkārt, izveidot stabilu, nākotnē maz mainīgu struktūru;
- Otrkārt, formālo (pārvaldes, pašpārvaldes) teritoriālo organizāciju izveidot saskaņā ar funkcionāliem reģioniem, kuriem piemīt dabiskas aptverošas attīstības potenciāls;
- Treškārt, aizvietot centralizētai pārvaldei optimālo teritoriālās organizācijas struktūru ar pašpārvaldei iespējami piemērotu iedalījumu.

Šie trīs aspekti veido savstarpēji saistītu un papildinošu veselumu. Valsts iekšējo teritoriālo robežu stabilitāte ir viens no valsts stabilitātes nosacījumiem kopumā. Formālā (pārvaldes, saimnieciskā) infrastruktūra ekonomisko pārmaiņu periodā nav uzlūkojama par stabilitātes meklējumu pamatu, jo tā ne tikai daļēji satur mantoto – vienkāršoti centralizēto reģionu uzbūvi patreiz, bet arī pēc būtības ir un būs tikai sabiedrībā notiekošo procesu atspoguļojums.

Mērķi. Padomju varas periodā Latvijā, veidojot administratīvi teritoriālo iedalījumu, principiālais ceļš bija vērsts uz valsts varas realizāciju abstraktas sabiedrības, cilvēku kā ražošanas spēku izturēšanās vadīšanu. Mūsdienīgā sociālajā situācijā ir nepieciešamība pēc atšķirīgas pieejas - vērstas uz indivīda vai visu sabiedrībā pastāvošo sociālo grupu deleģētās varas organizēšanu. Individuālā nozīmība var tikt skatīta kā cilvēka iekšējā un ārējā piederības esamība.

Ir iespējams izšķirt pastāvīgos (vienmēr aktuālos) reģionālās pārvaldes mērķus (sabiedrības ekonomiskā un psiholoģiskā komforta vienmērīgs nodrošinājums, racionāla un efektīva attīstības resursu izmantošana u.t.t., kā arī specifiskos – definētus konkrētu problēmu ietvaros, kopumā vai diferencēti – attīstības reģionos un vietās.

Principi. Reģionu veidošanas pamatā ir liekami vispārējie principi: (1) attīstības procesu telpiskais un kopsakarīgais uzlūkojums; (2) ilglaicīgums; (3) subsidiaritātes un decentralizācijas nodrošinājums; (4) valsts un vietējo mērķu saskaņošana reģionālajā līmenī.

Latvija būtiski atšķiras no citām Eiropas valstīm, ar to, ka šodienas pārvaldes un pašpārvaldes teritoriju robežas nav vēsturiski mantotas. Viens no galvenajiem

principiem, veidojot administratīvi teritoriālās izmaiņas, ir noturīgo teritoriālo robežu saglabāšana tādā veidā lai jaunveidojamās teritorijās iekļautos nedalītas iepriekš pastāvējušās vienības. Tas ir arī viens no jaunveidojamo teritoriālo struktūru vērtējumu kritērijiem administratīvā iedalījuma reformās.

Priekšnoteikumi. Reģionālā administratīvā iedalījuma izveides nepieciešams priekšnosacījums ir kopējās reģionālās attīstības stratēģijas izvēle, kura pamatā ir atkarīga no tiesiski un institucionāli sakņotiem lēmumiem.

Reģionālā iedalījuma reformās Latvijā jāreķinās ar sekojošām īpatnībām:

- (1) jautājumu saskaņošanas tradīciju trūkumu;
- (2) sektoriālo (nozārisko) problēmu redzējumu un saimniecisko praksi;
- (3) reģionālajām atšķirībām Latvijā.

Kritēriji. Administratīvi teritoriālā iedalījuma reformas sagatavošanai un realizēšanai ir nepieciešams izvēlēties pārmaiņu mērķim atbilstošu kritēriju izvēli. Ir izceļamas reģionu veidošanas kritēriju pamatgrupas: - *cilvēcīgie, dabasģeogrāfiskie, sociālie* un *ekonomiskie* kritēriji. Kā būtiski ir jāmin *cilvēcīgie* kritēriji. To veido psiholoģiskās piederības, jeb teritoriālās piederības faktori.

Reģionu izdalīšana iespējama ar integratīvu, saskaņotu kritēriju izvēli, balstoties uz diviem pamatprincipiem: reģionu iekšējā vienotība, iespējamā viendabība, infrastruktūras elementu pietiekamība.

Dabasģeogrāfisko (dabas apstākļu fona vienādība, dabas apstākļu dinamiskās diferenciacijas struktūra, dabas apstākļi – vides uztveres nosacījumi) nosacījumu kopums vai to elementi gūst atspoguļojumu cilvēku uztverē, izturēšanās, kultūrdarbībā, tajā skaitā - saimnieciskajā darbībā.

Sociālo un *ekonomisko* kritēriju grupu veido formālie statistiskie raksturojumi (iedzīvotāju skaits, to sadalījums, saimnieciskie dati), telpiskie (apdzīvoto vietu teritoriālā sistēma, saimnieciskā un transporta, sakaru teritoriālā struktūra) un funkcionālie – aprūpes raksturojumi. Pēdējiem atbilstošie saimnieciskās, pārvaldes un iedzīvotāju aprūpes infrastruktūras nosacījumu ir racionālo apsvērumu pamatā

veidojot lokālos reģionus kā iespējamo pašvaldību teritorijas. nepieciešamība apvienoties kultūrģeogrāfiski un telpiski saistītam un pietiekamam iedzīvotāju skaitam, lai varētu finansiāli patstāvīgi uzturēt nepieciešamo infrastruktūru.

NOBEIGUMS

ATZIŅAS UN SECINĀJUMI

1. Teritoriālā faktora nozīme telpas organizācijā būtiski pieaug saistībā ar sabiedrisko un politisko attiecību attīstību. Ilgā reģionu veidošanās procesā politiskā organizācija ir bijis primārais nosacījums ar robežām skaidri definēto teritoriju izveidē.

2. Intencionāli organizētu teritoriju loma vēsturiski ir bijusi mainīga. Vispārēju, jeb vispārsabiedrisku mērķu definēšana un rīcība to sasniegšanai ir radusies 20.gadsimtā. Pēckara periodā tās nozīme ir būtiski pieaugusi visās Eiropas valstīs. Rietumeiropas zemēs tas noticis līdz ar sabiedrības līdzdalības pieaugumu pārvaldē un attīstības plānošanā. Tomēr teritoriālā iedalījuma struktūras, cik zināms, nav tikušas izmantotas kā būtisks līdzeklis mērķu sasniegšanai. Tās tika adaptētas sociālās struktūras, vērtību izmaiņām un prasībām efektīvāk veikt sabiedriskās funkcijas. Savukārt padomju sistēmas zemēs un arī Latvijā tas noticis, realizējot teritoriālās stratēģijas pārindividuālu sabiedrības attīstības mērķu sasniegšanai.

Izmantojot teritoriālo stratēģiju realizācijas līdzekļus, lielākā ietekme sabiedrības dzīvē ir bijusi padomju laika administratīvi teritoriālā iedalījuma reformām, tautsaimniecības rajonālajai vadīšanai un apdzīvojamības regulēšanai. Tie arī ir nosacījumi, kas ļauj skatīt šā perioda reģionālo politiku kā īpašu, mērķtiecīgi veidotu sabiedriskās dzīves parādību.

3. Pastāvošais Latvijas administratīvais iedalījums pamatvilcienos izveidots padomju laikā pēc vienkāršotām shēmām, galvenokārt, formāli izdalot administratīvās teritorijas aptuveni līdzīgās platībās un ar līdzīgu iedzīvotāju skaitu ap noteiktiem administratīvajiem centriem. To veidošana balstījās uz padomju politiskajai sistēmai raksturīgiem principiem. Tie bija ideoloģiski un politiskonomiski pamatoti sociālistiskas valsts pastāvēšanai: teritoriālā struktūra ir veidojama atbilstoši lineāras direktīvas pārvaldes efektivitātei un efektīvākai

t.s. ražošanas spēku izvietojuma regulēšanai. Latvijā izveidojās izteikta centra – perifērijas tipa ģeogrāfiskās telpas areālā diferenciācija. Tā ir daļēji pārmantota un šodien Latvijā atspoguļojas gan reģionālā, tā arī vietējā līmeņa struktūrās. Tā ir atstājusi iespaidu arī uz sociālo atšķirību veidošanos, individuālo uztveri un teritorialitāti.

Latvijā līdz mūsdienām pamatvilcienos ir saglabājies rajonu administratīvais iedalījums, kura veidošana noslēdzās 1967.gadā. Šodienas administratīvo rajonu iedalījums Latvijā ataino ne noteiktiem principiem vai kritērijiem atbilstošu administratīvi teritoriālo struktūru, bet gan 60.gados notikušo tautsaimniecības vadības organizācijas maiņu – pārejot no saimniecības teritoriālās vadības uz saimniecības nozaru vadību.

Latvijas administratīvi teritoriālā iedalījuma 26 rajonos noturība vai nu apliecina, ka šāda struktūra ir piemērota centralizētai pārvaldei Latvijas apstākļos, vai arī – centralizēta pārvalde var tikt realizēta jebkura lieluma vai izkārtojuma vienībās.

4. Teritoriālās stratēģijas administratīvi teritoriālā iedalījuma izmaiņās izpaužas divos pamatgadījumos:

(1) Vispārējo mērķu gadījumā – administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūras jautājums ir pakārtots vispārējo, ar teritoriālo struktūru tieši nesaistīto kādu sabiedrības attīstības vai dzīves jomu griezumā. Administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūras izmaiņa tiek veikta, lai palīdzētu visefektīvākajā veidā realizēt mērķus. Šajā gadījumā (a) teritoriālā struktūra kalpo tikai kā vadības organizācijas elements, vai arī (b) teritorija ir mērķu realizācijas un to ietekmes telpa.

(2) Specifisku mērķu gadījumā – administratīvi teritoriālā iedalījuma struktūras pārveide ir līdzeklis mērķu sasniegšanai.

5. Veidojot vai mainot administratīvi teritoriālo iedalījumu, parasti priekšplānā tiek izvirzīts uzdevums radīt vienkāršu, efektīvu un noturīgu modeli. Administratīvi teritoriālā iedalījuma vēsturiskā un aktuālā prakse apliecina, ka

šīm trim pamatprasībām atbilstošs ideāls nav absolūts un tuvošanās tam notiek saskaņā ar politiski noteiktiem vispārējiem mērķiem.

6. Teritorija ir cilvēka mērķtiecīgi veidota vai priekšstatīta ģeogrāfiska parādība ar fundamentālu nozīmi cilvēka dzīvē – vēsturiski, sociāli, biogrāfiski, telpiski. Tas nozīmē, ka teritorijas būtības aspekti tieši vai netieši iespaido, tātad attiecas uz visiem fundamentālajiem sociālās un individuālās dzīves aspektiem – identitāti un piederību (psiholoģisko komfortu), kultūru (garīgo komfortu) un saimniecību (materiālo labklājību).

7. Telpas izkārtojuma jautājumi (ģeogrāfiskie jautājumi) ir rosinoši mērķtiecīgai darbībai, jo telpas izkārtošanas rezultāti, galvenokārt virspusējās izpausmēs var būt īsā laikā redzamas. Teritorija ir sociālo attiecību un politisko attiecību varas telpa, kurā indivīds mēdz būt no varas atkarīgā situācijā. Tāpēc, gatavojot teritoriju izmaiņas atbilstoši teritorijas būtības sapratnei, tā katrā atsevišķajā gadījumā ir jāpēta atsevišķi – lai atbildētu uz jautājumiem:

- kāda ir cilvēku attieksme pret noteiktām teritoriālās struktūras maiņām,
- kādi ir attieksmju iemesli.

Izvirzot jautājumu par izmaiņām teritoriju struktūrā, tam jāsakņojas atbildē uz jautājumiem

- kāpēc un kādas pārmaiņas ir nepieciešamas,
- kāds ir pārmaiņu mērķis.

8. Iemesli, kas formē cilvēku attieksmes pret teritoriālās struktūras izmaiņām, un kas ir saistīti ar teritorialitāti ir sekojoši:

A – Vispārējie iemesli (izrietošie no teritorijas būtības un lomas cilvēka sociālajā dzīvē) –

(1) Teritorija ir cilvēkam būtiska orientācijas struktūra.

1 – Orientācija notiek attiecībā pret funkcionālo pakalpojumu vietām, orientācija notiek sociālās attiecībās – indivīda saitēs ar cilvēkiem teritoriālajā dzīvē (īpašuma attiecības, attiecības pakalpojumu sniegšanā un saņemšanā, attiecības starp lēmumu pieņēmējiem un tiem, uz kuriem

lēmumi attiecas jeb sakar tieši), grupu lomu sadalē un ieņemot vietas sociālajā hierarhijā.

2 – Orientācija notiek attiecībā pret vietām, kuras cilvēkam top nozīmīgas cilvēcīgajā dzīvē – vietās, kurās tieši realizējas savstarpējās cilvēcīgās attiecības (jūtas, darbs, sadarbība), kurās cilvēksuzturas, gūst ikdienas iespaidus un pieredzi cilvēcīgās dzīves laikā.

(2) Teritorija ir konservatīva struktūra.

1 – Teritorija veselumā ietver funkcionālo un sociālo attiecību modeli, kurš adaptējas cilvēku apziņā caur ikdienas praksi. Individīdam sociālajās attiecībās, un sociālo grupu dzīvē visas sabiedrības ietvaros ir nepieciešama attiecību prognozējamība. Attiecību prognozējamība ir individuāli un sociāli psiholoģiska nepieciešamība. Jo teritorija un tajā pastāvējušās attiecības pastāv ilgāk, jo spēcīgāka ir cilvēka piesardzība pret izmaiņām.

2 – Teritorija ir vietu izkārtojuma telpa. Vietas var veidoties un veidojas laika gaitā. To attīstība un satīstība ir atkarīga no kontroles noturības laikā. Jo noturīgāka un stabilāka ir kontrole, jo ilgāk cilvēks jūtas drošībā, un cilvēks apliecina sevi – socializējot vai personalizējot vietu. Vieta šādā gadījumā top bagātāka ar cilvēka radīto, un līdz ar to tā top par vērtību, kuru cilvēks vēlas saglabāt zināmās kontroles attiecībās.

(3) Teritorija ir mērķtiecīga struktūra.

- Teritorija reprezentē sociālos un politiskos mērķus, kā arī pārvaldes veidu, jeb indivīda atkarības pakāpi varas telpā.

B – Vēsturiskie iemesli –

Sociālā pieredze

- reģionālā līmenī ilgā vēsturiskā laikā veidojas sabiedriskās vērtības, priekšstati, sociālo attiecību normas un citas kultūras parādības. To veidošanās norit sabiedrības kopējās dzīves organizācijas nosacījumos – saistībā ar sociāli politiskām struktūrām. Reģioni veidojas pie laikā noturīgiem politiskiem apstākļiem, noturīga teritorijas izkārtojuma un netiešo sociālo attiecību veida.

Izmainot reģiona līmeņa teritoriālo struktūru, tiek ietekmētas netiešās sociālās attiecības. Biežas reģiona struktūras maiņas izjauc ilgā laikā veidojušās sociālās attiecības, tās top vienkāršākas zaudējot daļu no kopējām sabiedriskām vērtībām, kultūras informācijas, kopējiem priekšstatiem, sociālo attiecību normām.

Individuālā pieredze

- cilvēka dzīves laika notikumos tiek gūta konkrēta tiešo sociālo attiecību pieredze vietas līmenī.

Tiešajās sociālajās attiecībās liela nozīme ir racionālajām, bet vēl lielāka - emocionālajām saitēm. Tās rodas cilvēka dzīves laikā attiecībās ar konkrētiem cilvēkiem, konkrētās vietās un teritorijās. Šodien dzīvojoša cilvēka pieredze ir gūta no pēdējās desmitgadēs notikušajām teritoriālajām reformām. Šo reformu specifika – biežums (orientācijas apstākļu maiņas biežums), cilvēka līdzdalības trūkums, atkarība no vispārējiem, pārindividuāliem jeb strukturāliem mērķiem, individuālās un sociālās teritorialitātes ignorēšana – dziļi ietekmējušas cilvēku attieksmes pret teritoriālās struktūras izmaiņām, jo pieredzētie procesi dziļi ierobežojuši iespējas izpausties individuālajai teritorialitātei .

GALVENIE PĒTĪJUMA REZULTĀTI

1. izstrādāts reģionālā līmeņa teritorialitātes pamatojums saistībā ar individuālo teritorialitāti un teritoriālo struktūru attīstību,
2. veikta esošās teritoriālās struktūras un teritoriju veidu attīstības analīze vēsturiskā kontekstā,
3. izvērtētas padomju laika reģionālās politikas un teritoriālo izmaiņu sakarības,
4. ar piemēriem parādīta teritoriālo stratēģiju ietekme,
5. balstoties uz citu valstu un Latvijas teritoriālo reformu pieredzi, ir izstrādāti teritoriālā iedalījuma veidošanas principi.

ATSAUCES

1. Altements A. (1937). Kurzemes administratīvā iedalījuma vēsturisks apskats.
2. Bailly A.S. (1986). Subjective distances and spatial representations. *Geoforum* 17(1), 81-88.
3. Bartkowski T. (1986). Upon classification of anthropogenic landscapes. *Landscape synthesis P.2. Halle*, 102-119.
4. Bašovský O., Zemko J. (1970). Contribution to the study of the lowest links of the administrative system of Slovakia (exemplified by the district of Levice). *Universita Comemana* 34, 56-68.
5. Beaujen-Garnier J. (1974). Toward a new equilibrium in France. *Ann. Assoc. Am. Geogr.* 64, 113-25.
6. Berdoulay V. (1981). The contextual approach. In: Stoddart, D.R. (ed.): *Geography, ideology and social concern*, Oxford, Basil Blackwell, 8-16.
7. Braden K.E. (1992). Regions, sample and structuration. *The Geographical Review* 82(3), 237-243.
8. Buttner A. (1978). Home, Reach, and the sense of Place. In: *Regional identitet och forandring i den regionala samverkans samhalle*. Uppsala, 13-39.
9. Carlstein T. (1981). The sociology of structuration in time and space: a time-geographic assessment of Giddens theory. *Svensk Geografisk Arsbok* 57, 41-57.
10. Carol H. (1969). The city-central Region. A Proposed Base for Regional Planning and Regional Government in Ontario, *Terra* 81:3, 117-121.
11. *Charte von der Herzogthumern Liefland and Estland oder den Statthalterschaften von Riga un Reval (1805)*. /F.L. Gufsefeld/, Homanns Erben, Nurnberg
12. *Charte von Kurland angefetiget und mit Allerhoster Genehmigung herausgegeben von dem Kurl.*
13. Chorley R.J., Kennedy B.A. (1971). *Physical geography: a systems approach*, London, 1- 34.
14. Clark A. N. (1990). *Dictionary of Geography*. Penguin Books Ltd., London, 1-359.
15. Cox K., Mair A. (1989). Levels of abstraction in locality studies. *Antipode* 21(2), 121-132.
16. Cox K.R. (1990). Territorial structures of the state: some conceptual issues. *Tijdschrift voor Econ. en Soc. Geografie* 81(4), 251-266.
17. Darsereau P. (1973). *Inscape and landscape*. Toronto, CBS, 1-118.

18. De Pater B. (1989). A contextual approach to the concept of region in traditional regional geography. *Nederlandse Geografische Studies* 86, 11-23.
19. De Smidt M. (1987). In pursnit of deconcentration: the evolution of the Dutch urban system from an organisational perspective. *Geografiska Annaler* 69B(2), 133-143.
20. Dear M., Wolch J. (1989). Now territory shapes social life. In Wolch, Jennifer and Michael Dear (eds.): *The power of Geography*. Uniwin Hyman, Boston, London, Sydney, Wellington, 3-18.
21. Dickens P. (1989). Society, space and human nature. *Geoforum* 20(2), 219-234.
22. Duncan S.S. (1989). Uneven development and the difference that space makes. *Geoforum* 20(2), 131-139.
23. Dunsdorfs E. (1986). Lielvidzemes kartes – Kārļa Zariņa fonds, Melburna, 1 – 320.
24. Dunsdorfs E. (1986). Okupētās Latvijas administratīvais iedalījums. *Archivs*, 26.sēj., Melburna, 17-39.
25. Eiche V. (1936). Latvijas meži. Malta V. un Galenieks P. (red.): *Latvijas zeme, daba un tauta*. II, Rīga, 153-258.
26. Eiche V. (1940). Latvijas mežu ģeogrāfiskie reģioni. *Mežkopja darbs un zinātne*, 1(2), Rīga.
27. Entrikin, J.N. (1991). The betweenness of place. *Towards a geography of modernity*. Macmillan, Hampshire, 1-196.
28. Fogelvik S. (1979). Man and Landscape. *Methods for studying society and societal changes*. *Kulturgeografiskt Seminarium* 2/79, 1-32.
29. Forman R. T.T., Godron M. (1986). *Landscape ecology*. John Wiley and Sons, New York, 1-619.
30. Gangnus K. (1932). Kā izveidojās Rīgas pilsētas novads. Līventāls, T. un Sadovskis V. (red.): *Rīga kā Latvijas galvaspilsēta*. Rīgas pils. valdes izd., Rīga, 169-170.
31. Giddens A. (1979). *Central problems in social theory: action, structure and contradiction in social analysis*. Berkeley.
32. Giddens A. (1984). *The constitution of society. Outline of the theory of structuration*. Polity Press, Cambridge, 1-402.
33. Gilbert A. (1988). The new regional geography in English and French-Speaking countries. *Progress in Human Geography* 12(2), 208-228.
34. Gold J.R. (1980). *An introduction to behavioural geography*. Oxford University Press, New York. 1-290.
35. Gold J.R. (1982). Territoriality and human spatial behaviour. *Progress in Human Geography* 6(1), 44-67.
36. Goodall B. (1987). *Dictionary of Human Geography*. London, Penguin Bocks, 1-509.

146. Skujenieks M. (1939). Trešā tautas skaitīšana Latvijā 1930.g. Rīga, 1-533
147. Sleinis I. (1936). Latvijas ģeogrāfiskie reģioni. Malta V., Galenieks P. (red.): Latvijas zeme, daba un tauta. III, Rīga.
148. Smith G.E. (1986). Territoriality. In Johnston R.J., Gregory D and Smith D.M. (eds.): The dictionary of human geography (2 edition). Basil Blackwell, Oxford, 312-314.
149. Soja E.W. (1971). The political organisation of Space. Association of American Geographers. Resource Paper No.8, 1- 26.
150. Sporrong U. (1978). Needs, Resources, Technique. The evolution of the agrarian landscape in a geographical perspective. Kulturgeografisk Seminarium 7/78, 1-32.
151. Sporrong U. (1981). Plains and Periphery. Settlement morphology in the Malar basin, Central Sweden. Kulturgeografisk Seminarium 1/81, 1-22.
152. Sporrong U. (1986). Agrarian Settlement and cultivation from a Historical Geographic Perspective: examples of the Malar district in Central Sweden. Geografiska Annaler 68B(2), 69-94.
153. Strods H. (1992). Lauksaimniecības vēsture. Rīga, 1-215.
154. Sumins A. (1960). Apcerējums par Padomju Latvijas ekonomisko attīstību (1940 - 1958). Rīga, 1-199.
155. Szulc H. (1977). Maaseudun asutusmuotojen muutoksista Puolassa (On changes in the forms of rural settlement in Poland). Terra 89:4, 205-210.
156. Šķiņķe I., Šķiņķis P. (1997). Reģionālās politikas atspoguļojums administratīvi teritoriālā iedalījuma maiņās 1940.-1956.gadā. Latvijas Arhīvi 1997(1), 46-57.
157. Šķiņķis P., Šķiņķe I. (1997). Reģionālās politikas atspoguļojums Latvijas ekonomisko rajonu veidošanā (50.-70.gadi). Latvijas Arhīvi, Nr.4., 39- 47.
158. Šķiņķis P. (1993). Territorial organisation and changes in cultural landscape structure. 1th Conference of International IALE Working group "Landscape Synthesis": Landscape research and its applications in environmental management. Warsaw, 6-9 October, 1993, 1-10 (in print).
159. Švābe A. (1926). Pagasta vēsture. J.Rozes apgāds, Rīga, 1-416.
160. Švābe A. (1937). Vidzemes pagastu vēsture. Iekšlietu ministrijas pašvaldību departaments, Rīga, 9 – 10
161. Švābe A. (1990). Latvijas vēsture. 1.daļa. Rīga, "Avots", 1-237.
162. Švābe A. (1991). Latvijas vēsture 1800 – 1914.I. Rīga, "Avots", 1-383.
163. Tabūna A. (1996). Vieta kā indivīda un kopīgās identitātes avots. Referāts konferencē "Māja: pagātnes atmiņas - nākotnes vizualizācija".

37. Gornostayeva G.A. (1983). The problem of delimiting an urbanised area (with reference to the Moscow region). *Soviet Geography: Review and Translation* 24(2), 122-128.
38. Gottmann J. (1973). The significance of territory. Charlottesville: University Press of Virginia, 43, pp. 22-31.
39. Gottmann J. (1982). The basic problem of political geography: the organisation of space and the search for stability. *Tijdschrift voor Econ. en Soc. Geografie* 73, Nr. 6, 340-349.
40. Gouvernements Revisor und Ritter C. Neumann (1833) Mitau Verlag von G.A. Reyher (Revidirt in Jahre 1864) - *A/s Region faksimilizdevums 1993*
41. Grano J. (1929). *Reine Geographie: eine methodologische Studie beleuchtet mit Beispielen aus Finnland and Estland. Acta Geographica* 2.
42. Gregory D. (1978). *Ideology, Science and Human Geography.* Hutchinson, London, 1-191.
43. Gregory D. (1980). The ideology of control: systems theory and geography. *Tijdschrift voor Econ. en Soc. Geografie* 71(6), 327-342.
44. Hackli J. (1994). Territoriality and rise of modern state. *Fennia* 172(1), 1-82.
45. Haggett P. (1975). *Geography: A modern synthesis.* Harper International Edition, New York, London.
46. Hammett J.E. (1992). The shapes of adaptation: Historical ecology of anthropogenic Landscapes in the Southeastern United States. *Landscape Ecology* 7(2), 121-135.
47. Hannerberg D. (1976). Models of Medieval and pre-medieval territorial organisation. *Journal of Historical Geography* 2(1), 21-34.
48. Hartshorne R. (1939). *The nature of geography.* Washington, D.C. Association of American Geographers, 1-593.
49. Hartshorne R. (1950). The functional approach in political Geography. *Annals of the Association of American Geographers*, 40(2), 95-130.
50. Harvey D. (1969). *Explanation in Geography.* Edward Arnold, London. 1-521.
51. Herdera vārdnīca. Simboli (1993). "Pētergaiļa" bibliotēka. Rīga, 1-173.
52. Holt-Jensen A. (1988). *Geography: History and concepts.* (2nd edition). Paul Chapman publishing Ltd, London, 1-186.
53. Holt-Jensen (1991). The art of the mappable. *Norsk Geografisk Tidsskrift* 45, 173-181.
54. Honey R. (1976). England's new country map. *The Professional Geographer* 28(1), 50-56.
55. Honey, R. (1977). Form, process and political organization. *Prof. Geogr.* 29, 16-20.

56. Iedzīvotāju skaits pilsētās un pagastos 1941.gada 1.augustā (1942). Rīga, 1-12.
57. Indriķa hronika (1993). Zinātne, Rīga, 1-453.
58. Jakovļeva M., Mieriņa A. (1999). Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā 18.gs. Latvijas zemju robežas 1000 gados. Rīga, 131- 147.
59. Jakovļeva M. (1999). Robežas un administratīvais iedalījums Latvijas teritorijā 16.gs.otrajā pusē un 17.gs. Latvijas zemju robežas 1000 gados. Rīga, 91 –131.
60. Jaunākais Rīgas pilsētas plāns M 1:24 000, A/s Ernst Plāte, Rīga
61. Jaunputniņš A., Ramans K. (1971). Teritoriālie dabas kompleksi un fiziski ģeogrāfiskā rajonēšana. Latvijas PSR ģeogrāfija, Zinātne, Rīga, 105-202.
62. Johnston R. J. (1985). Places matter. *Irish Geography* 18, 58-63.
63. Jones M. (1990). Land-tenure and landscape change in fishing communities on the outer coast of Central Norway c. 1880 to the present. Methodological approaches and modes of explanation. In Sporrang, Ulf (ed.): *The transformation of Rural society, Economy and Landscape*. Meddelanden Serie B71, 269-276.
64. Jones S. B. (1959). Boundary concepts in the setting of place and time. *Annals of the Association of American Geographers*, 49(3), 241-255.
65. Jordan T.G., Domosh M., Rowentree L. (1994). *The human mosaic*. Harper Collins College Publishers, New York, 1- 557.
66. Kadlec M. (1970). Transformation process of the Bratislava metropolitan area after the example of Podunajske Biskupice. *Universitas Comeniana Bratislava Acta Geographica* 10, Problems of development of rural space economy, 113-125.
67. Keisteri T. (1990). The study of changes in cultural landscapes. *Fennia* 168(1), 31-115.
68. Knight D. B. (1982). Identity and territory: geographical perspective on nationalism and regionalism. *Annals of the Associations of American Geographers* 72, 514-531.
69. Kostrowicki A.S. (1990). Spatial system “man-economy-nature” as subject of geographical studies. *Ecological management of landscape*. Conference papers, Warszawa, 5-13.
70. Koulow B. (1992). Tendencies in the administrative territorial development of Bulgaria (1978-1990). *Tijdschrift voor Econ.en Soc.Geografie* 83(5), 390-401.
71. Krastiņš A. (1976). No viensētām uz ciematiem.Rīga, 1-6.
72. Krieger M.H. (1987). Where do centres come from? *Environment and Planning* 9, 1251-1260.
73. Krishan G. (1988). The world pattern of administrative area reform. *The Geographical Journal* 154(1), 93-99.

74. Kundziņš P. (1974). Latvju sēta. AB Duvbo Tryckeri, Sundbyberg, 1-449.
75. Ķempelis G. (1932). Rīgas pilsētas zemju nomnieki. Līventāls, T. un V.Sadovskis (red.): Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. Rīgas pils. valdes izd., Rīga, 327-344.
76. Lambooy J.M. (1969). City and city region in the perspective of hierarchy and complementarity. Tijdschr. Econ. Soc. Geogr.60, 155-167.
77. Langton J. (1984). The industrial revolution and the regional geography of England. Transactions of the Institute of British Geographers, New Series 9, 145-167.
78. Latvijas ceļu karte (1940). Mērogs 1:200000. Šoseju un zemes ceļu departaments Rīgā
79. Latvijas topogrāfiskā karte. Mērogs 1:75000. Armijas štāba ģeodēzijas – topogrāfijas daļa Rīgā.
80. Latvijas konversācijas vārdnīca (1927). 1.sēj., 739.lpp.
81. Latvijas Pagaidu valdības likumu un noteikumu krājums (1918).
82. Latvijas PSR APP Ziņotājs (1945). 27.sept., Nr.201.
83. Leimgruber W. (1991). Boundary, values and identity: The Swiss-Italian transborder region. In Rumley, Dennis and Julian V.Minghi (eds.): The Geography of Border Landscapes. Routledge, London, New York, 43-62.
84. Lewandowski W. (1992). Mapy Krajobrazowe, ich klasyfikacja i zastosowanie w analizie w analizie wzytkowania ziemi (mapy wykorzystania krajobrazu) (Landscape maps: Their classification and application in the analysis of Land-use. Maps of Landscape use). PRace, Studia, Geograficzne 14, 15-37.
85. Lewis M.W. (1991). Elusive societies: a regional-cartographical approach to the study of human relatedness. Annals of the Association of American Geographers, 81(4), 605-626.
86. Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums (1924). III.
87. Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums (1924). VI.
88. Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums (1927). I.
89. Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums (1928). I.
90. Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums (1934). VIII.
91. Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums (1935). III, XII.
92. Likumu un Ministru kabineta noteikumu krājums (1936).
93. Likumu un Valdības rīkojumu krājums (1922). VI.
94. Likumu un Valdības rīkojumu krājums (1922). VII.

95. Lowenthal D. (1961). Geography, experience and imagination: Towards a geographical epistemology. *Annals of the Association of American Geographers* 51(3), 241-260.
96. Lowenthal D. (1975). Past time, present place: landscape and memory. *The Geographical Review* 65(1), 1-36.
97. LPSR APP Ziņotājs (1941). 19.marts, Nr.65.
98. LPSR APP Ziņotājs (1941). 10.janvāris, Nr.8.
99. Magaziņš D. (1932). Rīgas pilsētas zemju politika. Līventāls, T. un Sadovskis V. (red.): *Rīga kā Latvijas galvaspilsēta*. Rīgas pils. valdes izd., Rīga, 317-326.
100. Malmberg T. (1980). Human territoriality. Survey of behavioral territories in man with preliminary analysis and discussion of meaning. Mouton publishers. The Hague, Paris, New York, 1-346.
101. Meinig D.W. (1972). American Wests: preface to a geographical interpretation. *Annals of the Association of American Geographers* 62(2), 159-183.
102. Mieczkowski Z. (1967). The economic administrative regions in the USSR. *Tijdschrift voor Econ. en Soc. Geografie* 58, 209 – 219
103. Mieriņa A. (1999). Latvijas administratīvais iedalījums (1918 – 1940). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga, 210 - 241
104. Mikkonen K. (1975). Causal analysis of the system of central places and prediction of functional regional structure in the administrative province of Vaasa, Finland. *Fennia* 138, 1-162.
105. Miszewska B. (1988). Problem peryferii w geografii - przykłady niwelowania dyspropozycji. *Czas. geogr.* 59(3), 257-266.
106. Morrill R. L. (1973). Ideal and reality in reapportionment. *Annals of the Association of American Geographers*, 63(4), 463-477.
107. Mugurēvičs Ē. (1999). Novadu veidošanās un to robežas Latvijas teritorijā (12.gs. – 16.gs.vidus). *Latvijas zemju robežas 1000 gados*. Rīga, 54 –91
108. Municipālītāšu lielums, efektivitāte un iedzīvotāju līdzdalība (1993). EP vietējo un reģionālo varas orgānu pastāvīgā komitejas pārskata ziņojums, Strasburga, 1-53. lpp.
109. Olsson G. (1974). Servitude and inequality in spatial planning: ideology and methodology in conflict. *Antipode* 6, 16-21.
110. Paasi A. (1984). Development of the provincial division of the Finland and its shape in the regional consciousness of the Finnish people (summary). *Publications of the Society of Planning Geography* 14, Helsinki, 127-129
111. Paasi A. (1986). The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity. *Fennia* 164(1), 105-146.

112. Paasi A. (1991). Deconstructing region: notes on the scale of spatial life. *Environment and Planning A*(23),1-18.
113. Papildinājumi pie Likumu un Valdības rīkojumu krājuma (1920). III.
114. Pavlinek P. (1992). Regional transformation in Czechoslovakia: towards a market economy. *Tijdschrift voor Econ. EnSoc. Geographie* 83(5), 361-371.
115. Pavulāne V. (1983). Straupes draudzes iekšējā kolonizācija Livonijas laikā. Apdzīvoto vietu ģeogrāfija. Feodālisms Baltijas reģionā. LVU, Rīga, 48-100.
116. Pavulāne V. (1988). Zemnieku muižas iedarbība uz mežu Livonijas laikā (XIII-XVI gs. pirmā puse). Feodālisms Baltijas reģionā. LVU, Rīga, 26-51.
117. Persson L.O. (1992). Changing Functions of Regions Bey and the Metropolitan Edge. Stockholm. Sartryck ur Spatial Dynamics of Highland and High Latitude Environments, Occasional Papers in Geography and Planning, Appalachian State University, Boone, North Carolina, Vol. 4, Summer 1992, 171-182.
118. Porietis J. (1970). No viensētām – uz ciematiem. Padomju Latvijas Komunisti, Nr.5., 31.lpp.
119. Potapova V. (1977). Feodālo lauksaimniecības zemju izvietojuma galvenie fiziogēogrāfiskie faktori un to sakars ar mūsdienu ainavu. Ramans K. (red.): Latvijas PSR Ģeogrāfiskie kompleksi un cilvēks. LVU, Rīga, 44-56.
120. Pred A. (1981). Social reproduction and the time-geography of everyday life. *Geografiska Annaler* 63B(1), 5-22.
121. Preston R. E. (1992). Christallers research in the geography of administrative areas. *Progress in Human Geography* 16, 4., 523-539.
122. Ramans Ģ. (1935). Latvijas teritorijas ģeogrāfiskie reģioni. Ģeogrāfiskie raksti, V, Rīga.
123. Relph E. (1989). Responsive methods, geographical imagination and the study of landscapes. Kobayashi, A. and Mackenzie S. (eds.): *Remaking Human Geography*, Hutchinson, London.
124. Richling A. (1984). Geocomplexes as the basic fields of Practically oriented assessment of natural conditions. IALE Proceedings of the first international seminar on methodology in Landscape ecological research and planning. Theme III: Methodology and Techniques of inventory and survey, Roskilde, 17-28.
125. Richling A. (1984). Topology of natural landscape in Poland on the scale 1:500000. *Miscellanea geographica*. Vol. dedic. 25th Congr. Int. Geogr. Union. Warszawa, 27-31.
126. Richling A. (1990). Systems of Landscape classification in Poland. *Miscellanea Geographica* Warszawa, 5-15.
127. Rīgas plāns M 1:23 000, J.Roze, Rīga

128. Riekstiņš J. (1989). No viensētām kolhozos. Padomju Latvijas komunisti, Nr.3.
129. Rumley D., Minghi J.V. (1991). Introduction: The border landscape concept. In *The Geography of Border Landscapes*. Routledge, London, New York, 1-14.
130. Rutkis J. (1969). Latvijas ģeogrāfija. Stokholma, 1-523.
131. Rutkis J. (1960). Latvijas ģeogrāfija. Apgāds Zemgale, AB Rydahls Bontryckeri, Stockholm, 1-794.
132. Saarinen T.F. (1969). Perception of environment. *Annals of the Association of American Geographers, Commission on College Geography, Resource Paper 5*, 1-37.
133. Saarinen T. F. (1976). Environmental planning. Perception and behaviour. Houghton Mifflin Company, Boston, 1-263.
134. Sack R.D. (1983). Human territoriality: a theory. *Annals of the American Geographers* 73(1), 55-74.
135. Sauer C.O. (1925). The morphology of landscape. *University of California. Publications in Geography* 2(2), 19-54.
1. Sallūtis V., Skujenieks M. (1936 – 1939). Ceturtā tautas skaitīšana Latvijā 1937.g. Rīga, 1-156
137. Sayer A. (1989). The "new" regional geography and problems of narrative. *Environment and Planning D: Society and Space* 7, 253-276.
138. Sayer A. (1990). Dualistic thinking and rhetoric in geography. *Antipode* 13(3), 301-305.
139. Scargill D.J. (1985). Space, Place and Region: towards a transformed regional geography. *Geography* 70 (307) pt.2, 138-141.
140. Schulman H. (1990). Alueelliset todellisundet ja visiot: Helsingin kehitys ja kehittäminen 1900-luvulla (Realities and visions: regional development and planning policy in Helsinki during 20th century). *Publications of Center for Urban and Regional Studies A 18*, Helsinki University of Technology, Espoo, Finland, 1-222.
1. Senās Latvijas vēstures avoti (1940). II sējums, 2.burtnīca, 335-350, 357-371.
142. Shkinkis P. (1990). Evaluation and Management of Cultural Landscape // *Abstracts of IALE Conference October 1-5, 1990, Noszvaj (Hungary)*, 43-44.
143. Shuvalov V.Y. (1983). Geographical boundaries as a factor in region-formation. *Soviet Geography: Review and Translation* 24(1), 59-63.
144. Singh R.L., Rana P.B. (1980). Indian concept of boundary: Revelation and Perception. In Kishimoto, Haruko (ed.): *Geography and its Boundaries*. Kummerly+Frej, Switzerland, 99-114.
1. Skujenieks M. (1925 – 1928). Otrā tautas skaitīšana Latvijā 1925.gada 10.februārī. Rīga, 1-570

164. Thrift N.J. (1983). On the determination of social action in space and time. *Environment and Planning D: Society and Space* 1, 23-58.
165. Timofejevs V. (1987). Lauku ciemats. *Zinātne, Rīga*, 1- 197
166. Tuan Yi-Fu (1974). *Topophilia. A study of environmental perception, attitudes, and values*. Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, New Jersey, 1-260.
167. Tuan Yi-Fu (1975). Place: an experiential perspective. *The Geographical Review* 65(2), 151-165.
168. Tuan Yi-Fu (1984). Continuity and Discontinuity. *The Geographical Review* 74(4), 245-256.
1. Valbe A. (1932). Pilsētas meži. Līventāls, T. un V.Sadovskis (red.): *Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. Rīgas pils. valdes izd., Rīga*, 345-358.
170. Valdības Vēstnesis (1920).
171. Valdības Vēstnesis (1923).
172. Vanags D. (1932). Rīgas pilsētas administratīvās robežas. Līventāls, T. un V.Sadovskis (red.): *Rīga kā Latvijas galvaspilsēta. Rīgas pils. valdes izd., Rīga*, 171-174.
173. Vardomskiy L.B., Mironenko N.S. (1983). On the problem of studying the boundaries of economic-geographic systems. *Soviet Geography: Review and Translation* 24(1), 64-69.
174. Vrišer I. (1988). Centralna naselja v SR Sloveniji leta 1987 (The central places in the Socialist Republic of Slovenia in the year 1987). *Geografiski Zbornik* 28, 129-151.
175. Watson J.W. (1971). Geography and image regions. *Geographica Helvetica* 26, 31-33.
176. Williams C., Smith A.D. (1982). The national construction of social space. *Progress in Human Geography* 6(4), 502-518.
1. Zeids T. (1984). Administratīvi teritoriālās iekārtas attīstība. *Latvijas padomju enciklopēdija. Rīga*, 26-33.
178. Zelčs V., Šteins V. (1989). Latvijas daba un fiziogēogrāfiskie rajoni. *Zinātne un Tehnika* 7, 22-24.
179. Zelinsky W. (1980). North Americans vernacular regions. *Annals of the Association of American Geographers* 70(1), 1-16.
180. Административно территориальное деление СССР (1967). Москва, 1-655.
181. Алампиев П.М. (1963). Экономическое районирование СССР. Москва, 1-22.
182. Арманд А.Д. (1988). Ландшафт как конструкция. *Изв. Всес. геогр. о-ва* 120(2) 120-125.

183. Баранцев Р.Г. (1989). Системная триада - структурная ячейка синтеза. В: Системные исследования. Методологические проблемы. Ежегодник, 1988, Москва, Наука, 193-209.
184. Бумбер Я.Ф., Алампиев П.М. (1956). Формы расселения. Населенные пункты. Латвийская ССР // Очерки экономической географии. Рига, 1-394.
185. Вартофский М. (1988). Модели. Репрезентация и научное понимание. Москва, Прогресс, 1-507.
186. Гулян П.Б. (1967). Латвия в системе народного хозяйства СССР. Рига, 1-386
187. Дзенис З.Е. (1966). Некоторые вопросы функционально-количественной типологии сельских населенных пунктов Латвийской ССР. P.Stučkas LVU zin. raksti LXXV sēj., Ģeogrāfija - gažošana, 198.-213.
188. Дзенис З.Е. (1980). Методология и методика социально-экономикогеографических исследований. Рига, Зинатне, 1-162.
189. Каспаровица М.К. (1973). Сельское расселение в Латвийской ССР, функциональные типы сельских центров и их классификация. Районная планировка и градостроительство. Вып.1, Рига, 61-96.
190. Колотиевский А. М. (1966). О таксономии, видах и разновидностях экономического районирования СССР. P.Stučkas LVU zinātniskie raksti, XXVII sējums. Ģeogrāfijas zinātnes, #1., 5.-23. Lpp
191. Колотиевский А.М. (1967). Вопросы теории и методики экономического районирования (в связи с общей экономической географии). Рига, Зинатне, 1-251
192. Колотиевский А.М. (1969). О взаимосвязи экономического микрорайонирования низового административного деления, районной планировки, планирования хозяйства района и управления им. Теория и практика экономического микрорайонирования. Рига, 21-25.
193. Население СССР (1980). По данным всесоюзной переписи население 1979 г. ЦСУ СССР, Москва, Политиздат 1-32.
194. Невяжский И.И. (1987). Основы классификации пространственных структур. Вестник, МГУ, География 4, 39-46.
195. О дальнейшем совершенствовании организации управления промышленности и строительством (1957). Ведомости Верховного Совета СССР, № 11.
196. Пурин В. (1953). К вопросу об экономического районирования Латвийской ССР. Известие АН ЛССР, N9., 133-140.
197. Раман К. (1977). Опыт определения критериев специфики физико-географических (ландшафтных) явлений. Latvijas PSR Ģeogrāfiskie kompleksi un cilvēks, Rīga, LVU, 5-31.

198. Хаггет П. (1979). География: синтез современных знаний. Москва, "Прогресс", 1-684.
199. Халифман Л.Я. (1988). Методологические подходы к экономическому и другим видам районирования в исследованиях экономико-географов Латвийской ССР. Развитие географической мысли в Советской Латвии. ЛГУ, Рига, 32-41.
200. Хрущев Н.С. (1959). О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959-1965 гг. Москва, 1-46.
201. Хрущев Н. С. (1953). О мерах дальнейшего развития сельского хозяйства в СССР., 1-64.
202. Штейнс В.В. (1988). Ландшафтная экистика - новое направление в интегративной географии. *Ģeogrāfiskās domas attīstība Padomju Latvijā*.
203. Янкевиц Я. (1984). Проблемы развития системы расселения пунктов Латвийской ССР. Районная планировка и градостроительство в Латвийской ССР. Рига, 1-8.

Latvijas Valsts arhīva (LVA) materiāli:

1. LVA, 101.f., 2.apr., 429.l.; 270.f., 1.apr., 4.1., 209.l.
2. LVA, 101.f., 10.apr., 22.l., 72.-73.lp.
3. LVA, 101.f., 10.apr., 54.l., 24.lp.
4. LVA, 101.f., 11.apr., 18.l., 128.lp.
5. LVA, 101.f., 12.apr., 26.l., 192.-193.lp.
6. LVA, 270.f., 1.apr., 7.-12.lp.
7. LVA, 270.f., 1.apr., 34.l.
8. LVA, 270.f., 1.apr., 157.l.
9. LVA, 270.f., 1.apr., 209.l., 2.-3.lp.
10. LVA, 270.f., 2.apr., 3455.l., 65.lp., 86., 117.lp., 124.lp.
11. LVA, 270.f., 2.apr., 3456.l., 1.lp., 91.lp.,
12. LVA, 270.f., 2.apr., 3459.l.,
13. LVA, 270.f., 2.apr., 3460.l., 1.-4.lp., 33.-89., 84.lp., 106.lp.
14. LVA, 270.f., 2.apr., 3462.l., 1.lp., 6-12.lp.
15. LVA, 270.f., 2.apr., 3463.l., 27.-32.lp.
16. LVA, 270.f., 2.apr., 3466.l., 1.-4.lp.
17. LVA, 270.f., 2.apr., 3467.l., 4.lp.
18. LVA, 270.f., 2.apr., 5316.l., 68.lp.
19. LVA, 270.f., 2.apr., 5323.l., 15.lp., 43.-45.lp.

20. LVA, 277.f., 1.apr., 1.l., 11.lp
21. LVA, 277.f., 1.apr., 48.l., 1.lp., 40.lp., 45.lp., 74.lp.
22. LVA, 277.f., 1.apr., 152.-156.b.lp.
23. LVA, 277.f., 1.apr., 163.- 164.lp; 48.l., 273.lp.
24. LVA, 290.f., 3.apr., 2. l., 1.-2. lp., 4.-6.lp., 7.lp., 11.lp.
25. LVA, 290.f., 3.apr., 17.A l., 1.-2. lp.
26. LVA, 290.f., 3.apr., 8.A l., 8.B l., 8.C l., 17.B l., 17.C l., 18.A l., 19.A l., 20.B l., 20. C l.;
27. LVA, 290.f., 3.apr., 37.l., 43.lp., 46.lp.
28. LVA, 290.f., 3.apr., 19.B.l., 36.- 37 lp., 293.lp.
29. LVA, 504.f., 1.apr.,11.l., 6.- 10., 73.- 74.lp.
30. LVA, 504.f., 1.apr., 10.l., 30.- 36.lp.
31. LVA, 528.f., 1.apr.,2.l.
32. LVA, 693.f., 1.apr., 15.l., 16.l.,18.l., 29.l., 32.l.,33.l.,34.l.,35.l., 69.l., 81.l., 255.l.
33. LVA, 693.f., 1.apr., 496.l.l, 12.lp., 133.lp., 155.-157.lp.
34. LVA, 693.f., 3.apr., 10.l.
35. LVA, 693.f., 5.apr., 56.l., 1.-8.lp., 12.lp.
36. LVA, 693.f., 5.apr., 15.l., 29.l.,32.l., 33.l., 34.l., 35.l.; 693.f.,1.apr., 54.l.
37. LVA, 791.f., 1.apr., 18.l., 42.l.
38. LVA, 1381.f., 1.apr., 8.l., 89.l.; 693.f.,1.apr., 255.l., 54.l.

Latvijas Valsts vēstures arhīva (LVVA) materiāli:

39. LVVA 2909.f., 1.apr.1.l., 1.l.2., 1.l.3., 1.l.5.
40. LVVA 7404.f., 1.apr.2090.l.

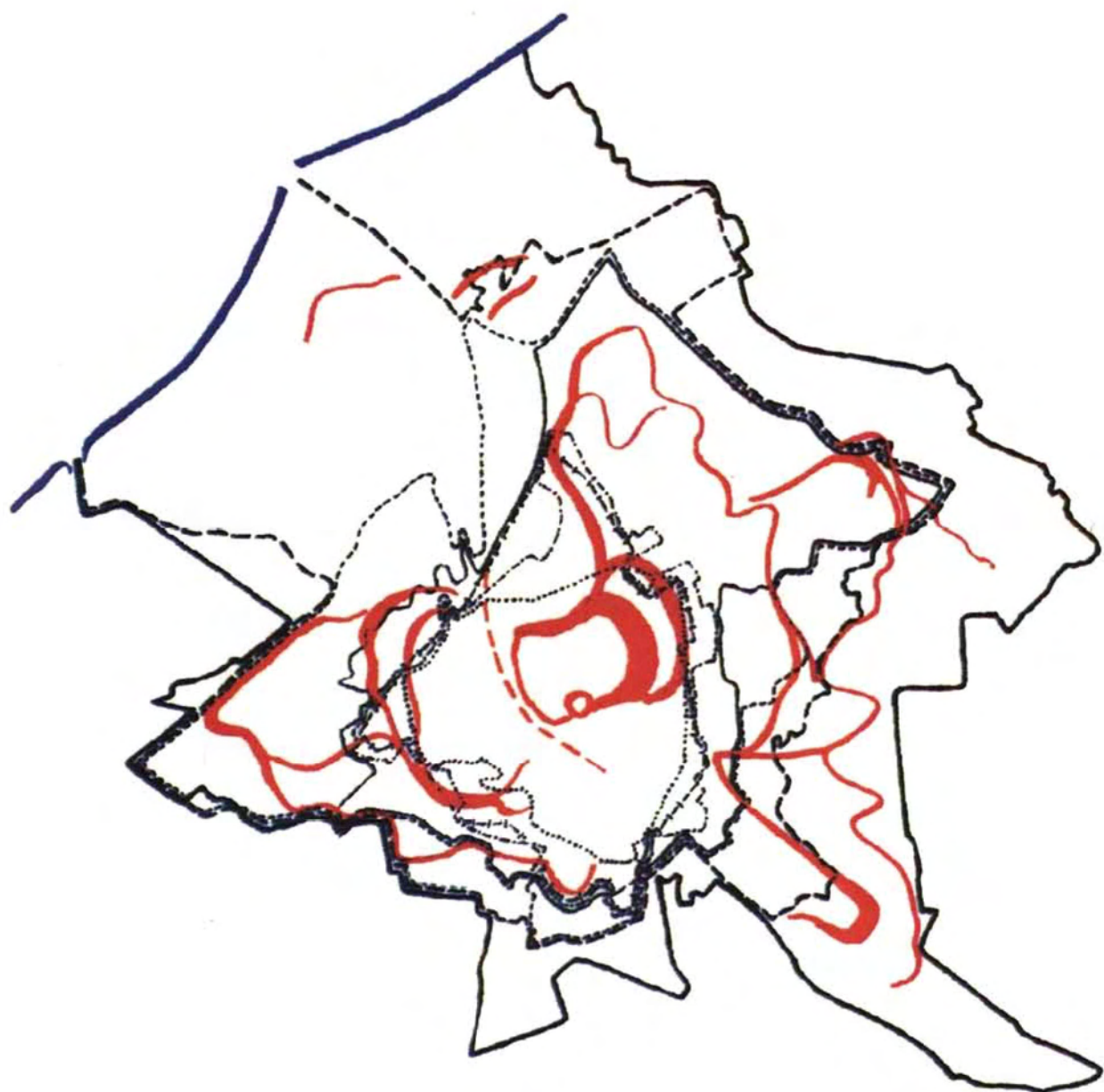
Rīgas mērniecības centra materiāli:

41. N.418.
42. N.598.
43. N.605.

PIELIKUMI

PIELIKUMI

- P.1 attēls **Priekšstatu teritorijas (pēc Rīgas iedzīvotāju aptaujas 1992.g.datiem)**
- P.2 attēls **Vietu nozīmības maiņa pēc iedzīvotāju apkalpes funkciju skaita. Skrundas apkārtnē.**
- P.3 attēls **Administratīvās kontroles areālu maiņa. Skrundas apkārtnē**
- P.4 attēls **Teritoriālā iedalījuma izmaiņas Skrundas apkārtne no 1945.līdz 1977.gadam.**
- P.5A attēls **Apriņķu robežas 1940.gadā (pastāvīgas līdz 1946.gadam).**
- P.5B attēls **Rajonu robežas 1991.gadā (noturīgas kopš 1967.gada).**
- P.5C attēls **Pagastu robežas 1940.gadā.**
- P.5D attēls **Pagastu robežas 1991.gadā**
- P.6A attēls **Pagastu un ciema padomju robežas no 1945.līdz 1950.gadam.**
- P.6B attēls **Ciema padomju robežas no 1945.līdz 1950.gadam.**
- P.6C attēls **Ciema padomju un lauku rajonu robežas 1950.gadā.**
- P.7 attēls **Teritoriju robežu noturība Rīgas apkārtne (Rīgas apriņķa – līdz 1950.g. – teritorijas ietvaros).**
- P.8 attēls **Zemes izmantošanas struktūras noturība Allažu pagasta teritorijā.**
- P.9 attēls **Apdzīvojuma un zemes veidu struktūras maiņas Nīkrāces pagasta teritorijā.**
- P.10 attēls **Zemes veidu robežu struktūras atšķirības Nīkrāces un Mārupes kopsaimniecību teritorijās (1988.g.).**
- P.11 attēls **Meliorēto zemju areāli Nīkrāces kopsaimniecības teritorijā (1988.g.).**
- P.12 attēls **Meliorēto zemju areāli Mārupes un Olaines kopsaimniecību teritorijās (1988.g.).**
- P.13 attēls **Intensīvi izmantotas lauksaimniecības zemes Mārupes un Olaines kopsaimniecību teritorijās (1988.g.)**
- P.14 attēls **Teritoriāli nosacītās lauku iedzīvotāju skaita maiņas no 1940. – 1990.gadam (pēc statistikas datiem). Teritoriālās kontroles ietekme uz iedzīvotāju skaita izmaiņām: Rīgas rajona gadījums.**
- P.15 attēls **Centra – perifērijas tipa attīstības līmeņa teritoriālā diferenciācija. (Pašvaldību teritoriju attīstības līmeņa atšķirības, savstarpējā salīdzinājumā pēc rādītāju kopuma.)**
- P.1 tabula **Administratīvi teritoriālo izmaiņu veidi un skaits no 1941. līdz 1990.gadam**



Apzīmējumi

Rīgas pilsētas administratīvās teritorijas robežas

.....	1796.g.	-----	1917.g.
-+--++	1828.g.	- - - -	1940.g.
-----	1860.g.	————	1992.g.
————	1904.g.		

Priekšstatu teritoriju robežas

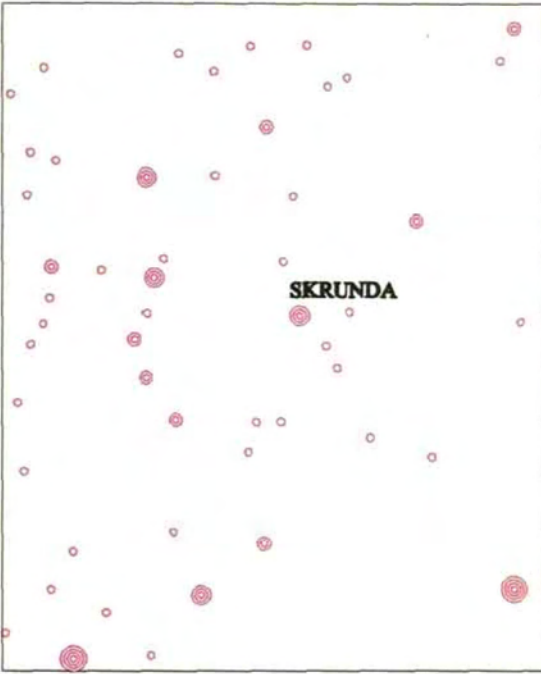


P.1.attēls **Priekšstatu teritorijas** (pēc Rīgas iedzīvotāju aptaujas 1992.g.datiem)

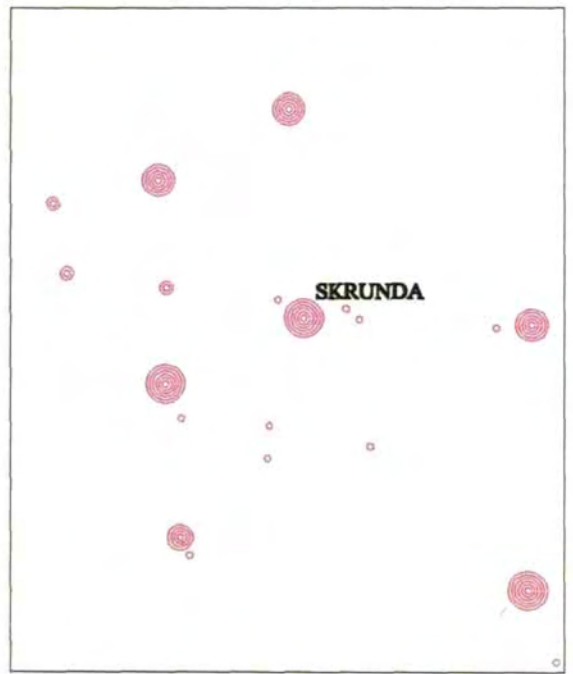
P.1 attēls Priekšstatu teritorijas /Sastādīts pēc iedzīvotāju aptaujas rezultātiem 1992.gadā/

Kartoshēma sastādīta pēc atbildēm uz vienu no aptaujas jautājumiem – “kur ir Rīgas robežas”. Priekšstatu teritorijas robežu biezumi atspoguļo atbilžu skaita īpatsvaru. Gandrīz 50% (no 400) respondentiem norādīja uz formālajām - Rīgas administratīvajām robežām. Bet nedaudz vairāk kā puse no atbildēm sniedza citus priekšstatus. Aptaujas atbilžu kopums parādīja, ka priekšstatu teritoriju robežas ir atkarīgas no cilvēka ikdienas pārvietošanās virzieniem (aktivitātes telpas), pārvietošanās veida, laika budžeta sadalījuma, dzīvesvietas, dzīves ilguma pilsētā, sociālā statusa u.c.

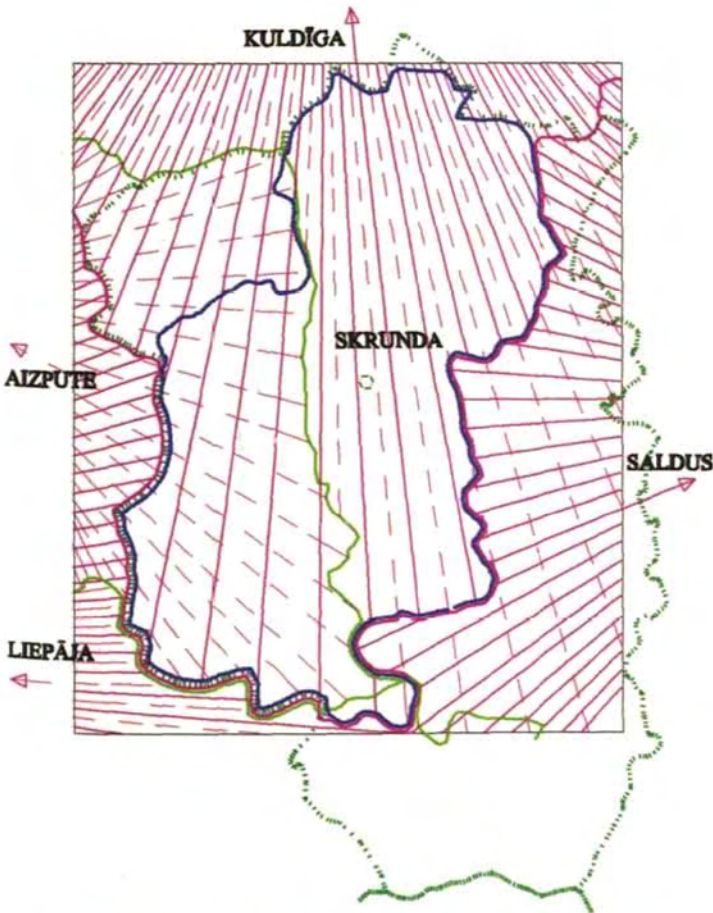
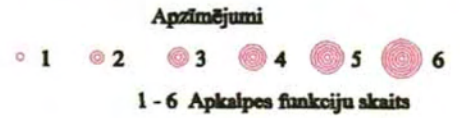
1940.GADS



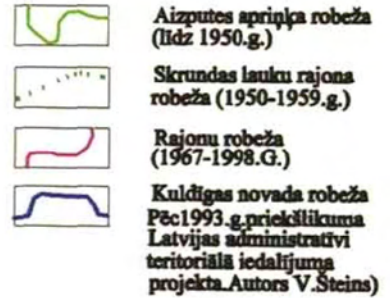
1990.GADS



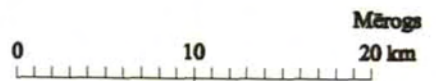
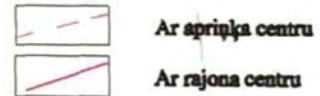
P.2 attēls Vietu nozīmības maiņa pēc iedzīvotāju apkalpes funkciju skaita. Skrundas apkārtnē.



Apzīmējumi



Teritorijas saistība



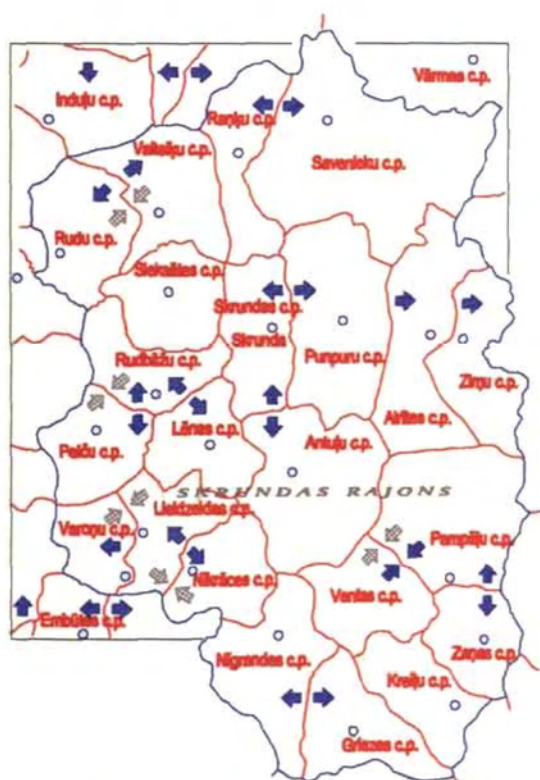
P.3 attēls Administratīvās kontroles areālu maiņa. Skrundas apkārtnē.



Pagastu un apriņķu robežas 1945.gadā



Pagastu un rajonu robežas 1997.gadā
(notuīgas kopš 1967.gada)

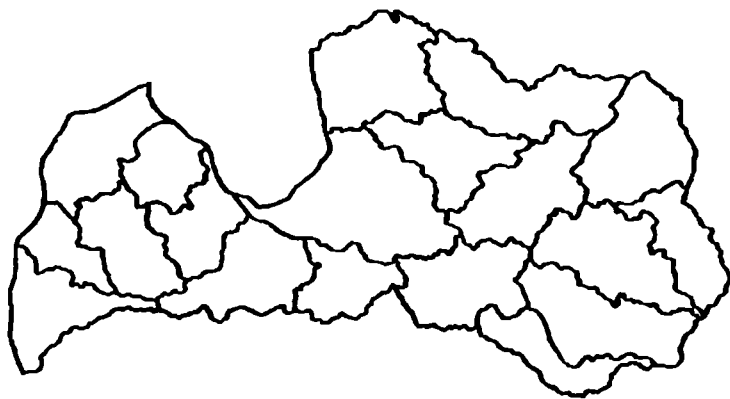


Skrundas lauku rajons (1950-1959.g.). 1945.gadā izveidoto ciema padomju robežas, to izmaiņas (no 1954 - 1977.gadam)

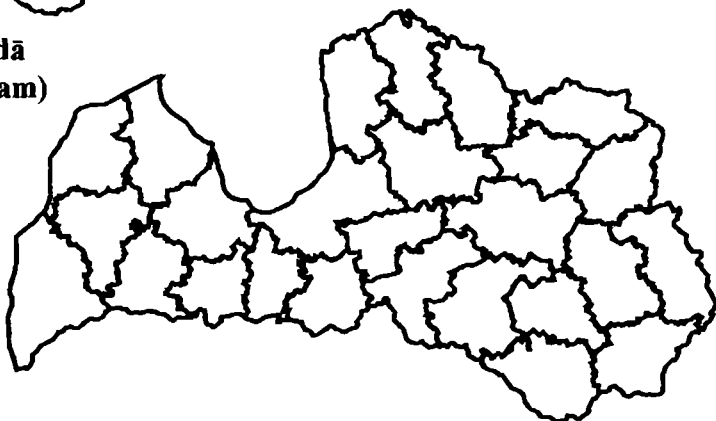
Apzīmējumi

- rajona, apriņķa robeža
- Pagasta, ciema padomes robeža
- Pagastu, ciema padomju teritoriju sadalīšana
- Pagastu, ciema padomju teritoriju apvienošana
- Pagasta, ciema padomes centrs

P.4 attēls Teritoriālā iedalījuma izmaiņas Skrundas apkārtnē no 1945 līdz 1977.gadam



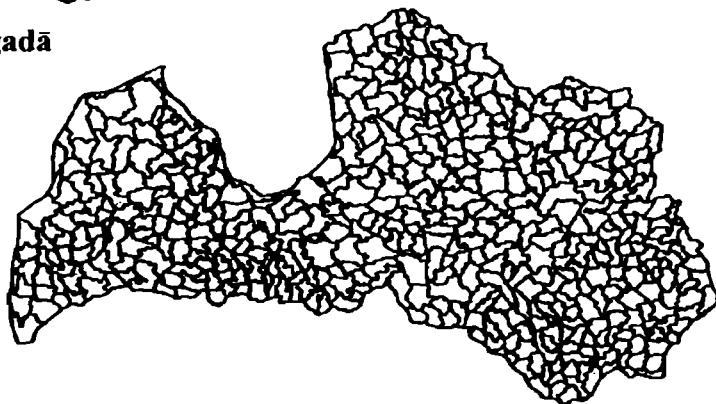
P.5A attēls **Apriņķu robežas 1940. gadā**
(pastāvīgas līdz 1946. gadam)



P.5B attēls **Rajonu robežas 1991. gadā**
(noturīgas kopš 1967. gada)



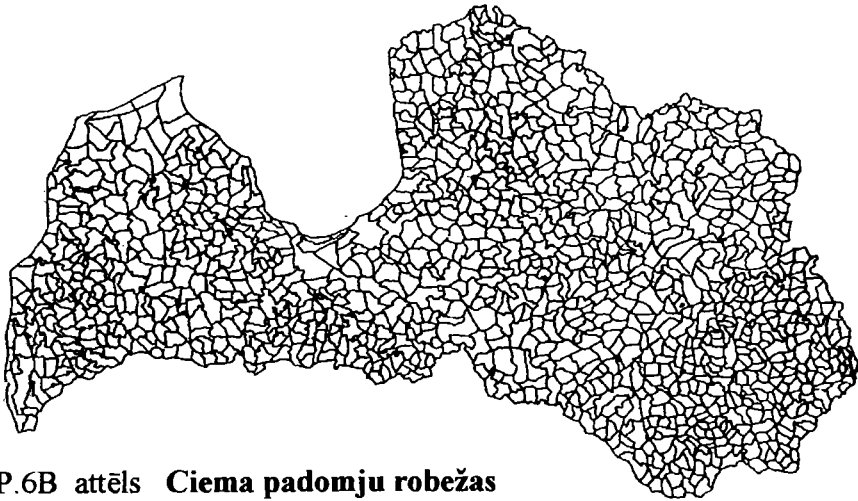
P.5C attēls **Pagastu robežas 1940. gadā**



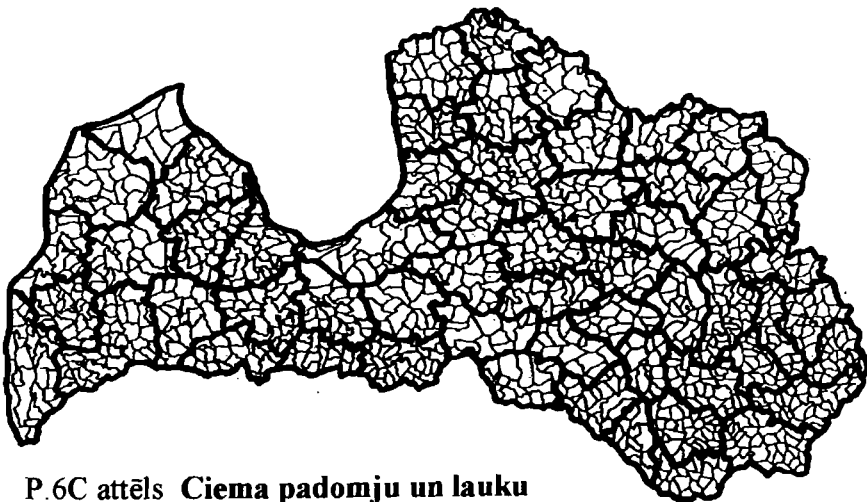
P.5D attēls **Pagastu robežas 1991. gadā**



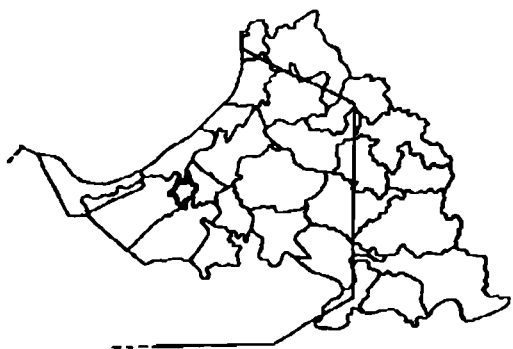
P.6A attēls Pagastu un ciema padomju robežas no 1945. līdz 1950. gadam



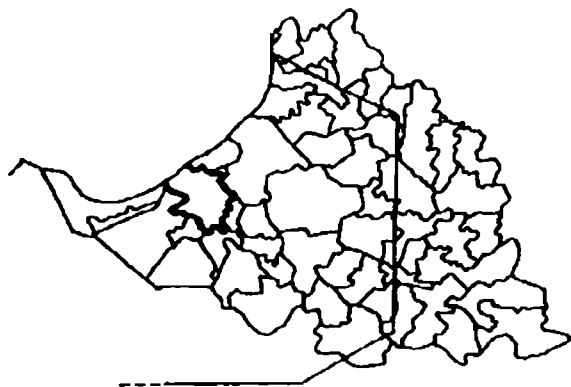
P.6B attēls Ciema padomju robežas no 1945. līdz 1950. gadam



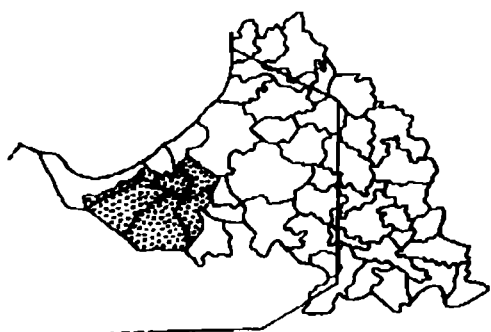
P.6C attēls Ciema padomju un lauku rajonu robežas 1950. gadā



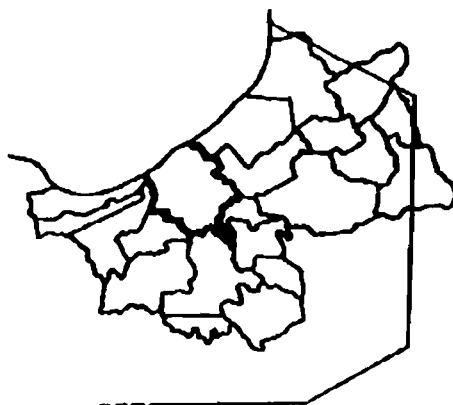
A Draudžu robežas 17. gs. beigās



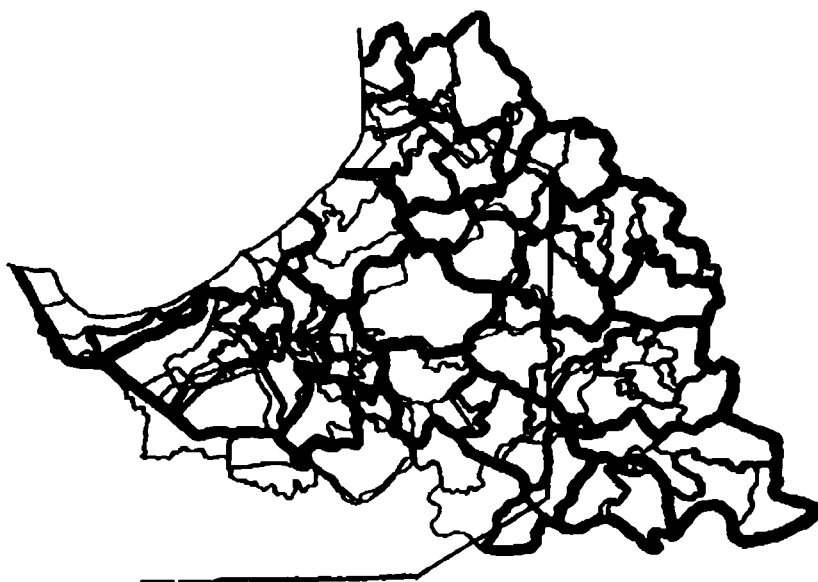
B Draudžu robežas 1819. g.



C Pagastu robežas 1940. g.



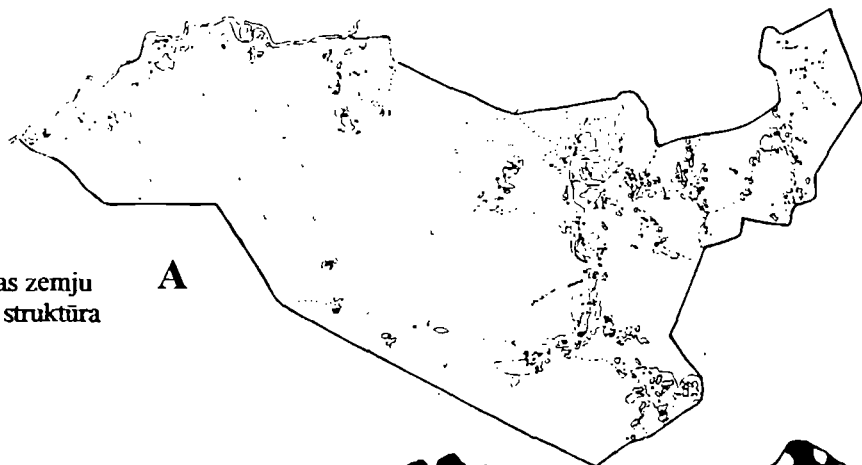
D Pagastu robežas 1998. g.



E Vēsturisko un esošo administratīvo teritoriju robežu savietojums

P.7 attēls **Teritoriju robežu noturība Rīgas apkārtnē**
(Rīgas apriņķa - līdz 1950. g. – teritorijas ietvaros)

Lauksaimniecības zemju
un apdzīvojuma struktūra
17.gs. beigās



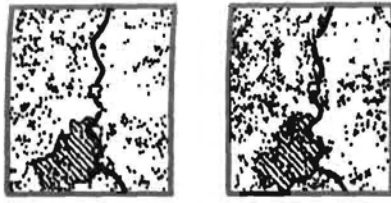
Lauksaimniecības zemju
(tūrums, pļavas, atmatas
krūmāju stadijā) struktūra
19.gs. sākumā



Lauksaimniecībā
izmantotās zemes
1988. gadā

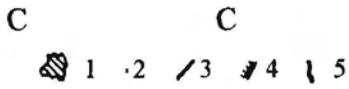


P.8 attēls Zemes izmantošanas struktūras noturība Allažu pagasta teritorijā

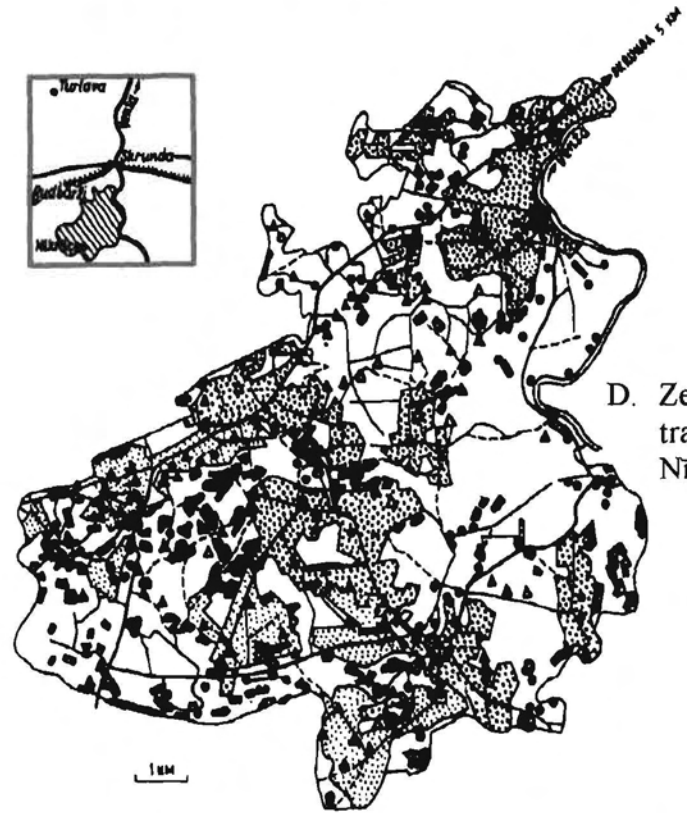
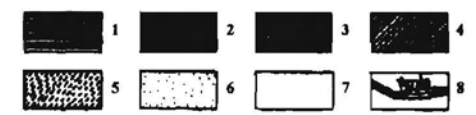


C1. Izzudušās viensētas periodā no 1940. līdz 1990. gadam (Nīkrāces pagasta teritorijā)

C2. Noturīgās viensētas periodā no 1940. līdz 1990. gadam (Nīkrāces pagasta teritorijā)



B. Meža areālās transformācijas no 1940. līdz 1990. gadam (Nīkrāces sovhoza teritorijā)



D. Zemes veidu transformācijas virzieni Nīkrāces sovhoza teritorijā



P.9 attēls Apdzīvojuma un zemes veidu struktūras maiņas Nīkrāces pagasta teritorijā

APZĪMĒJUMI

P.9 attēls

- Apdzīvojuma un zemes veidu struktūras maiņas Nīkrāces pagasta teritorijā

P.9D – Zemes veidu transformācijas virzieni Nīkrāces sovhoza teritorijā

- 1 – sovhoza centrs 1990. g. (Dzelda)
- 2 – kolhoza centrs līdz 1973. g. (Nīkrāce)
- 3 – kolhoza centrs līdz 1968. g. (Lēnas)
- 4 – apbūvētās zemes
- 5 – viensētas, noturīgas kopš 1940. g.
- 6 – viensētas, izzudušas pēc 1970. g.
- 7 – viensētas izzudušas pēc 1970. g.
- 8, 9 – ceļi
- 10 – meliorēto pēc 1970. g. zemju areāli
- 11 – meliorēto līdz 1970. g. zemju areāli
- 12 – zemes aizaugšanas stadijā

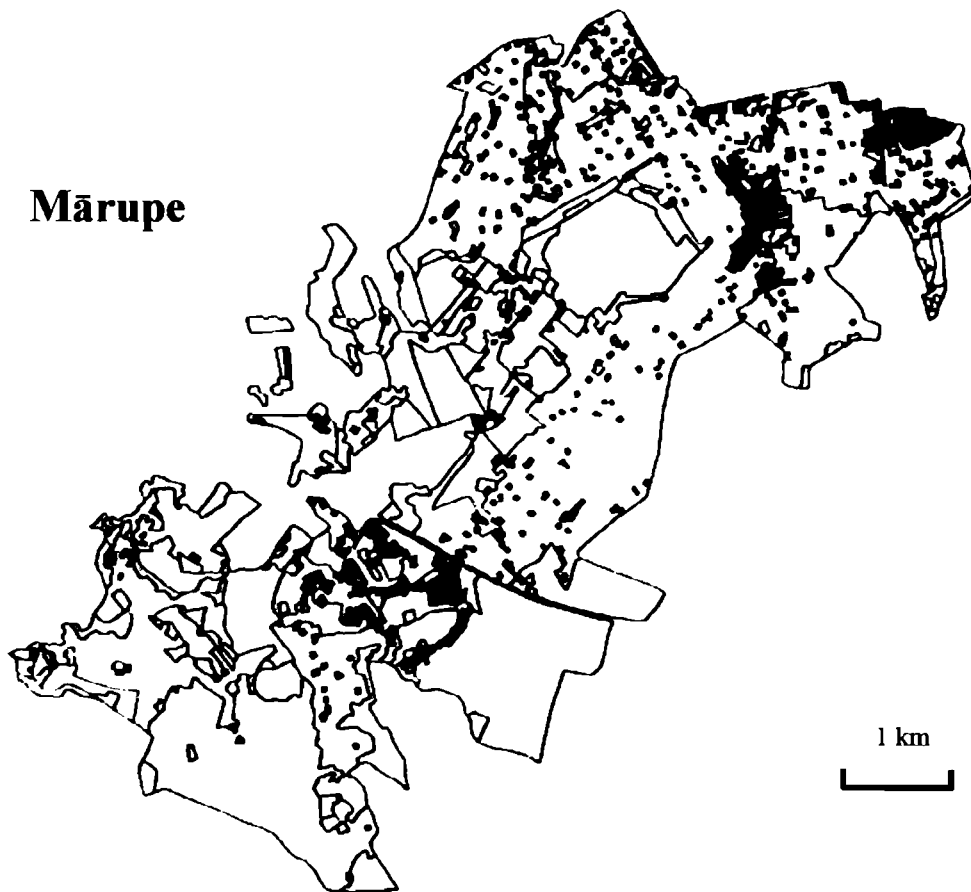
P.9B – Mežu areālās transformācijas no 1940. līdz 1990. gadam

- 1 – mežu ekspansijas no 1940. līdz 1990. g.
- 2 – mežu ekspansijas no 1960. līdz 1970. g.
- 3 – mežu ekspansijas un periodiskas izzušanas areāli
- 4 – mežu izzušanas - no 1960. līdz 1990. g. - areāli
- 5 – mežu izzušanas - no 1940. līdz 1960. g. - areāli
- 6 – noturīgi mežu areāli
- 7 – noturīgas āraines

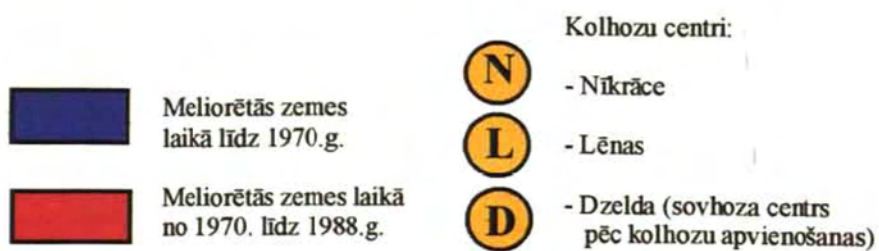
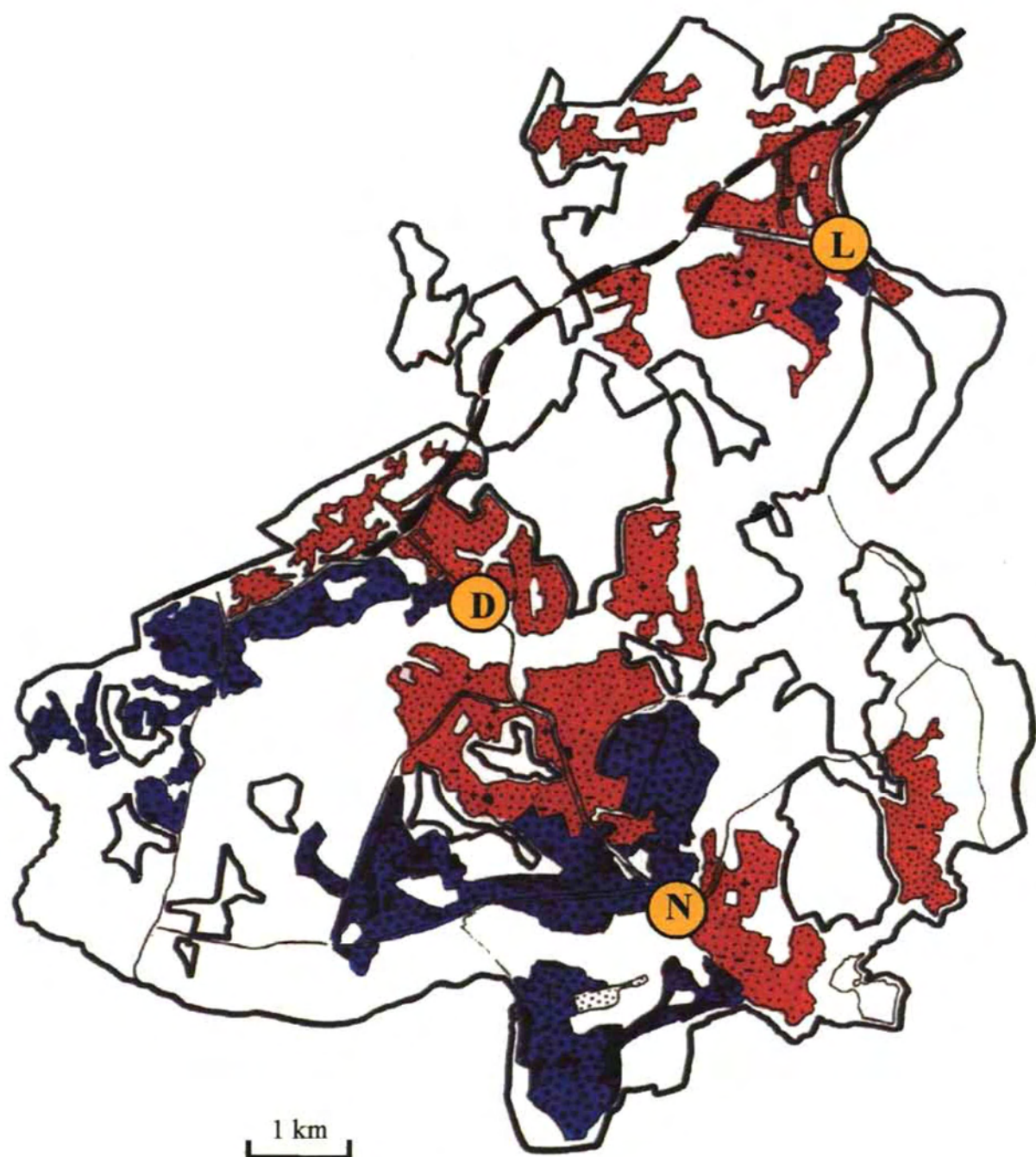
A Nīkrāce



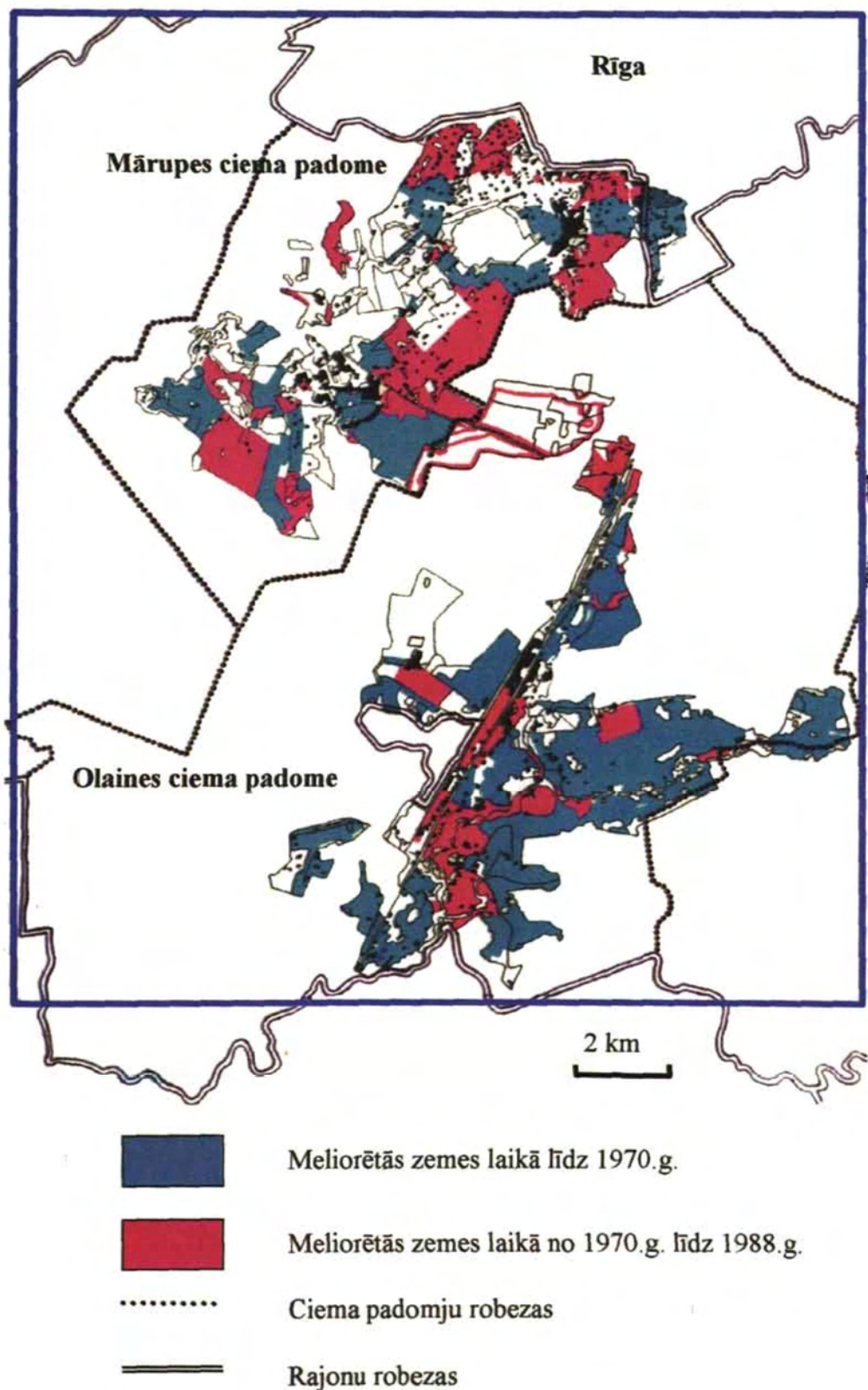
B Mārupe



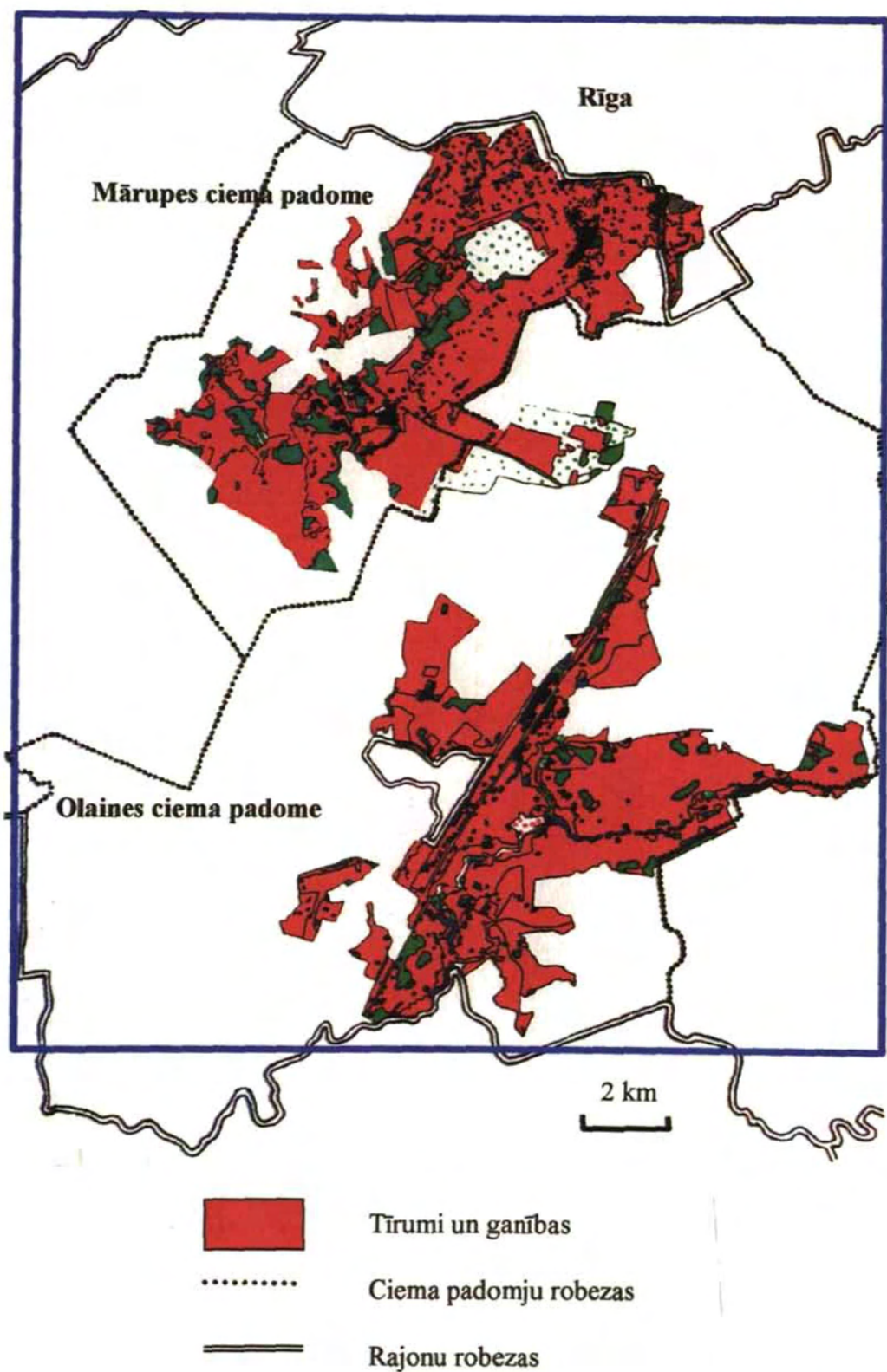
P.10 attēls Zemes veidu robežu struktūras atšķirības Nīkrāces un Mārupes kopsaimniecību teritorijās (1988.g.)



P.11 attēls Meliorēto zemju areāli Nīkrāces kopsaimniecības teritorijā (1988.g.)



P.12 attēls Meliorēto zemju areāli Mārupes un Olaines kopsaimniecību teritorijās (1988.g.)

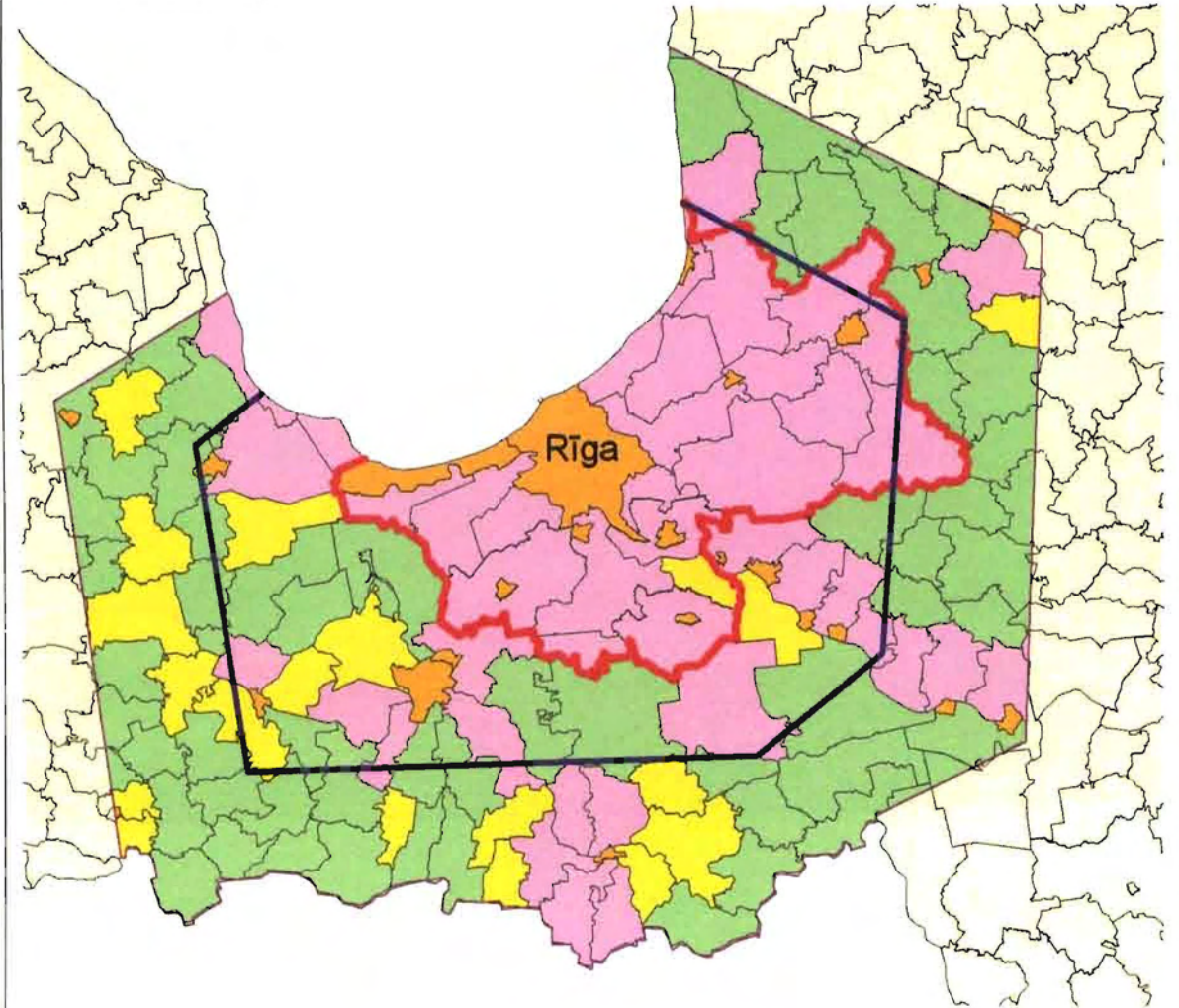


P.13 attēls **Intensīvi izmantotas lauksaimniecības zemes Mārupes un Olaines kopsaimniecību teritorijās (1988.g.)**

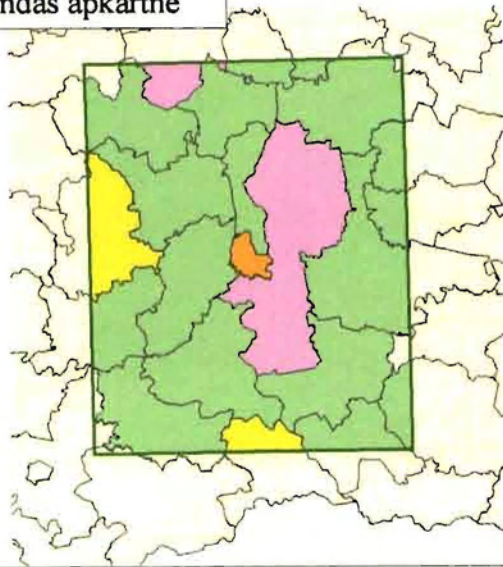
Izpētes areāli



Rīgas apkārtnē



Skrundas apkārtnē



Apzīmējumi



pilsētas



iedzīvotāju skaits palielinājies



iedzīvotāju skaits samazinājies

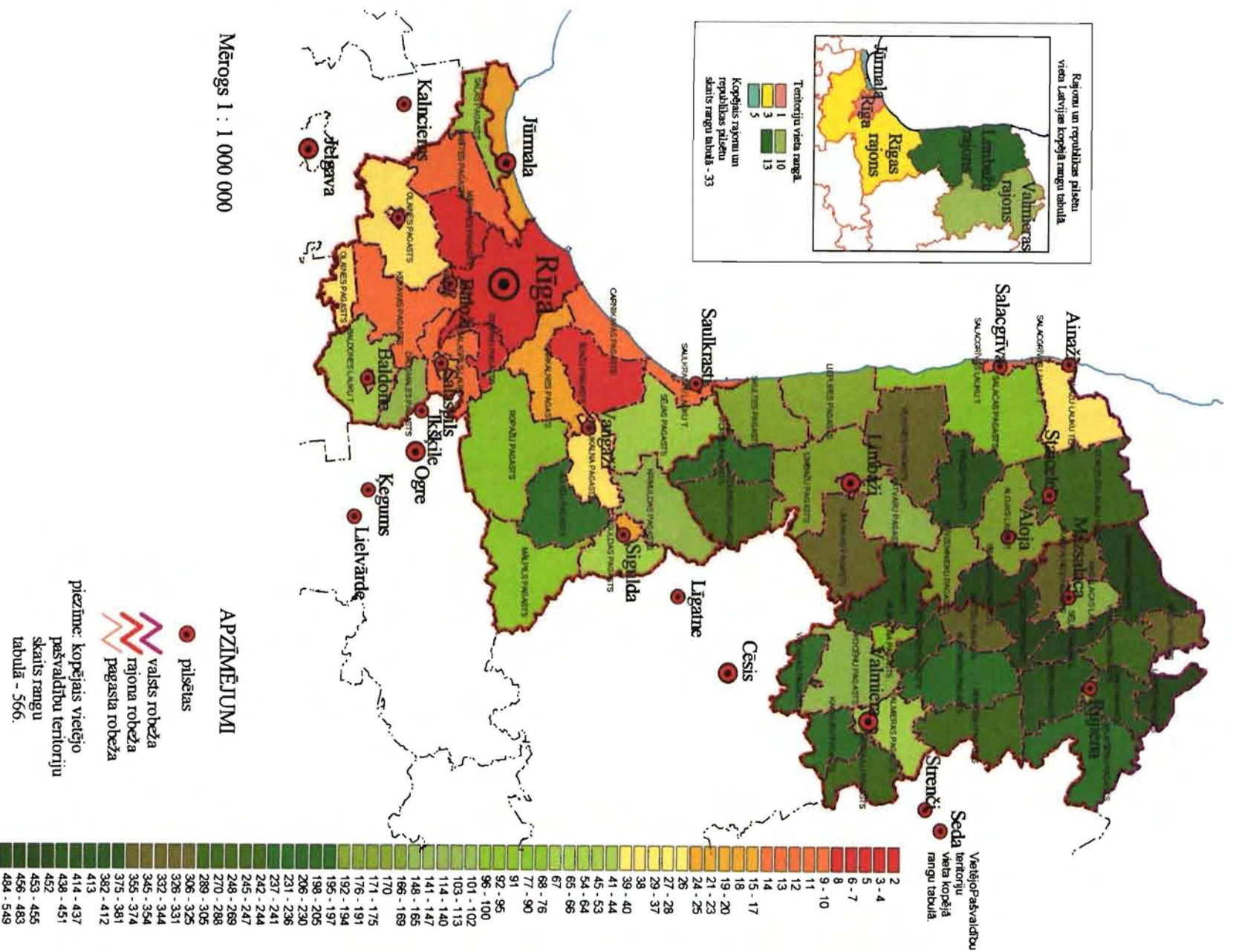
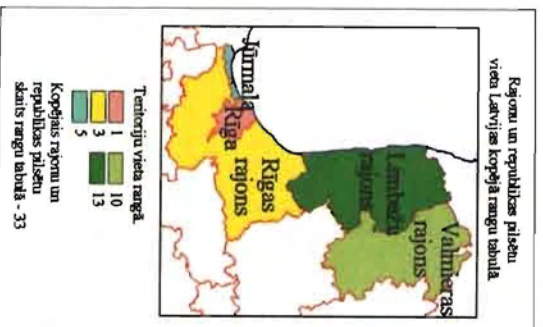


Rīgas rajona robeža



iedzīvotāju skaits ir aptuveni līdzīgs

P. 14 attēls Teritoriāli nosacītās lauku iedzīvotāju skaita izmaiņas no 1940 - 1990.gadam (pēc statistikas datiem).
Teritoriālās kontroles ietekme uz iedzīvotāju skaita izmaiņām: Rīgas rajona gadījums.



Mērogs 1 : 1 000 000

P.15 atēis Centra - perifērijas tipa attīstības līmeņa teritoriālā diferenciācija.

(Pašvaldību teritoriju attīstības līmeņa atšķirības, savstarpējā salīdzinājumā pēc rādītāju kopuma.)

P.1.tabula. Administratīvi teritoriālo izmaiņu veidi un skaits no 1941. līdz 1990.gadam.

	1941	1945	1946	1947	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962	1963
Jaunu apriņķu (līdz 1950.g.), rajonu izveidošana			1	5	58														
Lielas apriņķu, rajonu robežu maiņas				10	2						1	22			23			20	
Rajonu likvidēšana											1	12	9		14			2	
Nelielas apriņķu (līdz 1950.g.), rajonu robežu, nosaukumu izmaiņas				4						6	4	5	8	19	3		2	14	10
Jaunu pagastu, ciema padomju izveidošana		1362								708	1	1		1					
Pagastu (līdz 1950.g.), ciema padomju likvidēšana				55	6	23	104			521	1	20	26	8	11		20	18	20
Pagastu (līdz 1950.g.), ciema padomju robežu izmaiņas		49		3	20	61	131	2	3	12	7	33	31	48	22	4	84	42	82
Pilsētu nodibināšana, administratīvā statusa maiņas	6			2	2							6			4			4	
Pilsētu robežu izmaiņas			1	1	3			1	3	5	4	2	1	1	4	1	4	3	2
Strādnieku ciematu nodibināšana		1			5	16	1	4		2				1	3		3	3	
Ciema padomju, pilsētu nosaukumu maiņa		1	1				1										1	1	
KOPĀ	6	1413	3	80	96	100	237	7	6	1254	19	101	75	78	84	5	114	107	114

P.1.tabula Administratīvi teritoriālo izmaiņu veidi un skaits no 1941. līdz 1990.gadam. (tabulas turpinājums)

	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1971	1973	1974	1975	1977	1979	1980	1981	1984	1985	1987	1989
Jaunu apriņķu (līdz 1950.g.), rajonu izveidošana				5														
Lielas apriņķu, rajonu robežu maiņas																		
Rajonu likvidēšana																		
Nelielas apriņķu (līdz 1950.g.), rajonu robežu, nosaukumu izmaiņas	2			15	3		4	2		3	16	3		5	5		2	
Jaunu pagastu, ciema padomju izveidošana		2					6	5		12	1							4
Pagastu (līdz 1950.g.), ciema padomju likvidēšana	6	12	7		4	3	11	11		32	27	11	2		1		2	
Pagastu (līdz 1950.g.), ciema padomju robežu izmaiņas	19	89	27		60	13	68	28	10	81	171	61	8	12	9	14	25	4
Pilsētu nodibināšana, administratīvā statusa maiņas																		
Pilsētu robežu izmaiņas	3				5	4	2	1	2	12	12	3	1		2		1	
Strādnieku ciematu nodibināšana				2	2	1			1			1						
Ciema padomju, pilsētu nosaukumu maiņa	5		4		11				1	2							3	5
KOPĀ	35	103	38	22	85	21	91	47	14	142	227	79	11	17	17	14	33	13